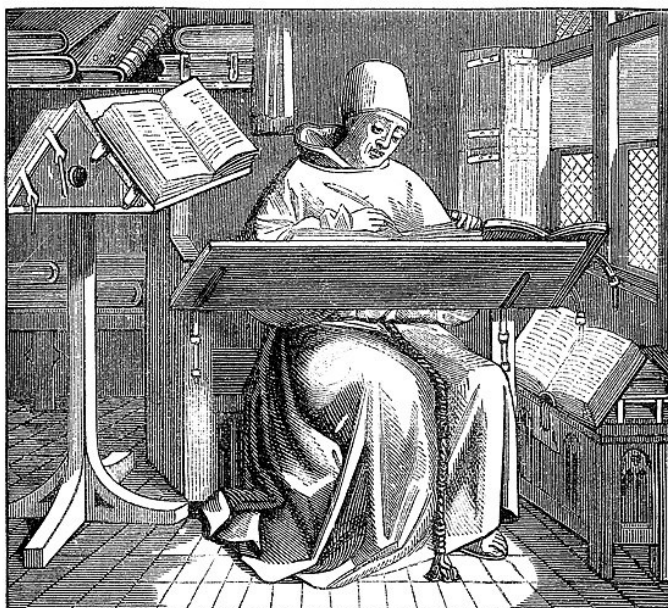

A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei
V.

A NYELVTÖRTÉNETI KUTATÁSOK ÚJABB EREDMÉNYEI V.

2007. április 26–27.

**Szerkesztette
Büky László · Forgács Tamás · Sinkovics Balázs**

**Szegedi Tudományegyetem
Magyar Nyelvészeti Tanszék
Szeged, 2008**

Lektorok

Bakró-Nagy Marianne

Büky László

Csúcs Sándor

Forgács Tamás

Sipőcz Katalin

Szabó József

© Büky László – Forgács Tamás – Sinkovics Balázs

Technikai szerkesztő

Sinkovics Balázs

ISBN 978-963-482-862-4

SZÁZ ÉVE SZÜLETETT
NYÍRI ANTAL

BEVEZETŐ

Az 2007. április 26–27-én tartott V. nyelvtörténeti konferencia Nyíri Antal emlékének lett szentelve születése századik évfordulója alkalmából. Nyíri Antal az ún. szegedi iskolához tartozott, Mészöly Gedeon örökét folytatta, ápolta és fejlesztette az egyetem Magyar Nyelvészeti Tanszékének 1956 és 1977 között vezetőjeként is (vö. Büky László: Nyíri Antal kilencvenéves, Szeged, 1997, 3; Bolla Kálmán szerk.: Magyar nyelvész pályaképek és önvallomások I–II, Budapest, 2005–2006, Új Mandátum Kk.; II: 184–197).

A Magyar Nyelvészeti Tanszék és a Finnugor Tanszék által immár hagyományos tudományos ülésszak előadásait bemutató kötet első tanulmányában Szabó József mint a Magyar Nyelvészet Tanszéken Nyíri Antalnak legidősebb tanítványa méltatja a tudós tanár életpályáját és munkásságát.

Nyíri Antal kutatási területeihez több tanulmány is kapcsolódik. Haader Lea az Érsekújvári kódex alapján arra a következtetésre jut, hogy annak másolója, Sövényházi Márta szakított a Ráskay Lea-féle hagyománnyal, és új, kézirat szépségét és díszítettségét előtérbe helyező korszak kezdődött a Nyulak szigeti kolostorban. Horváth Katalin az etimológia elveinek változását, alakulását tárgyalja, rámutatva az elvek meghatározásának nehézségeire. Juhász Dezső a nyelvjárási *fafandzsa*, illetve *fandzsásodik* szó, az anonymusi *Böngér* személynév és az *ÓMS. sepegyk* szavának magyarázata során bizonyítja, hogy a szófejtésben milyen fontos szerepe van a nyelvjárástörténetnek, valamint a régi és mai nyelvjárási adatok felhasználásának. Mokány Sándor két, Nyíri Antal által említett víznév, a *Kurca* és a *Kundura* eredetét fejtette meg. G. Orosz Renáta Nyíri Antalnak a szentesi víziéletről szóló nagyszabású munkája nyomán azt vizsgálta kérdőív segítségével, hogy a szentesi víziéletnek az utóbbi évtizedekben valóban eltűntek-e nyelvkincsbeli nyomai.

Mint a korábbi kötetekben is tapasztalható volt, a mostaniban szintén több tanulmány tárgya a középmagyar kor nyelvének vizsgálata. Dömötör Adrienn a főnévi névmási kijelölő jelzők használatát és azok változásait mutatja be, Hegedűs Attila pedig a spontán standardizáció tükröződésére mutat rá az erdélyi főurak 1539-es titkos szervezkedéséből fennmaradt szövetséglevél két átiratának nyelvhasználata alapján. Kalcsó Gyula az 1527 és 1576 közötti időszak nyomtatványjaiból az általa készített számítógépes korpusz felhasználásának tanulságait összegzi. Németh Miklós kuruc vitézek XVIII. század eleji folyamodványai alapján vizsgálja, milyen tényezők befolyásolják a számnévi jelző utáni a főnév egyes vagy többes számát. Pólya Katalin munkájában rámutat, hogy a *csak* partikula rendkívül szerteágazó jelentése és funkciója egy sokkal egységesebb megszorító jelentésből, illetve funkcióból fejlődött ki. Wacha Balázs Kemény János önéletrésa mondatainak szórendjéről értekezik. Schirm

Anita dolgozata a történeti pragmatikai kutatásokhoz csatlakozik, az 1660-as sárospataki hitvita kérdéseinek diskurzusjelölőit vizsgálja, a diskurzuselemzés elméletére támaszkodva.

A szófejtések – Juhász Dezső és Mokány Sándor már említett dolgozatán kívül – több tanulmánnyal vannak képviselve a kötetben. Horváth László a *A magyar nyelv történeti-etimológia szótárának és az Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen megállapításainak. összevetésével* azt mutatja be, hogy az alapnyelvből örökölt lexémáknak milyen felfedezhető származási kapcsolatuk van a magyarban, és hogy ezek az összefüggések hogyan segíthetik az etimológiai kutatásokat. Károly László a *toboz* és a *doboz* szó történetére vonatkozó szakirodalmat alapos filológiai elemzésnek veti alá az eredményekre és a hibákra mutatta, végül a *toboz* szónak új, török nyelvi alapú etimológiát javasol. Varga Éva Katalin a *képviselő, a valaki képét viseli* és ezek előzményének, a *valaki képét és személyét viseli* szó szerkezetnek a nyomába ered. Ennek a latin mintára alkotott tükörfelfejtésnek művelődéstörténeti háttere egészen az ókori Rómába vezet.

A kötetbe két finnugor témájú dolgozat került. Kozmács István az udmurt nem láthatósági múlt paradigmája kialakulásának adja egy jobb magyarzatát, Nyirkos István pedig a magyar primer ragok eredetét és rokon nyelvekbeli megfelelőit tekinti át, hangsúlyozva az irányhármasság fontosságát a magyar és a finnugor nyelvekben.

A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményeihez köthetők a következő tanulmányok. Forgács Tamás a frazeológiai egységek kialakulása során bekövetkező jelentéstani és morfoszintaktikai változásokat vizsgálja magyar, illetőleg német példák segítségével. Gerstner Károly a lexikai minősítések rendszerét mutatja be a magyar értelmező szótárakban, kiemelve és néhány példán bemutatva *A magyar nyelv nagyszótára* (Nszt.) szerkesztése során felmerülő nehézségeket. Sinkovics Balázs a suksükölő igeragozás eddigi szakirodalmának kritikus összefoglalását nyújtja. Szabó Tamás Péter a *de viszont* történetét és nyelvhelyességi problematikáját elemezve arra világított rá, hogy bármilyen nyelvhasználati tanácsadó munka készítésekor fokozottan támaszkodni kell a történeti adatokra. Sebestyén Zsolt azt mutatja be, hogy a Kárpátalján az 1860-as években készült birtokösszeírások és kataszteri térképek névanyaga miként használható fel a történeti nyelvjáráskutatásban.

Itt is köszönetet mondunk lektorainknak, akik segítségünkre voltak a megjelentetett konferencia-előadások kiválasztásában és szakmai ellenőrzésében.

Szeged, 2008 márciusában

Büky László – Forgács Tamás – Sinkovics Balázs

NYÍRI ANTALRA EMLÉKEZVE

SZABÓ JÓZSEF

Régi fölismerés, hogy a tudományos kutatások egyes irányainak kialakításában, elméleti-módszertani kérdéseinek kimunkálásában a kiemelkedő egyéniségeknek nagy jelentősége, meghatározó szerepe lehet, miként abban is, hogy ez esetenként tanszéki kollégák révén vagy tanítványok kinevelésével akár évtizedek múltával is tovább folytatódjék. Ilyen iskolateremtő nyelvész volt például Mészöly Gedeon, akinek nyomdokain haladva elsősorban Nyíri Antal és Velcsov Mártonné a magyar nyelvtörténet oktatását és kutatását Szegeden olyan magas színvonalúvá emelte, hogy működésük idején, amikor ez a nagy hagyományú diszciplína még virágkorát él(het)te, országszer- te a legjobb tanszékekkel is fölvehette a versenyt. Abban, hogy tanszékünk az 1950-es évektől igazi tudományos műhellyé válhatott, Nyíri Antalnak, akire születésének 100. évfordulója alkalmából ezen a mostani konferencián is emlékezünk, elévülhetetlen érdemei vannak.

Mint a jelenlegi tanszéken Nyíri Antal professzor úr legidősebb tanítványa és kollégája, az utóbbi húsz évben többször kaptam fölkérést arra, hogy oktatói-nevelői tevékenységével, tanári és tudósi hatásával, valamint kutatómunkájával kapcsolatban értékelő összefoglalást adjak. Ennek ellenére természetesen föl sem merülhetett bennem, hogy elhárítsam a mostani megbízatást, noha korántsem könnyű számomra az eddigiektől eltérő, újabb szempontból közelítenem munkásságához, egész életművé- hez. Ezért vetődött föl bennem annak gondolata, hogy a mai megemlékezésen nagy ívű életútjáról és tudományos pályájáról nyújtok vázlatos áttekintést.

Nyíri Antal 1907. március 9-én született Szentesen. Ott járt elemi iskolába, és középiskolai tanulmányait is szülővárosában végezte. A középiskolában tanárai közül különösen Molecz Béla, aki például Szentes nyelvéről több írást is megjelentetett, volt rá nagyobb hatással, s ez a körülmény nyilvánvalóan alakította, formálta az anyanyelv iránti vonzódását is. Egy vele készített interjúban nyolcvanéves korában a következőképpen emlékezett vissza szülőhelyére, a pályájának alakulásában is szerepet játszó szentesi diákévekre: „Szentes kis alföldi város, és az volt egyik jellemzője az én gyer- mekkoromban, hogy idegen szót nem lehetett hallani sohasem. Tösgyökeres magyar parasztváros, amelynek az északi része az *í-ző* nyelvjárást beszéli, a déli fele az *ë-zőt*. Az *í-ző* nyelvjárásnak a sajátosságai ugyanazok, mint Nagyszalontának a nyelvi jelen- ségei. Úgyhogy, amikor bekerültem a középiskolába, és a negyedik gimnáziumban – az megfelelt a mostani nyolcadik általánosnak – a Toldit olvastuk, nekem egyetlen kifejezést sem kellett megmagyarázni, én mindent értettem. Hát ez volt a legjelle-

zőbb dolog: Szentés szép magyar nyelvét hoztam magammal ide, Szegedre. Az elemi és középiskolát szülővárosomban végeztem. A szentesi gimnázium igen kemény iskola hírében állt, és volt néhány kiváló tanára. Az egyik, aki az első és a második gimnáziumi osztályban tanított, Zolnai Dezső volt, egykori Eötvös-kollégista. A másik tanárom, aki Szentésen hatott rám, Molecz Béla, Simonyi Zsigmond tanítványa volt, aki lélektant és logikát tanított” (Sz. Bozóki 1987: 26).

A szülőváros nyelve, amely életre szólóan meghatározta nyelvhasználatát, és fontos szerepet játszott nyelvszemléletének formálásában, érthető okokból nagyon közel állt szívéhez, s ez lett a legkedvesebb nyelvváltozata. Nyilvánvalóan ezzel is összefügg, hogy kutatási témái között a szűkebb haza nyelvének vizsgálata is helyet kapott. Erről tanúskodik például A térszíni formák elnevezései a szentesi halászatban című cikke, amelynek anyagát 1940-ben a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem Magyarástudományi Intézetének megbízásából gyűjtötte, s a tárgykörbe tartozó szókészleteti elemeket és ezek összefüggéseit a Magyar Nyelvben publikálta (Nyíri 1941: 41–6). Hogy mennyire érdekelte a szentesi halászat, s azt milyen alaposan, elméleti-módszertani tekintetben is milyen mintaszerűen dolgozta fel, azt nagyon jól mutatja A kihalt szentesi víziélet néprajzi és népnyelvi maradványai című kiváló tanulmánya. Ez a különlenyomatként is megjelent kiadvány (1948) kitűnő példát nyújt a tárgykör-monográfia műfajára, amelyet egyébként már Csűry Bálint kezdeményezett, és tanítványai indítottak az 1930-as évek végén, a 20. század második felétől – sajnos – egyre inkább visszaszorult. Sajnálatos, hogy ennek a munkának az újraközlése – terjedelmével összefüggően – anyagi okokból a Szófejtések és nyelvtörténeti tanulmányok című Nyíri-kötetbe (2004) nem kerülhetett be.

Szülővárosához való ragaszkodása mutatkozik meg a Szentés nyelvi sajtóságai és az irodalmi nyelv című írásában is (Nyíri 1977). Ebben – Molecz Bélának és Bárdosi Rezsőnek Szentés nyelvével kapcsolatos kutatásai után – a város két, régebben egymástól markánsan eltérő nyelvjárását mutatta be, mégpedig a többségében református lakosságú Felsőpárt sajtóságait, valamint a későbbben települt, katolikus vallású Alsópárt és Kisér városrészek népnyelvének jellegzetes vonásait. Szentés ezen két dialektusának kialakulását és bizonyos jelenségeinek meglétét – megfelelő források alapján – a város múltjával, történetével hozta összefüggésbe.

A szentesi középiskolás évek után Szegedre került. Egyetemi tanulmányai szinte kijelölték, meghatározták későbbi életútját, szakmai irányultságát, s mivel több szempontból is igen tanulságosak és követendő például állíthatók a mai hallgatók elé, ezért a tanári pályára való fölkészülés és ismeretszerzés éveiről Nyíri professzor úr visszaemlékezését szeretném idézni:

„1926 őszén kerültem a szegedi egyetemre magyar–német szakos tanárjelöltnek. Mint afféle »gólya«, nem tudtam én azt, milyen az egyetemi élet, de arra emlékszem, hogy valósággal felszabadultam az egyetemen a középiskola kötöttségéből. Az egyetemen nem a magyar nyelvészet felé fordultam, hanem a magyar nyelv felé. A

magyar nyelv volt az, ami engem elsősorban érdekelt, de nem mint tudomány, hanem mint nyelvi kifejezésforma. Ezt abból gondolom, hogy mindig nagy szeretettel készítettem dolgozataimat, és nekem az érdekes, vonzó feladat volt. Minden örömmel azon igyekeztem, hogy a magyar dolgozatom ott legyen mindig a legjobbak között. És ez csakugyan így is volt. Én nem nyelvész akartam lenni, hanem az irodalommal akartam foglalkozni. Csakhogy itt az egyetemen irodalomból nem sok indítást kaptam. ... A finnugor nyelvészeti professzora, Mészöly Gedeon viszont már a legelső félévben nagy hatással volt rám, így aztán már az egyetemi tanulmányaim kezdetén lekövettem a nyelvészeti tanulása mellett. Az első év végeztével tanulmányi eredményeim alapján megpályáztam és elnyertem Csongrád megye külföldre szóló ösztöndíját. A második évre már Münchenben iratkoztam be, és ezer pengő ösztöndíjat kaptam. München nemcsak festészetéről és söréről híres, hanem egyeteméről is. Kiváló professzorok oktattak ott, és én minden időmet az egyetemen töltöttem, minden neves professzornak az előadását meghallgattam, s a német nyelvészeti gyakorlatokon is részt vettem. Egy év alatt meglehetősen jó német szakismeretre tettem szert. A harmadik évet ismét Szegeden végeztem, majd az 1930–1931-es tanévben Mészöly és Schmidt Henrik javaslata alapján a bécsi Collegium Hungaricumban kaptam állami ösztöndíjat. Így egy évet hallgathattam a bécsi egyetemen is. Ismeretszerzésben, élményekben gazdag időszak volt az is. Tehát én az egyetemi tanulmányaimat a régi módon – Szegeden, Münchenben és Bécsben – végeztem” (Sz. Bozóki 1987: 26).

Szorosan véve nem tartozik ugyan előadásom tárgyához, mégsem tudom említetlenül hagyni, hogy bécsi tanulmányútjaim során – legutóbb 2006 szeptemberében – Nyíri professzor úrra gondolva többször is fölkerestem a csodálatosan szép Trautson-palotát, amely 1760-tól hosszabb ideig a Mária Terézia alapította magyar testőrség központja volt, s amely az 1920-as években mintegy negyedszázadig a Collegium Hungaricumnak is otthont adott. A bécsi egyetem ugyanis a münchenivel együtt fontos szerepet játszott Nyíri Antal érdeklődésének formálásában, szakmai fölkeszültségének elmélyítésében, egész életpályájának alakulásában.

Az egyetem befejezése után, mivel a gazdasági világválság egyik következményeként sok volt az állástalan diplomás Magyarországon, tanári pályája nehezen indult. A kezdeti nehézségek után azonban, mégpedig azzal, hogy az Országos Ösztöndíj Tanács gyakornoka lett, mellé szegődött a szerencse. Ekkoriban ugyanis Gombocz Zoltán előadásait látogathatta, és a nagy hírű nyelvészettel személyes kapcsolatba is került. Nagy örömeire szolgált, hogy a Mészöly Gedeonnál készült, A Winkler-kódex hangtana és szótana című doktori értekezését Gombocz Zoltán is ismerte, és ez a dolgozata 1933-ban meg is jelenhetett Szegeden. Ezzel a munkájával már fiatal nyelvészként nevet vívott ki magának.

1934-ben sikerrel pályázott a csurgói Csokonai gimnáziumba, így ez év őszétől tanárként dolgozhatott a híres, jó szellemű iskolában, amelyre és az ott töltött eszten-

dőkre mindig nagy szeretettel gondolt vissza. Ezekben az években fordult érdeklődése a nyelvjárások felé, amely egész pályáját aztán végigkísérte, s ízig-vérig igazi, sokoldalú nyelvtörténészként kutatásaiban is mindig szem előtt tartotta és nagyra értékelte a különféle tájnyelvi jelenségek vallomását. A gimnázium vezető testületének biztatására és támogatásával kezdett nyelvjárasi gyűjtésbe, s kutatásainak helyszínéül pedig Szennát választotta. Erről, a későbbi munkáját is meghatározó időről a következőképpen vallott egy vele készített interjúban: „Minden iskolai szünetet meg ünnepet Szennában és környékén töltöttem, még a nyári vakációm is. Akkor még sajnos nem volt magnetofon, hogy fölvehettem volna vele óriási és értékes nyelvi anyagot. Csak kézzel jegyzeteltem, de így is nagyon szép volt. Akkor már arra gondoltam, hogy ha Somogyban Csurgón maradok, akkor csinállok egy somogyi szótárt. Ezt azért gondoltam, mert A zselicségi Szenna és vidéke magyar nyelvjárása című munkámat Balassa József ismertette a Nyelvőrben, és nagyon kedvező véleményt mondott róla. Nekem, a kis falusi gimnáziumi tanárnak, óriási jelentőségű volt a nagy tekintélyű Balassa elismerő véleménye” (Sz. Bozóki 1987: 27).

Nagyjából az 1940 és 1950 közötti évtizedben – főképpen a második világháború és annak következményei miatt – többféle iskolatípusban és nemegyszer egymástól földrajzilag távol eső településeken (pl. Kolozsvárott gyakorló gimnáziumban és az egyetemen is, majd rövid ideig Szentesen, Békéscsabán, a 40-es évek végén már Szegeden) volt tanár (l. részletesebben Sz. Bozóki 1987: 283–4). 1950 őszén került a szegedi Pedagógiai Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékére, amelynek vezetője lett, két év múltával pedig előbb docensnek, majd professzornak nevezték ki az egyetemen. Hamarosan különféle tisztségek betöltésére is fölkérték: 1956-ban a Bölcsészettudományi Kar dékánjának választották meg, ezt követően 1958-tól 1963-ig tanárképzési rektorhelyettesként tevékenykedett, és több mint két évtizeden át egészen nyugdíjba vonulásáig (1955 és 1977 között) a Magyar Nyelvészeti Tanszéknek volt a vezetője.

Jómagam az 1960-as évek legelején ismertem meg, majd megadta jószorsom, hogy 1970-től, a tanszékre kerülésemtől 1977-ig munkatársa lehettem. Ezekről az évekről, valamint a korábban – még egyetemi hallgatóként, majd közép- és általános iskolai tanár koromban tanszéki óraadóként – vele töltött időről, a pályámra gyakorolt tanári és tudósi hatásáról a 90. születésnapjára készült köszöntő kötetben már részletesen írtam, legyen szabad ennek néhány, általánosabb vonatkozású sorát idéznem: „Nyíri professzor úr huszonnégy évig tevékenykedett tanszékvezetőként, s az ő irányításával vált a tanszék jó hírű (elsősorban nyelvtörténeti) tudományos műhelyé és összetartó, igazán jó közösséggé, amely elsődleges feladatának a hallgatóknak a tanári pályára való felkészítését, a színvonalas oktató-nevelő munkát és az oktatóknak ezért történő jó együttműködését tekintette. Munkára, kutatásra serkentő szellem, patriarkális állapot alakult ki, amely még Nyíri professzor úr nyugdíjba vonulása után is egy ideig (kb. a 80-as évek közepéig) megmaradt” (Szabó 1997: 146).

Az általa vezetett tanszék egységét, munkatársi közösségének erejét és kiváló nyelvtörténeti fölkészültségét, hozzáértését szépen példázza A Münchener Kódex 1466-ból című közös kötet (Nyíri szerk. 1971), amelynek munkálatait ő kezdeményezte és irányította, s amellyel a könyv szerkesztőjeként – kollégáival együtt – méltán aratott nagy szakmai sikert a magyar nyelvtudományban. Hasonlóképpen következetes és gondos munkával készült el több mint két évtizeddel később – az itt említett kiadványhoz kapcsolódóan – A Münchener Kódex magyar–latin szótára is (Nyíri szerk. 1993).

Nyíri Antal kutatási eredményeit, oktatói és tudományos-közéleti tevékenységét mindenkor általános elismerés övezte. Hatvanéves korában a Magyar Nyelvtudományi Társaság felolvasó ülésén Pais Dezső méltatta tudományos érdemeit. Tíz évvel később, a hetvenedik születésnapja alkalmából pedig Benkő Loránd köszöntötte a Társaság választmányi ülésén, kiemelve Nyíri Antal kutatói erényeit, oktató-nevelő munkájának hatását, s nagyrabecsúlással jellemezve tudósi-tanári egyéniségét is: „...a vizsgált nyelvi anyag rendkívül mély ismerete, a történeti adatok mellett a kapcsolódó nyelvjárási jelenségek gondos számbavétele, a néprajzi–művelődéstörténeti háttér feltárása, a logikus gondolatvezetés és ötletes megoldási készség, – és nem utolsósorban a tárgyszeretet, a magyar nyelv múltjához minden írásán átsugárzó nagy-nagy vonzódás, mely tudós erényeivel éppen nem áll ellentétben, hanem színezi, egyéni ízekkel, érzelmekkel gazdagítja azokat. ... Számban is jelentős és minőségben is magas szintű tudományos munkálkodása mellett a legutóbbi időkig töretlen lendülettel működött ... mint egyetemi tanár, oktató és nevelő is. Nagy szakmai tudással, szívvel, lelkesedéssel és igazi pedagógusi vénával vezette be tanítványait a magyar nyelv rejtelmeibe, az egyéniségéből átsugárzó tárgyszeretettel mutatva meg számukra a követendő utat az anyanyelv ügyéért való cselekvő gondoskodásra. És tanítványain kívül munkatársai, barátai előtt is változatlan jelleggel, jellemmel állt ott hetedik évtizedében is az ember, a tudósi-tanári egyéniség, aki a maga csöndesen dolgozó, szelíd, szemlélődő karaktere mellett is mindig határozott, kemény tudott lenni, ha igaz ügyért kellett síkra szállnia” (Benkő 1977: 383).

A Nyíri professzor úr vezette tanszék – amint azt számtalan hozzá kapcsolódó emlékem, az ott töltött dolgozó hétköznapiak együtt munkálkodása mind-mind megerősíti – megnyugtató biztonságot s bizonyos függetlenséget jelentett mindnyájunk, minden munkatársa számára. A szinte családi légkör kedvezően hatott oktató- és kutatómunkánkra egyaránt.

Joggal szokták mondani: a hosszú életkor nem érdem, csupán a sors ajándéka. De hogy azt ki miként éri és éli meg s tölti meg tartalommal, abban viszont már az egyénnek lehet s van is szerepe. Nyíri Antalról bizton elmondhatjuk: nemcsak hosszú, hanem igen tartalmas életet élt.

A sors jóvoltából egészen nyolcvanéves koráig még nyugdíjasként is tanított, és szívesen kutatott még akkor is, amikor már nyolcvan fölött járt. Így például az 1990-ben Debrecenben rendezett Nemzetközi Finnugor Kongresszuson nyelvtörténeti tárgykörben

tartott előadást, és olyan magával ragadóan beszélt a szóban forgó témáról, hogy akaratlan is kérdésföltevésre, vitára serkentette nagyszámú hallgatóságát (Nyíri 1990). Nagy szakmai tudása, igényessége bizony ma is sokunknak példaként állhat, mintául szolgálhat.

Az utóbbi időben viszont azt tapasztalhatjuk, hogy attól a nyelvészeti irányzattól, kutatási szemlélettől, amelyet Nyíri professzor úr és kortársai közül még sokan képviseltek, többfelé az országban többen is távolabb kerültek. Sajnos napjainkban már arra is van példa, hogy egy-egy tanszéken a magyar nyelvtörténet oktatása és kutatása részben vagy szinte teljesen visszaszorult. Annak gondolatát, hogy akár ez is bekövetkezhet, nyugdíjas korában olykor Nyíri professzor úr is fölvetette, a magyar nyelvudomány oktatási-kutatási irányainak nagy kérdései ugyanis szinte élete végéig foglalkoztatták csakúgy, mint például a nyelvtörténet, a nyelvművelés bizonyos, megoldásra váró problémái.

Röviden összefoglalva Nyíri Antal életútjának, tudományos munkásságának a mai és az utánunk jövő nemzedékek számára irányjelzésül szolgáló, figyelembe vehető és veendő tanulságait, a következőket mondhatom. Oktatói-kutatói tevékenysége, tudományos öröksége mintaadó, becses értékű, amely éppen ezért kötelezettséget is jelent nekünk, az utódoknak: sok mindenben folytatni lehetne, kellene mindazt, amit ránk hagyott, mégpedig akkor is, ha ez sok-sok aprómunkát, filológiai pontosságot, kitartást, töretlen hitet kíván. De ha maradandót szeretnénk alkotni, ha a magyar nyelv jövőjéért – az oktatásban és a kutatásban egyaránt – hasznosat, fontosat akarunk tenni, a nagy elődök nyomdokain is haladnunk kell. Így például a nyelvtörténet különböző forrásainak (különösen nyelvemlékeinknek) alapos ismerete nélkül a magyar szakos hallgatók oktatása, képzése ma is elképzelhetetlen, s később is az lesz. S mivel pedig a nyelvtörténet számára például a nyelvjáráások is alapvető forrásul szolgálnak, ezek sajtóságainak megismerése is óhatatlanul szükséges. Nyíri professzor úr kutatói és oktatói tevékenysége nemcsak mindebben tekinthető mintának, hanem emellett más tudományterületek (különösen a néprajz, a helytörténet és a finnugrisztika) eredményeinek felhasználásában is, ahogy erről például a Szófejtések és nyelvtörténeti tanulmányok című kötet is tanúskodik (Nyíri 2004).

A kiváló tanárok és jeles tudósok hatása, szerepe mindig maradandó értékű. Nyíri Antal professzor úrról, akik őt ismertük, ezt bátran, meggyőződéssel állíthatjuk. Számomra – s azt hiszem, hogy tanítványai közül még nagyon sokaknak – örökké feledhetetlenek maradnak nyelvtörténeti előadásai, különféle szemináriumai, amelyeken tudásának kincsesládából, gazdag ismeretanyagából máig sokat meríthetnek mindazok, akik még most is katedrán állnak, vagy éppen valamely cikk, tanulmány megírásán munkálkodnak. Ily módon vihetik, örökíthetik tovább a tőle kapott tudást s még többet is: a tanári és tudósi példaadást, a szerénységet; a nevelésben a tanítvány, az ember tisztelétét, a kutatásban az adatokon nyugvó érvelést, a tudományos előzmé-

nyek ismeretét és azoknak alkotó továbbfejlesztésére irányuló törekvését, igényét. Tanári és tudósi példaadása így él, így élhet bennünk, munkánkban és kutatásainkban is tovább.

HIVATKOZÁSOK

- Benkő Loránd 1977: Nyíri Antal köszöntése a Magyar Nyelvtudományi Társaságban, *Magyar Nyelv* **73**, 382–4.
- Sz. Bozóki Margit 1987: „Minden magyar embernek törekednie kellene a helyes és szabatos önkifejezésre!” A 80 esztendő dr. Nyíri Antal nyelvészprofesszorral beszélget Sz. Bozóki Margit, *Honismeret* **XV**, 26–8.
- Nyíri Antal 1941: A térszíni formák elnevezései a szentesi halászatban, *Magyar Nyelv* **37**, 41–6.
- Nyíri Antal 1948: A kiháló szentesi víziélet néprajzi és népnyelvi maradványai, *Alföldi Tudományos Gyűjtemény* **II**, Szeged, 194–298; Kny. 109 l.
- Nyíri Antal szerk. 1971: *A Müncheneri Kódex 1466-ból. Kritikai szövegkiadás a latin megfelelővel együtt*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Nyíri Antal 1977: Szentes nyelvi sajátosságai és az irodalmi nyelv, in Péter László szerk. *Szentesi Tanulmányok. Az 1975. évi honismereti napok előadásai*, Szeged, 71–9.
- Nyíri Antal 1990: Az egyes és többes 3. személyű birtokos személyjelek története a magyarban, in László Jakab – László Keresztes – Antal Kiss – Sándor Maticsák szerk.: *Congressus Septimus Internationalis Fenno-Ugristorum 3A Sessiones Sectionum*, Debrecen, 186–91.
- Nyíri Antal szerk. 1993: *A Müncheneri Kódex magyar–latin szótára*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Nyíri Antal 2004: *Szófejtések és nyelvtörténeti tanulmányok*, válogatta, szerkesztette Szabó József és Szücs Judit, Szeged.
- Szabó József 1997: Nyíri Antal mint tudós és pedagógus, in Büky László szerk. *Nyíri Antal kilencvenéves*, József Attila Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Magyar Nyelvészeti Tanszék. 143–50.

A FŐNÉVI NÉVMÁSI KIJEJÖLŐ JELZŐ A KÖZÉPMAGYAR KORBAN

DÖMÖTÖR ADRIENNE

Mint ismeretes, szinkrón szempontból a főnévi névmási kijelölő jelző grammatikailag meghatározó sajátossága, hogy a ma jellemző – messze leggyakrabban használatos, ám nem kizárólagos – szerkezeti típusában a jelző számban és esetben egyeztetve van a jelzett szóval, az alaptagjuk előtt álló jelzők közül egyedülként. Ez a viselkedése indokolja, hogy a grammatikai szempontokat előtérbe helyező felosztásban a minősítő jelzők kategóriáján belül külön csoportban szerepeljen. A történeti adatokon alapuló elemzésben is indokolt a főnévi névmási kijelölő jelzőt külön tárgyalni mindazoktól a jelzőtípusoktól, amelyeknek eltérő a formai viselkedésük, még akkor is, ha az egyeztetést itt csak mint lehetőséget kell számon tartani, amely kevesebbszer valósul meg, mint ahányszor nem. A középmagyar korra vonatkoztatva a fentieket: bár a korszakban az *ez a könyv* típusú adatok (egyelőre) jócskán kisebbségben vannak az *e(z) könyv* és *ezen könyv* típusokat képviselő adatokhoz képest (bővebben l. lentebb), az egyeztetést tartalmazó szerkezet létrehozásának a lehetősége indokolja, hogy a kategóriát külön tárgyaljuk.

A főnévi mutató névmási kijelölő jelző szerepei

A *kijelölő jelző* hagyományos elnevezése arra utal, hogy a jelző kijelöl egyet (vagy többet) az alaptag által megnevezett dolgok, személyek stb. közül; ennek értelmében a kijelölő jelző korlátozó értelmű bővítménye a jelzett szónak. A funkciót illetően némileg megtévesztő *kijelölő jelző* terminus azonban nemcsak a valóban kijelölő, hanem a rámutató használatú névmásokat is fedi (akár a szövegen belülre, akár deixisként a szöveg síkjából kifelé mutatnak). Ezekben az esetekben viszont a jelző nemkorlátozó értelemben szerepel; a már önmagában, illetve többi jelzője által eleve egyeditelt alaptaghoz járul: *Ez Moiféft* (SÚT. 1: 172a) ~ *Azt az Moféft* (KárÚT. 110b) ~ *Eft a' Moféft* (HÚT. h3b); *ez Negyedec Predikacionkban* (Örd. 93); *ez mai napon* (TEv. 65); *amaz bent Kelemen* (BalCamp. 54); *ez ell mult 1618 esztendőben* (1620: Úsz. 255); *ez felüül megh neuzet Varga Mikosne* (1641: Úsz. 162); *eszt az mi szandekunkat* (1641: ZLev. 78).

Ha a jelzős szerkezeteket szituációs összefüggéseikkel együtt vizsgáljuk, az önmagában korlátozónak minősítendő kijelölő jelzői szerepről is számos esetben megállapítható, hogy valójában rámutatást tartalmaz. Az adott szituációban részt vevő

személyeknek, dolgoknak a halmazából nem kiválaszt egyet, hanem arra az egyre mutat rá, aki/amely jelen van, és szó van róla – tehát a beszédszituációt figyelembe véve ezek is nemkorlátozó jelzők. Tovább bonyolítja a kijelölés/rámutatás és vele párhuzamban a korlátozás/nemkorlátozás kérdését annak figyelembe vétele, hogy a szövegkörnyezetben az éppen vizsgált jelzős szerkezetet megelőzőleg egyértelműsítve lett-e már az alaptag; amennyiben igen, a mutató névmás egy már kijelölt elemre utal vissza, s így – függetlenül attól, hogy a kiragadott szerkezet jelzőjét korlátozó szerepűnek minősítenénk – rámutató, azaz nemkorlátozó értelemben áll.

A nem egyedített alaptagok olykor kötelező vonzatként követelhetik meg a jelzőt, amely lehet kijelölő, de lehet más típusú minősítő jelző is; ez leggyakrabban az *időtartam* megjelölésekor áll fenn: *abban az időben* (1719: TörLev. 36); *az időtül fogva* (1737: Bosz. 1: 537); *ebben az esztendőben* (1740: Peregr. 327); *ebben és a' következő holnapban* (Sely. 15–16); *ez Órában* (KSLev. 426). (Ugyanebben a körben némely elemnél – akár a mai napig is – elég a névelőt kitenni a főnév elé, ez azonban ekkor minősítő jelzői tartalomra utal: *a nyáron* 'ezen/a következő a nyáron'; *a héten* 'ezen a héten'; *a hétvégén* 'ezen/a következő hétvégén'.)

Mivel azonban a fentebb bemutatott működések a kijelölő jelzőnek a funkcióját érintik anélkül, hogy grammatikai következményei lennének a jelzős szerkezetre nézve, a szerkezetek elemzéséhez nem kínálnak szempontrendszert. A szerkesztésmódok és funkciók együttes áttekintése – mint előzetes vizsgálat – csupán annyiban bír jelentőséggel, hogy az iménti megállapítást megalapozza. (A további elemzés a szövegten területére tartozik.)

A főnévi mutató névmási kijelölő jelzők középmagyar kori állománya

A leggyakoribb forma a kijelölésre vagy rámutatásra használt $e(z) \sim a(z)$: *azt a' bünt* (Örd. 94); *ez orzagbol* (Szam. 82); *ezt a' levet* (Szak. 50); *azon a nyáron* (Bethl. 1: 176); *e fatens* Asszony (1737: Bosz. 1: 537); *ez nyomorúsággal teljes Világra* (BKata 6). A -z nélküli (elsődleges) és a -z-re végződő (megszilárdult névmásképzőt tartalmazó) alakok váltakozása az alaptaggal nem egyeztetett jelzőt tartalmazó szerkezetekre jellemző (részletesen l. lentebb).

A puszta névmás egyik előtagos változata, az *imez* \sim *ama(z)* ugyancsak kijelölésre és rámutatásra alkalmas: *amaz angyal előtt* (KárÓT. 1: 625b); *Imez Eretne*c Pap (Sztár. 40); *amaz nagy Prophéta* (Alv. 4); *amaz istentelen Arius* (Pázm. 220); *ama fára* (Juh. 245); *ama régi* (...) üdőkben (Kárt. 1). A -z nélküli és a -z-re végződő alakok váltakozása az előtag nélküli formával állítható párhuzamba (részletesen l. lentebb). Az *imez* \sim *ama(z)* előfordulása elsősorban a választékosabb, de nem a hivatalosság jegyeit mutató szövegekre jellemző; levelekből, perek jegyzőkönyveiből az adatoknak csak kevesebb mint egytizede származik.

A névmás előtagja miatt – amely az *ím~im*, *ám~am* szóból keletkezett – azt várhatnánk, hogy a jelző ezen formája a pusztá névmásnál nyomatékosabban, illetve egy másik kijelölő jelzővel szembeállítva jelöli meg az alaptagot; az adatok azonban nem utalnak arra, hogy ez volna a jellemző szerepük. (A szembeállítás csak kivételszerűen érhető tetten; I. pl.: „Ez Lelék penygh nem az, (...) De *amaz* êkêzênfegês eltetê Lelék, mely az Szjwbêl az Nagj Ereken mynd az Egez Têftben be foly” – OrvK. 485.) Mivel használata a vizsgált korban így lényegileg nem különbözik az *e(z) ~ a(z)* jelzőétől – ennek szinonimájaként mutatkozik, legfeljebb testesebb hangalakja kínálhat némi nyomatékbeli kontrasztot –, alkalmasnak tűnhetett speciális funkció felvételére. Esetleg ennek nyomai látszanak kataforikus szerepű használatában (az utalószónak a névelőtől való elkülönítési szándékában?), jelzői mellékmondat utalószavaként és egyenes idézetet bevezető főnév mellett egyaránt. Jelzői mellékmondatos szerkezetben: *amaz* áldot mag, melynek (Alv. 4); *amaz* uralkodó Vr, az ki (uo. 5); egyenes idézésben: *amaz* nagy sok szep nemes intesec: (...) (Örd. 94); az Istennek *amaz* ígerete, monduan: (...) (uo. 96). Van szerző, akire kifejezetten jellemző ez a fordulat, mind a kétféle szerkezetben: Dítsírtetik *amaz* Afzfony állat (...), mely (Hit. 62); Mint vala *amaz* írás, mellyet (uo. 128); ill.: mondatni fzkott *amaz* Imádság: (...) (uo. 64); Hát *ama*’ fzk: (...) (uo. 120).

Másfajta előtagos változatot képvisel (a határozószói-partikulai eredetű *ugyan* előtaggal alakult) *ugyanaz*, illetve a kétszeresen előtagos *ugyanamaz*, amelyek a korokban ezekben a formákban egészen kivételesnek számítanak; a sokkal gyakoribb *ugyanazon* analógiájára fordulhatnak elő, az azonosítást egyértelműsítve: *ugyanaz* orában (Szig. 56); *ugyan amaz* fényes Tsillaga (Bod 1a).

A mindez ~ mindaz – amennyiben élünk a feltételezéssel, hogy a két szó együttese már összetapadt utalószóvá – összefoglaló kijelölést tartalmaz: *mind ez* dolgokat (KárÓT. 1: 624b); *mind azok* az íráfok (Alv. 10); *mind ezekből az* iokbul (1649: ZLev. 145). Máskor a *mind + ez* ’egész’ jelentésben szerepel: *Mind ez* világ szerint (Eur. 409).

Az *ezen ~ azon* (amely korábban az *-n* nyomatékosító névmásképző segítségével alakult ki) lehet kijelölő és rámutató szerepű: *Azon* nap (TKr. X2b); *ezen* pénzt (1717: Peregr. 88); ill. *azon* József (Pázm. 215); *ezen* supplicans Monar Janos Jobbagiomnak (ZLev. 229), és hangsúlyozhatja mindkettőben az azonosítást: *azon* haßna, aki (’ugyanaz’) (Herb. 110b); *ezen* ßent David (’ugyanaz, ugyanó’) (Alv. 9). Az azonosítás az *azon egy* szerkezettel tovább hangsúlyozható: *azon egy* hitben és Vallásban (1744: BKata 8); *azon egy* héten (Isp. 29). Főként a XVII. századtól figyelhető meg, hogy az *ezen ~ azon* elsősorban a perek jegyzőkönyveire és a magánlevelekre jellemző: a vizsgált kor utóbbi két századában az adatoknak több mint a háromnegyede származik ezekből a törzsanyagnak csak kisebb részét (negyedét) kitevő szövegekből.

Előtaggal bővített változatai, az *ugyanezen ~ ugyanazon* és a kivételesen megjelenő *szinténazon* az – előtag nélkül is kifejezhető – azonosítást egyértelműsítik: *ugyanezen* föld (Eur. 408); *ugyan azon* tartomanba (TEv. 68); *ugian azon* 1602

Eztendeőben (Wath. 548); *Ugyan ezen okon* (PaxC. 4); *Ugyan azon napon* (1737: Bosz. 1: 538); *Ugyan ezen* Móses Boroszlai (Herm. 188); szomorúságim nagyok kedves édes Atyám Uram el oszlatásán *szintén azon* nap a mellyen el váltam szegénytől (1715: Peregr. 128). Az azonosításnak még erősebb nyomaték adható az *ugyazon egy* szerkezettel: *vgyan azon egy helyre* (KárÓT. 1: 625a ~ Káldi 587: egy helyre); *vgyan azon egy lélec* (uo.); *vgyan azon egy emberrel* (uo. 626a). Az *ugyanezen* ~ *ugyanazon*-t nem jellemzi az *ezen* ~ *azon*-hoz hasonló nyelvi rétegbeli preferencia.

A *szintén* csak kivételesen megjelenő *mindezen* – a *mindez*-hez hasonlóan – összefoglaló kijelölést tartalmaz: *Mind ezen* romlással (Mart. 12).

A korszakban kijelölő jelzőként is használatos mutató névmásoknak csaknem teljes felsorolását megadja Fejérvári Sámuel az 1751 és 1773 között keletkezett grammatikájában; az, hogy a jelen számbavétel során kivételes jelenségnek számon tartott formákat nem hozza, bizonyosságul szolgál, hogy ezek valóban ritkaságok voltak (*ugyanamaz, szinténazon*). Az egyetlen, amivel Fejérvári meglepetést okoz: a vizsgált anyagunkban *szintén* kivételesenek mutatkozó alakot, az *ugyanaz*-t említi, de nem sorolja fel a rendszeresen előforduló *ugyanazon*-t. Eljárása esetleg arra utalhat, hogy az *ugyanaz* a beszélt nyelvben gyakoribb lehetett.

A fentebb felsorolt típusok aránya a korszak törzsanyagában

<i>e(z) ~ a(z)</i>	69,2%
<i>ezen ~ azon</i>	20,6%
<i>imez ~ ama(z)</i>	5,7%
<i>ugyanezen ~ ugyanazon</i>	3,1%
<i>mindez ~ mindaz</i>	0,9%
<i>mindezen</i>	0,1%
<i>ugyanaz</i>	0,1%
<i>ugyanamaz</i>	0,1%
<i>szinténazon</i>	0,1%

A szerkeztípusok

1. A jelző egyeztetve van az alappal

Ez a szerkesztésmód a középmagyar korban vált elterjedtté: *ezt az heliet* (1583: SzOkl. 20); *azokat a dolgokat* (TEv. 65); *Azokban az napokban* (Alv. 6); *abból a' lévből* (Szak. 50); *evvel a füvel* (1737: Bosz. 1: 537); *azoknak a' tartományoknak nagy könyves-házát* (Bod 2b).

Egyeztetett névmásként jellemzően az előtag nélküli *ez* ~ *az* szerepel (mindig *z*-re végződő változatban, tekintettel a követő névelő magánhangzós kezdetére). Világosan szemléltetik ezt például az alanyi helyzetben álló szerkezetek: *ez* a hír (HKr. 81); *az* a bizodalom (Szig. 35); *ez* az ember (Juh. 250).

A főnévi mutató névmási kijelölő jelzőt ebben a korszakban lehet először teljes egészében önálló kategóriának tekinteni. Az ómagyar korban az alaptag előtt álló (többnyire) mély hangú mutató névmási elem – névelőelőzményként – általában mind a kijelölő jelző, mind a névelő funkcióját viselhette. Ennek a determinánsnak a határozott névelővé értékelődése után vált szét a kétféle szerepkör. A főnevet közvetlenül az állandó alakú és (nyilván) hangsúlytalan *a*, *az* névelő előzi meg, ez elé járulhat a hangsúlyos kijelölő jelző, amelyen a névelő által szétválasztott szerkezettagok összekötését alaki egyeztetés biztosítja. A főnévi mutató névmási kijelölő jelző és a névelő ugyanabban a sorrendben együtt marad: *errwl az wtolfo eztendeorwl* (1591: DMisz. 13); *ezt az* Istentül adatott böcsülletes tagot (Pázm. 219); *annak a* két Hazában sokáig gerjedező tűznek (1740: Peregr. 327); *ebbe a'* meg-baranáltt, és szépen el-kézféttetett földbe (Sely. 20); *ezt az* ő bal vélekedését (Herm. 189); *ezt a* komám asszony két levelét (!) (1693: BLev. 310).

A kijelölő jelző + névelő + alaptag szerkezete a kései ómagyar korban – legalábbis annak írott nyelvében – még igen kivételes volt. A beszélt nyelvben azonban minden bizonnyal gyakoribb lehetett, hiszen a középmagyar kornak viszonylag az elejéről, a XVI. század 70-es éveitől már nemcsak kivételszerűen adatolható. Előfordulási arányai is mutatják, hogy beszélt nyelvi elterjedése megelőzhette az írott nyelvit: a levelekben, perszövegekben az egyeztetett : nem egyeztetett szerkezetek aránya 1 : 2, míg ugyanez az arány a többi műfajra vonatkozóan megközelítőleg 1 : 3.

A típus a középmagyar korban lendületes terjedésnek indul; aránybeli növekedése a korszak során folyamatos (a számadatokat l. lentebb). A nyelvhasználók gyakran váltogatják a kétféle szerkezetet: *ezt a vároft* (Szeps. 20) ~ *ez Varosban* (uo. 22); *ezt az várat* (Szig. 20) ~ *ez Várat* (uo. 23); *Ennek az dolognak* (Ép. 581) ~ *e' dolog* (uo. 580), bár kétségkívül vannak szerzők, akiknél az egyik vagy a másik szerkezet van túlsúlyban (az egyeztetett alakok például Mikes Kelemen, Bod Péter, Hermányi Dienes József, Molnár János, Sollenghi Károly stb. törzsanyagban szereplő műveiben). A korabeli nyelvtanírók közül az egyeztetett típust először 1682-ben Pereszlényi Pál említi.

A csekély számú adattal képviselt *mindez* ~ *mindaz* szintén előfordul egyeztetett és egyeztetés nélküli szerkezetekben is (példáit l. fentebb, a A főnévi mutató névmási kijelölő jelző szerepei c. részben).

2. A jelző nincs egyeztetve az alaptaggal

A határozott névelő kialakulása után – így a vizsgált korszakban is – a főnevet közvetlenül megelőző, nem egyeztetett, egymagában álló főnévi mutató névmási elem-

ról általában már megállapítható, hogy névelő vagy mutató névmás-e: a magas hangú variáns a mutató névmás szerepében áll (bár van nyelvjárás, amelyben névelőként is előfordul), a mély hangú változat pedig tipikusan névelő, bár hangsúly alatt kijelölő jelző is lehet (így többek között például utalószóként). Kijelölő jelzős szerkezetek: *e Kijfedek kewʒʒjwł* (PÚT. 20); *Ez Bafac* (TKr. X3a); *az remenfegełł*, hogy (Wath. 547); *e' templomot* (Káldi 986); *e' nyavalya* (PaxC. 9); *ez Pogány* veszésire (ComG. 524). Az alaptag további jelzői a főnévi névmási kijelölő jelző és jelzett szava közé kerülnek: *Ez ket* tißtarto (TKr. V4a); *ez fofos panazlo beftie kűrűa* fiának (1575: MNy. 50: 485); *ez beghen nyomorult* falunak (1588: MNy. 49: 496); *ez egj* leuelemre (1588: TLev. 18) *ez en* inasomtul (uo.); *e' fzámoson öfzvegyűłłt érdemes* Vitézeknek (Kárt. 3).

A kései ómagyar kor főnévi mutató névmási kijelölő jelzős szerkezetei túlnyomó többségükben ezt a típust képviselték, s még a középmagyar korban is ez a jóval népesebb változat (a számadatokat l. lentebb).

A kétféle szerkezet – az egyeztetés nélküli és az egyeztetett – többnyire változik egy-egy nyelvhasználónál (l. fentebb); egyes szerzőkre azonban jellemző a nem egyeztetett formák többsége (például Szepsi Csombor Márton, Szamosközy István, Alvinci Péter, Csapó József stb. törzssanyagban szereplő műveire). Ezen túlmenően megfigyelhető, hogy bizonyos esetekben az egyeztetés nélküli változat van stabilizálódóban / stabilizálódott. Gyakori a szituációból fakadóan sűrűn ismétlődő rámutatásoknál például perek vagy levelek szövegeiben: *ez alperes* (1590: SzOkl. 1: 115); *ez I-t* (1654: Úsz. 376); *e fatens* (1737: Bosz. 1: 538; a terjedelmes jegyzőkönyvben (536–9) számos alkalommal ugyanígy, az *ezen*-nel sűrűn váltakozva, egyeztetéses ellenpélda nélkül); *Ez leuel* költ Gelsen (1589: TLev. 26); adassek *ez* leuelem (1630: LPLev. 113); Akarank kegyelmeteket kernünk *ez* leuelünkel (1647: ZLev. 101). Szintén gyakori bizonyos szófordulatokban, például: *ez világban* (Alv. 6) ~ *e' Világon* (Kárt. 4) (az utóbbi típusú szókapcsolat a törzssanyagban csaknem 90 adattal szerepel, egyeztetéses ellenpélda nélkül); *ez helyen* (PÚT. 23); *ez mai napon* (TEv. 70); *Az* údőkben (SÚT. 2: 169b) ~ *ez* időben (Herm. 186); *Ez* módon (Isp. 26).

Az *ez* ~ *az* tehát egyaránt részt vehet egyeztetett és egyeztetés nélküli szerkezetekben; míg azonban az egyeztetett szerkezetekben csak a *-z*-re végződő formák szerepelhetnek, az egyeztetés nélküli szerkezeteket a fentebbiekben már megemlített változás jellemzi: elsősorban a magas hangú formák esetében váltakoznak a *-z* nélküli és a *-z*-re végződő alakok. (A mély hangú variáns használatába beleszól a névelővel való rokonság.) Magánhangzó előtt a *-z*-re végződő formák használatosak, mássalhangzó előtt azonban mind a kétféle megoldás megjelenik. Eleinte a képzővel alakult forma van többségben: a XVI. században a *-z* nélküli alak még igen-igen szórványosan mutatkozik, a következő században már gyakoribb, de még mindig ritkának mondható, a XVIII. században viszont már jócskán fölénybe kerül a *-z*-re végződő változattal szemben. A választás a szerző nyelvhasználatának jellemzője is lehet; például Szepsi

Csombor Márton a XVII., Bethlen Kata a XVIII. században következetesen az *ez*-t használja: *ez* barát (Szeps. 18); *ez* gyűlésben (uo. 23); *ez* Varosnak Templomában (uo. 16); *ez* felemás Házafságnak (BKata 8); *ez* Hazában (uo. 9); *ez* Parantsolat (uo. 11). Máskor váltakozás figyelhető meg akár a nem túl távoli szövegkörnyezetben is, például: *ez* uilagra (TEv. 64) ~ *e* uilagra (uo. 65); *ez* uilagon (uo. 70) ~ *e* uilagra (uo. 71). Szórványosan a mély hangú változat is előfordul *-z* nélkül: *a'* forma-ízerént chinálná *a'* mellyet (Káldi 1017); *a'* napig, mikor (Csúzy 13).

Az időrendi és az ízlésbeli jellemzők a korabeli grammatikakönyvekben is megmutatkoznak. A nyelvtanírók közül Sylvester János (1536) az *ez* változatot tartja számon. Dévai Bíró Mátyás (1549) úgyszintén (bár mássalhangzó előtti írásos alakjának meghatározásakor az *e* formából indulhatott ki: *em* mester, *ed* deák stb.). Szenci Molnár Albert (1610) az *e* ~ *ez* változatokat is megadja (de saját maga mássalhangzó előtt is az *ez*-t használja). Komáromi Csipkés György (1655) és Pereszlényi Pál (1682) ismét csak az *ez*-t tartja számon, s legközelebb Tsétsi János (1708) lesz az, aki majd újra számol az *e* formával.

A nem egyeztetett szerkezetekben előforduló további alakok (a fentebb megemlített *mindez* ~ *mindaz* kivételével) kizárólag itt jelennek meg, az egyeztetett szerkezetekben nem találkozni velük. Ezek a következők (a csak kivételesen előforduló alakokra a példákat l. fentebb, A főnévi mutató névmási kijelölő jelző szerepei c. részben):

- *imez* ~ *ama(z)*: mássalhangzó előtt a mély hangrendű formában váltakozóan *-z*-vel vagy anélkül: *imez* igék berént (Alv. 10); *ama* mérges Gyik (Szig. 63); *amaz* rothat vénnek (Gyöngy. 155); *amaz* apró fejefélét (1693: BLev. 463); *amaz* Imádság (Hit. 64); *ama* fához (Juh. 247). Az *imez* végén a *-z* stabilitása az *íme* szóval való egybeeséssel függhet össze (bár az adatok csekély száma miatt ez csak óvatos feltételezés lehet). Az *eme(z)* variáns az írott nyelvben még nem terjedt el, ugyanakkor nem ismeretlen, hiszen már a XVII. században is van nyelvtaníró (Komáromi Csipkés György 1655-ben), aki említi. (Fejérvári Sámuel 1752 és 1773 között szintén számon tartja.)
- *ugyanaz*, *ugyanamaz* (példákat l. fentebb),
- *ezen* ~ *azon*, *ugyanezen* ~ *ugyanazon*, *szinténazon*, *mindezen*: *ezen* leuelben (1589: TLev. 27); *azon* yeley (OrvK. 562); *vgian azon* napon (1588: MNy. 49); *ezen* dolgok (Gyöngy. 158); *ugyan azon* Munkát (1736: AmL. 84); *azon* hibák (Isp. 32).

Az egyeztetéses és az egyeztetés nélküli szerkezetek aránya

A középmagyar korban az egyeztetett *ez* ~ *az* (és változatai) + névelő + alaptag szerkezet aránybeli növekedése – a nem egyeztetett *e(z)* ~ *a(z)* (és változatai) + alaptag szerkezethez viszonyítva – századról századra erőteljesebb; a XVIII. század-

ban a két változat részesedése már közelít a fele-fele arányhoz. A kor egészére vonatkozó adatok azonban azt mutatják, hogy a három század átlagában a névelő és egyeztetés nélküli szerkezet megközelíti a háromszoros gyakoriságot:

	XVI. sz.	XVII. sz.	XVIII. sz.	a kor egésze
egyeztetett <i>ez~az~mindez~mindaz</i> + névelő + alaptag	6,7%	29,3%	45,7%	26,7%
nem egyeztetett <i>e(z)~a(z)~imez~ama(z)~ugyanaz~ ugyanamaz~mindez</i> + alaptag	93,3%	70,7%	54,3%	73,3%

Az arányok még inkább az egyeztetés nélküli változatnak kedveznek, ha az *e(z) ~ a(z)* névmásnak (és változatainak) az adataihoz hozzászámítjuk a névelőt nem tűrő és nem egyeztethető *ezen ~ azon* formákkal (és változataikkal) álló szerkezeteket is. Az egyeztetett kijelölő jelzőt és névelőt tartalmazó szerkezetek előretörését azonban ez az összehasonlítás is erőteljesnek mutatja, még ha a kor egészében a nem egyeztetett szerkezetek közel négyszer olyan gyakoriak is.

Az előző táblázat az *ezen ~ azon ~ ugyanezen ~ ugyanazon ~ szinténazon ~ mindezen* jelzők beszámításával így alakul:

	XVI. sz.	XVII. sz.	XVIII. sz.	a kor egésze
egyeztetett kijelölő jelző + névelő + alaptag	5,9%	19,6%	34,9%	20,3%
nem egyeztetett kijelölő jelző + alaptag	94,1%	80,4%	65,1%	79,7%

Az *ez ~ az* mély hangú változatánál mind a három században gyakoribbak az egyeztetett formák, ami nyilvánvalóan a határozott névelőtől való markáns elkülönítéssel függ össze (de a nem egyeztetett alakok névelői vagy kijelölő jelzői értékelését befolyásolhatják elemzői kételyek is). A mély hangú változat esetében az egyeztetett formák századonkénti részesedése meredek növekedést mutat:

	XVI. sz.	XVII. sz.	XVIII. sz.	a kor egésze
egyeztetett <i>az</i>	54,5%	91,7%	92,6%	85,5%
nem egyeztetett <i>a(z)</i>	45,5%	8,3%	7,4%	14,5%

A magas hangú variánsnál viszont mindhárom században jóval gyakoribbak a nem egyeztetett szerkezetek, bár századról századra meredeken csökken az arányuk:

	XVI.sz.	XVII.sz.	XVIII.sz.	a kor egésze
egyeztetett <i>ez</i>	3,8%	21,5%	40,8%	20,4%
nem egyeztetett <i>e(z)</i>	96,2%	78,5%	59,2%	79,6%

HIVATKOZÁSOK

A tanulmány a TNyt. középmagyar kori kötetéhez készített fejezet; így annak szabályait követve nem tartalmaz hivatkozásokat. – Előzményfejezete: S. Hámori Antónia: *A mutató névmási jelző* (TNyt. II/2: 347–8); l. továbbá az ott felsorolt szakirodalmat (425), valamint az azóta megjelent kézikönyvek érintkező fejezeteit (StrNyt. 195–6, 199–200; ÚMNyt. 81–2; MGr. 448–9; MNyt. 465–6).

Az idézett források tételei megtalálhatók:

Dömötör Adrienne 2006: Az áljelzői mellékmondatok a középmagyar korban, in Büky László – Forgács Tamás szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei* IV, Szeged, JATEPress, 44–5.

<http://www.nytud.hu/oszi/nyelvtort/abcrendeskkforras.pdf>

<http://www.nytud.hu/oszi/nyelvtort/index.html>

MORFOSZINTAKTIKAI VÁLTOZÁSOK A FRAZEOLÓGIZÁLÓDÁSI FOLYAMAT SORÁN

FORGÁCS TAMÁS

1. „Közhely” a frazeológiai kutatásban, hogy nincs igazi egyetértés abban, mely fenoméneket sorolhatjuk a frazeológia körébe. A **frazeológiai egység (frazéma)** fogalmát illetően egy szorosabb, illetve egy tágabb felfogással találkozunk az irodalomban. Én a tágabb értelmezéshez csatlakozom, és elfogadom Burger – Buhofer – Sialm frazeológiai kézikönyvének (1982) frazéma-definícióját. Ez magyarul így hangzik: Két vagy több szó kapcsolata frazeológiai kapcsolatnak tekinthető, ha (1) a szavak a kapcsolat szintaktikai és szemantikai szabályai alapján nem teljesen magyarázható egységet alkotnak és ha (2) a szókapcsolat a nyelvközösségben a lexémához hasonlóan használatos. A két kritérium egyoldalú függőségben van egymással: ha (1) érvényes, akkor (2) is, de fordítva nincs így (vö. 1982: 1).

A frazeológiai egységek többnyire szabad szintagmákból keletkeznek. A kommunikációs folyamat során azonban egyértelművé kell válnia annak, hogy ezek a szókapcsolatok nem értelmezhetők szó szerinti jelentésükben (**literális jelentés**). Ennek érdekében bizonyos változásokra van szükség a szerkezet jelentéstani és/vagy morfoszintaktikai vonatkozásait illetően. Különösen ez utóbbiakra fogok a továbbiakban – az igei alaptagú idiómák vizsgálatára szorítkozva – összpontosítani, s ezeket magyar, illetve német – részben történeti – példák segítségével is megvizsgálni.

2. A frazeológiai egységek két kisebb csoportja esetében nincs szükség különösebb változásokra, hogy világos legyen: nem értelmezhetők szabad szókapcsolatként. Az egyik csoport esetében a jelentés oldaláról válik egyértelművé a frazéma-státusz: az ún. **alogizmus**oknak nem is lehet szó szerinti interpretációjuk, hiszen valamiféle lehetetlenséget állítanak. Ebből következik, hogy ezeket nem is lehet szabad szószervezetként értelmezni, csak idiomatikusan használhatók (kivéve esetleges szóvicceket), pl.

- m. a nyakába v. nyaka közé kapja a lábát* 'nagyon siet'
- m. a bolhából elefántot csinál* 'vmilyen apró ügyet ok nélkül felfúj, felnagyít'
- m. a fülén ül* 'úgy tesz, mint aki nem hallja, amit mondanak neki'
- m. a gatyájába szalad a szíve* '(nagyon) megijed, berezel'
- ném. Haare auf den Zähnen haben* 'mérgező, harapós'
- ném. den Kopf unter den Arm tragen* 'nagyon beteg'¹

¹ Egyes esetekben azonban történeti változások is állhatnak létrejöttük hátterében, pl. *fü-lébe rág vkinek vmit; lóvá tesz vkit; lakatot tesz a szájára* stb., vö. Forgács 2003: 420–1.

A másik csak frazeologizmusként használható csoport az **unikális komponens**t tartalmazó egységeké. Az unikális komponensek megjelenése a kifejezésben egy **szintaktikai-lexikai** folyamat része, melynek során egy autonóm lexikális egység szintaktikai felhasználhatósága annyira leszűkül, hogy extrém esetekben már csak egy bizonyos másik lexikális egységgel együtt fordul elő: önállóan már nem képez lexikális egységet, csupán ebben a bizonyos szintaktikai konstrukcióban állhat, pl.

m. *dugába dől* 'terv, elgondolás> megghiúsul'

m. *vargabetűt csinál* 'kerülőt tesz'

m. *ebrúdon vet ki* 'durván kihajít, kiebrudal'

m. *móresre tanít* 'megleckéztet, megfegyelmez'

m. *felveszi/felhúzza a nyúlcipőt* 'gyáván elinal, elsiet'

ném. *jmdm. den Laufpass geben* 'kidob, elbocsát vkit'

ném. *mit jmdm. Schindluder treiben* 'kíméletlenül gyötri, megalázza' stb.

Mivel tehát ezekben az egységekben olyan lexikai elemet találni, amely szabad szó szerkezetekben nem fordul elő, a szókapcsolatot nem lehet másként mint frazeologizmusként interpretálni.

3. A legtöbb igei idióma azonban nem ezekbe a csoportokba tartozik, emiatt gyakran szó szerint is értelmezhetők (literális jelentés), pl. *megmossa a fejét vkinek*. Ezért ezen kapcsolatok esetében különböző típusú **szemantikai és/vagy morfoszintaktikai változások** történnek, melyek során a kapcsolatok eredeti motiváltsága háttérbe szorul, s azok valódi idiómákká lesznek. A szemantikai változások esetében többnyire a szabad, illetve a kötött szókapcsolatok **eltérő valenciaviszonyai** teszik világossá a kommunikációs partnerek számára, hogy állandósult szókapcsolattal van dolguk. Ezek a valenciakülönbségek gyakran csupán minimálisak, de néha elég jelentősek is lehetnek. Néha csak a bővítmények szemantikai markereiben van eltérés, de lehet, hogy tematikus szerepeik is különbözők, sőt akár a felszíni vonzatforma is eltérő lehet. Lássunk ezekre egy-egy példát.

a) Csupán a vonzatok szemantikai markereiben van különbség:

*Zsuzsi az ujjá köré csavarta a **zsineget**.* *Zsuzsi teljesen az ujjá köré csavarta **Pétert**.*

|
konkrét: –Anim

|
absztrakt: +Anim, +Hum

A két példa különbsége jól láthatóan csak annyiban áll, hogy a konkrét értelmezés esetén valamilyen nem élő (–animated) szemantikai jegyű bővítmény állhat a mondat tárgyaként. Hozzá kell ehhez még tenni, hogy ezen belül is valamilyen hajlít-

ható dolognak kell lennie a tárgynak (pl. drót, fonál stb.), merev, szilárd eszköz nem lehetne a mondat tárgya. Az átvitt értelem esetén azonban egyértelműen csak élő, sőt emberi lény szemantikai jegyű bővítmény lehet a mondat tárgya.²

ba) Különbségek a tematikus szerepekben és a felszíni struktúrában:

<i>Péter / a kutya lassan a kerítéshez jött.</i>		<i>Péter lassan <u>tisztába jött a helyzetével.</u></i>	
+Anim	+ konkrét	+Hum	+absztrakt
Ágens	Direkcionális	Experiens	Téma

Amint látható, ebben a példában egyaránt megváltozik az alany tematikai szerepe és szemantikai szelekciója: a konkrét jelentésű szabad szókapcsolat Ágens helyett a frazémában Experiens szerepű bővítmény áll alanyként, emellett a mindössze +Anim ('élő') megkötést tartalmazó szemantikai szelekciós jegy leszűkül +Hum jegyre, azaz 'állat' (+Anim) jegyű alanya már nem lehet a frazémának (legfeljebb egy antropomorfizált lehetséges világban, pl. egy mesében). A lokális vonzat lexikalizálódott a frazémában, de nem az eredeti konkrét, hanem elvont jelentésben (*tisztába*), végül pedig az új jelentés ('vki megért, fölfog vmit') által megkívánt másik argumentumhelyre belép egy elvont jelentésű bővítmény (*vmivel*).³

bb) Az előző típus egyik alelete, amikor a „homonim” ige melletti obligatorikus vagy fakultatív bővítmény megjelenése a frazeológiai egység mellett nem lehetséges, pl.

<i>Mielőtt elutazott volna, Péter beadta a kulcsot a szomszédba.</i>	–	konkrét
<i>Mielőtt elutazott volna, Péter beadta a kulcsot.</i>	–	absztrakt ⁴

A 'meghal' jelentésben azonban agrammatikus a következő mondat:

**Senki nem számított rá, hogy Péter hirtelen beadja a kulcsot a szomszédba.*

² A folyamat történeti példákkal is igen jól szemléltethető. Hadrovics 1995 adatai közül kitűnően illusztrálja ezt a folyamatot a *helyt ad vminek* szóhasználat kialakulása (39), amit azonban már Forgács 2003-ban részletesen bemutattam (264), ezért itt most csak utalok rá.

³ Ennek az átalakulásnak is szép történeti példái vannak. Remekül mutatja be ezeket Hadrovics a *számot vet vmivel* szóhasználat alakulásmódján keresztül. Ezekből jól látható, hogy a kifejezés eredeti jelentéséből ('<kavicsok, pénzdarabok mozgatásával> számokat ide-oda vet, rakosgat') hogyan alakult ki az ilyen elszámolásokhoz gyakran kapcsolódó veszekedések miatt a 'leszámol vkivel', majd az elvont síkra átlépve a 'leszámol vmivel' értelem. Erről bővebben l. ismét Forgács 2003-at (267–8).

⁴ Természetesen a két mondat eltérő jelentése az alanyi pozícióban álló bővítmények eltérő tematikus szerepéből (Ágens ↔ Patiens) is következik.

c) A harmadik lehetőség, hogy a vonzatok morfológiai megjelenésükben is különböznek, pl.:

<i>Péternek (a forró levestŐL) fáj a foga.</i>	<i>Péternek őzhúsra fáj a foga</i>
Kauzátor	Direkcionális (Objekt)

Ezekben a példákban már nemcsak a vonzatok tematikus szerepei térnek el egymástól, hanem a Kauzátor, illetve Direkcionális szerepű vonzatok formai megjelenése is eltérő: *-TÓL*, illetve *-RA* raggal jelennek meg. Emellett különbség van abban is, hogy a mediális értelmű első mondatban a Kauzátor csupán fakultatív bővítmény, míg a kiható értelmű második mondatban a Direkcionális szerepű bővítmény kötelező vonzat.

4. A frazeológiai kapcsolatok lexikalizálódásában és stabilitásában a szintaktikai és/vagy szemantikai valencia, azaz a jelentés megváltozása mellett igen nagy szerepet játszhat a *szókapcsolat alaki rögzülése*. A formai állandósulás az idiomatikus egységek esetében is fontos lehet, de ott csak kísérőjelensége a jelentésváltozásnak: az eltérő vonzatviszonyok a nyelvhasználók számára úgyis világossá teszik, hogy nem szabad szó szerkezettel állnak szemben (l. a korábbi példákat). A nem vagy csak kevésbé idiomatikus egységek (pl. funkciógés kapcsolatok) esetében azonban az alaki rögzülés fontosabb lehet, hiszen ott többnyire éppen ez az állandósult forma jelzi a szabad szó szerkezetektől való különbözést.

a) Hangsúlyozni kell természetesen, hogy a formai rögzülésnek is számos fokozata lehet. Az alaki állandósulás egyik megnyilvánulása lehet például az is, hogy a *szókapcsolat* elemei nem cserélhetők fel szinonimával. A *megmossa a fejét vkinek vki* kifejezésben például, ha azt szabad szó szerkezetenként fogjuk fel, kicserélhetjük a *fej* lexémát *haj-ra* (*megmossa a haját vkinek*). Az állandósult szókapcsolatban erre nincs mód. Ez a különbség azonban viszonylag csekély, ezért a frazéma és a szabad szókapcsolat bizonyos kontextusokban szinte „homonimának” tekinthető:⁵

*Péter már megint csapzottan és koszosan jött haza a játszótérről, úgyhogy alaposan megmostam a fejét.*⁶

⁵ A lexikon szintjén természetesen nagyobb azért a két forma különbsége, hiszen az átvitt értelmű kifejezés mellett fakultatív vonzatként állhat egy okhatározói bővítmény (pl. *megmostam a fejét a viselkedéséért*), míg a szabad szó szerkezet mellett legfeljebb szabad bővítmények állhatnak (pl. hely- vagy célhatározó: *megmostam a kádban a fejét, nehogy összepiszkítsa vele a sapkáját* stb.).

⁶ Az ilyen típusú lexikális rögzülésre is lehet kitűnő történeti példákat találni, Forgács 2003-ban – ismét Hadrovics 1995 adatai segítségével – a *törbe esik*, illetve a *törbe ejt* szókapcsolatokon mutattam be ezt a folyamatot (269–70).

b) A legtöbb frazeológiai munka említést tesz arról is, hogy nagyon gyakran bizonyos morfoszintaktikai anomáliák is jelezhetik a kommunikációs partnerek számára, hogy az adott szókapcsolat frazeologizmus.

A németben pl. ide sorolhatók az olyan „szabálytalanságok”, mint a jelzői vagy határozói szerepű genitivus fordított szórendje (pl. *auf Schusters Rappen; in Teufels Küche kommen*, ill. *guter Dinge sein; stehenden Fußes* stb.), de mindig megemlítik a névelőhasználati anomáliákat is, pl.

m. <i>színt</i> <i>vall</i>	ném. <i>Farbe</i> <i>bekennen</i>
m. <i>iskolát</i> <i>teremt</i>	ném. <i>Schule</i> <i>machen</i>
m. <i>helyet</i> <i>foglal</i>	ném. <i>Platz</i> <i>nehmen</i>

Ezekben az esetekben a szabad szószerkezetben használható névelő az állandósult kifejezésben az esetek többségében nem fordulhat elő, pl.

Péter a lapátra tette a kutyapiszkot. → *Péter lapátra tette egyik beosztottját.*

c) A névelőhasználati eltéréseknek szerepük van a következő csoport létrejöttében is, de itt ennél fontosabb a birtokviszony felbomlása az állandósult szerkezetben.

Hadrovics szerint (i. m. 35–6) ebben a fejlődési típusban „a birtokviszonytól való megszabadulás, és ezáltal az egyediből az általánosba való átváltás lesz a fejlődés igazi fordulója, és ez lesz majd az új jelentésárnyalat alapja is”. Lássunk erre is néhány példát!

ca) A *fogad*, *megfogad* igék mellett korábban más tárgyi bővítmények is gyakoriak voltak, pl.

megfogadák az ú beszédét (JordK);
megfogadá tanácsát (ÉrdyK);
fogadjad az ő intését (CornkK);
fogadnák mindenben ő parancsolását (Tinódi).

Különösen gyakorinak számított azonban az ilyen kapcsolatok között a *vkinek a szavát fogadja* kifejezés. Ennek számtalan példájában megfigyelhető viszont a birtokviszony felbomlása a szerkezetben, azaz a következő fejlődési folyamat:

vkinek (a) szavát fogadja → *szót fogad vkinek*

Például:

ha ez előtt nem *fogadód az én szómat*, avagy csak *must fogadnád* immár (MNy. 51: 360);

ím (*apám*) *szavát* nem *fogattam*, és mint jártam? (HeltFab. Z8);

Monda az császár [a feleségének]: *fogadom az te szódat* (Ponc. 94–5);

de:

Én azt mondom, *fogadj szót*, engedj én tanácsomnak (SándK. 28);
[a béka] akkoron sem *fogada szót* (Pesti Fab. 32. sz.);
bódogok leszek, ha *szót fogadtok* (KerGyül 44).

Amint arra Hadrovics is rámutat, azzal, hogy a kifejezésben megszűnt a birtokviszony, egészen új státust kapott, egyben elszakadt korábbi társaitól. Míg ugyanis azok máig megőrizték a birtokviszonyt (azaz nem jöttek létre **beszédet*, **tanácsot*, **intést*, **parancsot fogad* szerkezetek), a *szót fogad* esetében megtörtént ez a formai rögzülés. Ez az elszigetelődés egyúttal a jelentés árnyalati módosulását is magával hozta: „az alkalmi esemény, történés átváltott állandó jellemvonássá, és az ’engedelmes’, ill. tagadólag az ’engedetlen’ melléknévvel lett egyjelentésű: »A mai gyerekek egyáltalán *nem fogadnak szót*« (közny). A kapcsolat tehát szólássá vált” (1995: 36).⁷

cb) A németből – történeti korpuszok hiánya miatt – kevesebb szövegpéldám van, azonban számos jel mutat arra, hogy ott is ugyanezek a változások kísérték a frazeologizálódás folyamatát. Megfigyelhetjük például ott is a *n é v e l ő h a s z n á l a t m e g v á l t o z á s á t*. Burger is hangsúlyozza (1998: 135), hogy a mai frazeológiai egységekben sokkal több klitizálódott alakulattal lehet találkozni, mint a régi szövegekben, pl.

(...) *dass man zuweilen lange Zeit hindurch gar nicht gestimmt sei, seine Gedanken in Ordnung **auf das** Papier zu bringen* (ma: *etw. **aufs** Papier werfen* vagy *zu Papier bringen*)

Hasonló a helyzet a *birtokviszony* vonatkozásában is. Így pl. találunk olyan frazémákat, amelyekben alternatív módon állhat a határozott névelő vagy egy birtokos névmás, pl.

*bei etwas hat der Teufel **die/seine** Hand im Spiel* ’vmi állandó nehézségekbe ütközik’
ein/sein Steckenpferd reiten ’hobbijának hódol’
die/seine Beherrschung verlieren ’nem tudja már palástolni az indulatait’
die Hand / seine Hände im Spiel haben ’titokban részt vesz vmiben’
die/seine Fahne nach dem Wind drehen ’a mindenkori uralkodó nézeteket követi’
die/seine Muskeln spielen lassen ’<fenyegetően> kimutatja az erejét’

⁷ Hasonló folyamat ment végbe a következő kifejezésben is (vö. Hadrovics 1995: 38–9): *vkinek (a) gondját viseli* → *gondot visel vkire*.

Burger is közöl Goethe Vonzások és választások című regényéből egy a fenti magyar példákhoz hasonló adatot (1998: 135), amelyben még birtokos névmást találunk a ma hiányzó névelő helyén:

*Bei Tafel mußte (!) er neben ihr **seinen** Platz nehmen.* (Ma csupán: *Platz nehmen.*)

Megvizsgáltam ebből a szempontból Jakob und Wilhelm Grimm nagy történeti szótárát is (Grimm 1991), s abban is találtam olyan régebbi példákat, amelyekben még birtokviszonyt találunk a mai névelőtlen formák helyén (a kiemelések tőlem valók – F. T.), pl.

zur Hand nehmen (Grimm 10. köt., 343):
*wasz man bracht von desz königs tisch
 es wer gleich fleisch, käsz oder fisch,
 das namen sie zu **ihrer** handt,
 das man des morgens nichts mehr fand*

bei Händen haben (10. köt., 350):
*darüber gaben sie mir einen revers, den ich auch bei **meinen**
 händen habe*

jmdn. auf den Händen tragen (10. köt., 351):
*ê der unsanfte müese gân
 ûf **müner** hant wolt ich in tragen*

den Kopf zwischen die Ohren nehmen (11. köt., 1753):
*derowegen nahm ich **meinen** kopf zwischen die ohren, und trat
 gleich den andern tag wieder auf frischem fusz zu obgedachten
 pfarrer*

Megállapíthatjuk tehát, hogy a németben nagyjából ugyanazok a változások (névelő eltűnése, birtokviszony felbomlása) zajlanak le a frazeologizálódás során, mint a magyarban. Kérdés: mi az oka ezeknek a hasonló változási folyamatoknak? Véleményem szerint olyan szemantikai folyamatok állnak a háttérben, amelyek lényege a szerkezetek konkrét értelmének háttérbe szorulása, s egy generalizáló, absztrakt jelentés előtérbe kerülése.

5. Hogy feltevésünket bizonyítani tudjuk, meg kell vizsgálnunk olyan idiomatikus egységeket is, amelyek tartalmazzák a névelőt, másfelől be kell vonnunk nem vagy alig idiomatizálódott egységeket is a vizsgálatba, amelyek inkább csak öszszeforrottságuk révén sorolhatók a frazeológiai egységek közé (pl. funkcióigés kapcsolatok).

Ami a névelőhasználat kérdését illeti, megállapíthatjuk, hogy a számos névelőtlen forma mellett nem kevés olyan egység is akad, amelyekben megtalálni a névelőt. Ebben a vonatkozásban is több típust lehet azonban találni.

a) a névelőtlen forma éppúgy használatos, mint a névelős:

*auf Anhieb / auf **den** ersten Anhieb* 'azonnal'⁸
*auf Anschaffe gehen / auf **die** Anschaffe gehen* 'prostitúcióból él'
*es ist höchste Eisenbahn / es ist **die** höchste Eisenbahn* 'legfőbb ideje'

Vö. a következő magyar példákkal is:

*zöld asztal mellett / **a** zöld asztal mellett*
*bekap vmit, mint kutya a legyet / **a** kutya a legyet* stb.

b) Más kifejezésekben a határozott névelő váltakozhat a határozatlanal, pl.

***eine** / **die** Fliege machen* 'elhúz, eltűnik'
*wie **eine** / wie **die** Axt im Walde* 'nyersen, faragatlanul'
***eine** Kröte / **die** Kröte schlucken* 'lennyeli a békát'
*das kann **die** / **eine** Maus auf dem Schwanz forttragen* 'igen kevés'

Vö. a következő magyar példákkal is:

*csökönös, mint **egy** / **a** számár*
*∅ kesztyűt dob vkinek ↔ odadobja **a** kesztyűt vkinek*

c) Vannak olyan frazémák is, amelyekben mindig a határozott névelő áll, ám nincs definit jelentése, amit az is mutat, hogy a névelős komponens nem egészíthető ki jelzői mellékmonddal a frazeológiai jelentés megtartása mellett, pl.

***die** Hose anhaben* '(a férfi helyett) a nő parancsol a házban'
*in **die** Annalen eingehen* 'felejthetlenné válik'
*wieder auf **die** Beine kommen* 'újra egészséges lesz'

Vö. a magyarban is:

*A szomszédéknál a feleség **viseli a nadrágot**.*

Ez azonban csak konkrét értelemben egészíthető ki mellékmonddal:

A szomszédéknál a feleség azt a nadrágot viseli, amelyet karácsonyra kapott a férjétől.

⁸ A Duden 1992 szerint (41) az *Anhieb* itt az első fejszevágást jelenti a favágás során.

d) A németben az előző típus alfajaként említhetjük meg azokat az egységeket, amelyekben a határozott névelő az előtte álló előljárószóval összeolvadt, klitizálódott, pl.

(*bei jmdm.*) *ins Fettnäpfchen treten* 'megbántja, kihúzza nála a gyufát'
jmdm. ins Garn gehen 'bedől vki csalárdságának'
ins Gerede kommen 'szájára veszi a világ, a pletyka tárgyává válik'
jmdm. aufs Dach steigen 'leteremti, leszidja'

Ilyen összevonódások természetesen nemcsak frazeológiai egységekben találhatók. A Duden Grammatik szerint (1998: 324) azonban az ilyen klitizálódott formák után következő főnevek nem egy egyedi, már említett, esetleg rámutatással (deixis) meghatározott tárgyat fejeznek ki, hanem csupán valamilyen általánosabb értelmet.⁹

Úgy gondolom, talán már az eddigi példák is bizonyították, hogy ezeknek a kifejezéseknek – a határozott névelő ellenére is – nem determinált, hanem valóban generalizáló értelmük van.

Mindezek a megállapítások érvényesek az ún. **funkcióigés kapcsolatok** esetében is. Ezekre is jellemző, a fentebb megfigyelt formai rögzülés, azaz a bennük szereplő igei fej nem cserélhető ki más, hasonló jelentésű igeire (vö. Helbig – Buscha 2001: 87–9 is), pl.

a) behelyettesíthetőségi próba:

Er setzte das Kind in Schrecken.
 **Er legte / stellte das Kind in Schrecken.*

Vö. a magyarban is:

A szerelők javítást végeztek a klímaberendezésen.
 **A szerelők javítást csináltak / tettek a klímaberendezésen.*

A lexikális összeforrottság különféle szintaktikai próbákkal is alátámasztható:

b) A funkcióigés kapcsolat névszói része nem anaforizálható, vö.

Er gab dem Kind Antwort.
 **Er gab sie dem Kind.*

Ugyanígy:

Választ adott a gyerek kérdésére.
 **Azt adott a gyerek kérdésére.*

⁹ Jung (1984: 259) is megjegyzi, hogy az összeolvadás folytán a határozott névelő veszít determináló, rámutató értékéből. Roland Harweg pedig (1989: 7) a határozott névelő esetén használatát (vö. még *zum Arzt / zum Schuster gehen* 'orvoshoz / cipészhez megy') pszeudogenerikus funkciónak nevezi.

c) Ugyancsak nem lehet kérdő névmással helyettesíteni a névszói komponenst:

*Er setzte den Apparat **in Betrieb**.*

****Wohin** setzte er den Apparat?*

Ugyanígy:

***Üzembe** helyezte a készüléket.*

****Hová** helyezte a készüléket?*

d) Erősebben lexikalizálódott funkciógés kapcsolatokban a névszói rész vonatkozó mellékmondatot sem vehet fel:

**die Kenntnis, die er genommen hat*

?a levelezés, amit folytatott

6. Ugyanezek a szintaktikai próbák hasonló eredményt adnak idiomatizált kifejezések körében is, pl.:

a) behelyettesíthetőségi próba:

*Sie **stellten** die Bude auf den Kopf.*

Sie **legten / **stellten** die Bude auf den Kopf.*

(Vö. m. a feje tetejére **állít** / ***helyez**)

b) anaforizációs próba:

*Jeder gibt ab und zu seinem Affen **Zucker**.*

Jeder gibt **ihn ab und zu seinem Affen.*

(Vö. m. **kosarat** adott neki → ***azt**)

c) kérdő névmással való helyettesíthetőség:

*Die Mieter rückerden wegen den Kakerlaken dem Vermieter geschlossen **auf die Pelle**.*

****Wohin** rückerden sie ihm?*

(vö. m. **gatyába** ráz → ***hová?**)

7. Idiomatikus kifejezések és funkciógés kapcsolatok még egy további fontos egyezést mutatnak a németben: névszói részük az igei fejjel együtt alkotja az ún. **Satzklammert**, azaz a mondatkeretet, pl.

*Die neue Technik **findet** in der Autoindustrie in einem Jahr **Anwendung**.*

*Sie **stellten** am Nachmittag die Bude hinten im Garten **auf den Kopf**.*

Ebben a topológiai vonatkozásban a két szókapcsolat-típus egyezéseket mutat az igekötős igékkel és azzal az igecsoporttal, melyek mintegy átmenetet képeznek a frazeológiai kapcsolatok és az igekötős igék között (pl. *abhanden kommen* 'elveszik, elsikkad'; *instand halten/setzen/bringen* 'üzemben tart/üzembe helyez'; *vonstatten gehen* 'megtörténik'; *zugrunde gehen/legen/liegen/richten* 'tönkremegy/tönkreteasz' stb.), pl.

Wir fuhren am Nachmittag zur Bergspitze hinauf.

'Délután felmentünk a hegycsúcsra.'

Die Firma ging wegen der unklugen Investitionspolitik der Manager zugrunde.

'A cég a menedzserek ostoba befektetési politikája miatt tönkrement.'

Ha jól belegondolunk, a magyarban is megvan e négy kifejezéstípus (idiómák [pl. *kosarat ad vkinek*], funkcióiágés kapcsolatok [pl. *felhasználásra kerül*], igekötőszerű összetételi előtagok [pl. *végetlér*], valódi igekötők pl. *kilvisz*) topológiai hasonlósága. A különbség csupán annyi, hogy ezek nem a mondat keretét alkotják, merthogy az a magyarban nem létezik. A három csoport között a magyarban a fókuszos és nem fókuszos mondatokban való viselkedésükben van hasonlóság.

Semleges intonációjú mondatokban ezek az elemek az ige előtti pozíciót foglalják el:

Péter számba vette a barátait. (idióma)

Az ipar fejlődése mozgásba hozta a tőzsdét is. (funkcióiágés kapcsolat)

Péter cserbenhagyta Jánost. (összetétel)

Péter ellpáholta Jánost. (igekötő)

Fókuszos mondatokban viszont az ige mögötti pozícióba kerülnek, ezáltal jobban őrzik önállóságukat, pl.

Péter a BARÁTAIT vette számba, nem a befektetéseit.

Péter JÁNOST hagyta cserben, nem Károlyt.

Visszatérve immár a frazeologizálódási folyamat kérdéséhez, megállapíthatjuk, hogy mind a magyarban, mind a németben számos egyezést találtunk az igei idiómák névszó-i része (*lépre megy*), a ma is konstrukcióintern bővítményként funkcionáló, de az összetett szóalakokhoz nagyon közel álló formák (pl. *férjhez (megy)*, *sorba (áll)* stb.), az igekötőszerűen viselkedő korábbi idiómarészek (*cserben-*, *agyon-*, *véghez-* stb.) és a valódi igekötők (*be-*, *ki-*, *meg-* stb.) között.

Az egyezések részben jelentéstani oldalról látszanak (a konkrét jelentés háttérbe szorulása, egyfajta generalizáló jelentés kiépülése), részben morfoszintaktikai oldalról (a határozott névelő vagy a birtokviszony eltűnése, névelőtlen vagy az előljáró-

szóval egybeolvadt formák dominanciája). Mindezeket megfejeji még a topológiai egyezés.

Kérdés: mi lehet az azonos, illetve hasonló viselkedés oka?

Úgy gondolom, hogy az **igemódosító** szerepkör figyelembevételével adhatja kezünkbe a megoldás kulcsát. Mint tudjuk, újabb nyelvtanaink (vö. pl. Komlósy 1992) számolnak egy olyan bővítménnyel, amely nem vonzata az igének, hanem csak módosítja, pontosítja azt. Ennek szokásos szórendi helye az ige előtti pozíció. Az igemódosítók közé sorolódnak például a melléknévi vonzatok (pl. *zöldre fest*), a pusztá főnévi vonzatok (*mérnöknek készül*), de ide sorolhatók az igeekötők és az idiomatikus kifejezések egyes konstrukcióintern vonzatai is (pl. *számon kér*).

A frazeologizálódási folyamat szempontjából a névelőtlen és kvantálatlan köznevekkel kifejezett ún. **köznévi vonzatok** (Komlósy 1992: 508) a legfontosabbak (pl. *újságot olvas, iskolába jár, fát vág* stb.): esetükben ugyanis a konvencionizált cél megvalósulása pragmatikailag fontosabb jelentésösszetevő, mint a megvalósulás konkrét részletei. „Ennek következtében pl. a *hátat fordít* (a szó szerinti értelme mellett) idiómaként mindig használható, amikor e mozdulat konvencionizált célja (az együttműködés megszakítása) valósul meg – függetlenül attól, hogy a kérdéses testmozdulatra sor kerül-e” (uo. 515).

A köznévi vonzatok esetében az alapige tárgyi vagy határozói argumentumát a lexikai tétel belső szemantikai argumentumként tartalmazza, így azok nem kapnak szintaktikai kifejezést. Az *újságot olvas* esetében pl. „a tárgyragos N⁰ nem tárgyi argumentumot, hanem egy »belsővé vált tárgyra« vonatkozó állítást fejez ki, s a tárgyragot attól »örökli«” (Komlósy i. m. 513).

Annak azonban, hogy a vonzatok módosítóvá váljanak, vannak morfoszintaktikai vonatkozásai is: ezért marad el az idiomatizálódás során a névelő a szerkezetből, s világossá válik a birtokviszony felbomlása is: a birtokos személyjeles formák éppúgy DP-k, mint a határozott névelősek.

Mint fentebb láttuk, mind a szemantikai, mind a morfoszintaktikai változások jól dokumentálhatók történeti példákkal. Ez azonban nem jelenti azt, hogy minden frazeológiai egység történeti változási folyamat eredményeként születhet csak meg: a frazeologizmusok között éppúgy lehetséges a már meglévő szerkezetek mintájára analógiás teremtéssel alakult formák létrejötte, mint a szóösszetételek körében.

Nem szabad azonban meglepednünk arról a tényről sem, hogy nem minden frazeológiai egység mutatja fel ezeket a sajátosságokat. Vannak nyelvünkben – nem is kis számban – olyan példák is, amelyekben mégis kizárólagosan határozott névelős vagy birtokviszonyban álló főnevet találunk, pl. *belecsap a lecsóba, bedobja a török-közöt, kiteszi a lelkét, felkopik az álla, nem tesz lakatot a szájára, tűzbe teszi érte a kezét* stb.

Természetesen itt sem anaforikusan vagy deiktikusan használt komponensekről van szó, mégis fölvetődik a kérdés, miért lehetséges ezeket a formá-

kat csak a határozott formájukban használni. Ami a magyarázatot illeti, még alaposabb vizsgálatokra van szükség, ám valószínűleg három faktornak van itt igen lényeges szerepe abban, hogy a kifejezésekben megmaradnak a DP-k:

- a) igekötős ige van a kifejezésben (pl. *bedobja a törölközőt*);
- b) kvantált kifejezésről van szó (*nem tesz lakatot a szájára*) vagy
- c) több konstrukcióintern bővítmény is van a szerkezetben (*tűzbe teszi érte a kezét*).

Ezek közül az első kettő különösen fontos. Ismeretes ugyanis, hogy bizonyos elemek kölcsönösen kizárhatják egymást a mondatban, mivel – semleges hangsúlyozás esetén – ugyanarra a szintaktikai pozícióra pályáznak (ezt feloldhatja valamelyik elem fókuszba kerülése). Ez tehát azt jelenti, hogy olyan szabad szókapcsolatok esetében, amelyekben nincs mód az igemódosítói szerep elfoglalására, mert azt egy „rangban magasabb elem” (igekötő vagy tagadószó) már betölti, nem fognak végbemenni azok a morfoszintaktikai folyamatok, mint a névelő elmaradása vagy a birtokviszony felbomlása. Ez azonban nem akadályozza meg a frazeologizálódást, hiszen a szemantikai oldal változásai, kiegészülve esetleg az eltérő bővíthetőséggel (vö. pl. a *bedobja a törölközőt* kapcsán korábban tett megjegyzésekkel) is elegendők lehetnek ehhez.

HIVATKOZÁSOK

- Burger, Harald – Annelies Buhofer – Ambros Sialm 1982: *Handbuch der Phraseologie*, Berlin – New York.
- Burger, Harald 1998: *Phraseologie: eine Einführung am Beispiel des Deutschen*, Berlin.
- Duden 1992: *Der Duden in 12. Bänden; das Standardwerk zur deutschen Sprache*. Bd. 11. *Redewendungen und sprichwörtliche Redensarten*. *Wörterbuch der deutschen Idiomatik*, Mannheim – Leipzig – Wien – Zürich.
- Duden 1998: *Der Duden in 12. Bänden; das Standardwerk zur deutschen Sprache*. Bd. 4. *Grammatik der deutschen Gegenwartssprache*, 6. neu bearbeitete Auflage. Mannheim – Leipzig – Wien – Zürich.
- Forgács Tamás 2003: Lexikalizálódási és grammatikalizálódási folyamatok frazeológiai egységekben, *Magyar Nyelv* 99, 259–73, 412–27.
- Forgács Tamás 2003a: Unikális komponensek frazeológiai egységekben, in Büky László – Forgács Tamás szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei III: Magyar és finnugor jelentéstörténet*, Szeged, 23–37.
- Grimm, Jakob – Wilhelm Grimm 1991: *Deutsches Wörterbuch*. Bd. 10 und 11. Foto-mechanischer Nachdruck der Erstausgabe 1873–1884, München.
- Hadrovics László 1995: *Magyar frazeológia. Történeti áttekintés*, Budapest.

- Harweg, Roland 1989: Schwache und starke Artikelformen im gesprochenen Neuhochdeutsch, *Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik* **56**, 1–31.
- Helbig, Gerhard – Joachim Buscha 2001: *Deutsche Grammatik. Ein Handbuch für den Ausländerunterricht*, Berlin – München.
- Jung, Walter 1984: *Grammatik der deutschen Sprache*, Leipzig, Bibliographisches Institut.
- Komlósy András 1992: Régensék és vonzatok, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan 1: Mondattan*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 299–527.

A LEXIKOLÓGIAI HELYZETVÁLTOZÁS TÜKRÖZŐDÉSE A MAGYAR NYELV NAGYSZÓTÁRÁBAN

GERSTNER KÁROLY

1. Közismert tény, hogy az egynyelvű értelmező, illetőleg kétnyelvű szótárak a jelentések értelmezése, illetőleg megfeleltetése mellett különféle lexikai minősítésekkel utalnak az egyes szavak vagy jelentések stiláris értékére, és arra, hogy adott esetben ezek milyen szakterületekhez kapcsolódnak.

Ezekre a minősítésekre nyilvánvalóan szükség van, hiszen a szavak denotációs (tartalmi) jelentéséből nem mindig következik magától értetődő módon az illető szó (valójában jelentés) kommunikatív, stiláris és pragmatikai használati lehetősége, illetve kötöttsége. Ez elsősorban nyelvek közötti (interlingvális) viszonyokban tűnhet ki leginkább, amint azt a következő két magyar→német irányú példa is mutathatja (MNNsz.):

feleség: (általában) *Frau, Gattin*, (hivatalosan/jogi szóhasználatban) *Ehegattin, Ehefrau, (Ehe)gemahlin*, (költői/népi/pejororatív használatban) *Weib*, (választékosan) *Gemahlin*

ló: *Pferd*, (választékosan) *Ross*, (gúnyosan) *Gaul*, (pejoratív használatban) *Ross*, (sakkban) *Rössel, Springer, Pferd*, (tornában) *Pferd*

Ezekkel a minősítésekkel a szótárak készítői tájékoztatást adnak a szótár használóinak abban, hogy a tartalmi jelentésen túl milyen nyelvhasználati jegyek jellemzik az egyes szavakat.

Lexikai minősítések előfordul(hat)nak nyelvtörténeti, valamint etimológiai szótárakban is, bár ez a szótártípus jellegéből fakadóan nyilván szűkebb körű: elsősorban azt jelzik, hogy egy szó kihalt, elavult, illetve nyelvjárási (l. pl. EWUng.), és csak ritkábban utalnak stiláris-szaknyelvi jegyekre (l. pl. SZT.).

2. Az EWUng.-ban alkalmazott rendszer (különféle jelek elhelyezése a szócikkfejen) csak a fő minősítési irányt mutatja meg azzal, hogy többnyire a teljes címszóra érvényesíti a minősítést. Így pl. az *abajdoc*-ot kettős szófajával (mn. és fn.) és valamennyi jelentésével együtt ('kevert'; 'egy fajta kevert gabona; szemetes gabona; kotyvalék') (a × jellel) nyelvjárási szónak minősíti, joggal. Kihalt szóként (†) jelöli

meg a *cinadof*-ot ('finom vászonnfajta'), elavultnak, illetve elavulóban levőnek (Δ) tartja pl. a 'borospince; falatozó; raktárhelyiség' jelentésű *bodega* szót. Az ilyen módon nem jelölt szavak esetében azonban legfeljebb azt tudhatjuk meg, hogy a címszóhoz tartozó egy vagy több jelentés a mai nyelvhasználatban általánosan és gyakran fordul-e elő vagy nem: ezt az adott jelentés után álló jel (#) tükrözi. Például a *boka* szótörténetében adatolt öt jelentés közül ma csak a 'lábszárunk alsó végén mindkét oldalon levő kidudorodás' tekinthető közkeletűnek, a maradék négy ('lábszárcsont', 'csukló', 'bocskornak való bőrdarab', 'bokáig érő kurta szárú lábbeli') nyelvhasználati-lexikológiai státusáról nem mond semmit a szótár. Ugyancsak minősítés nélkül marad a *cúg* szó mind a szócikkfejlében, mind a jelentéstörténeti részben. Az adatolható hat jelentésből ('lovas fogat', 'katonai szakasz', 'pohár egyszeri hörpintéssel való kiürítése, illetve az erre való képesség', 'cipő szárába illesztett rugalmas ereszték', 'léghuzat', 'felvonó') egy sincs minősítve, pedig nyilvánvaló, hogy a mai nyelvhasználat szempontjából ezek nem azonos értékűek. De – miként már utaltam rá – ez nem is (elsődleges) feladata a szavak eredetével foglalkozó kézikönyveknek.

A magyar nyelvtörténeti szótárak közül valójában csak az SzT. tartalmaz lexikális minősítéseket, ám ezek igen ritkán fordulnak elő, akkor is vagy szaknyelvre, vagy stílusárnyalatra utalnak. Az *aggeb* 'vén kutya' címszó utáni jelölés szerint szitkozódásként fordult elő a szó.

Az *akasztófa* négy jelentéséből csak az 'akasztófárávaló, akasztófavirág' kapott minősítést: becsmélő használatban fordult elő. Ugyanígy a *barom* öt jelentéséből az emberre vonatkoztatott 'állat, marha, hatökör' mellett áll, hogy átvitt, becsmélő használatú. Az *akció* pedig mindkét dokumentált jelentésében ('(felperesi) kereset', 'ügy') jogi szakszóként élt.

3. A lexikai minősítések azonban leginkább az értelmező szótárak kellékei. Ez magától értetődőnek tekinthető, hiszen a szótárakba felvett szavak (valójában jelentések) használati értékét (legyen szó szaknyelvi vagy stílárius vonatkozásokról) a mindenkor szinkroniában élő ember tudja, tudhatja megítélni. (Természetesen sok függ a nyelvi tudatosság és az általános műveltség fokától is.)

A szavak, illetve jelentéseik minősítése – eltérő módon ugyan – megjelenik első, mai értelemben is értelmező szótárnak tekinthető kézikönyveinkben, a CzF.-ben és a Ballagi-ban. A CzF.-ben sem jelek, sem rövidítések nem utalnak a használati értékre, hanem az értelmezések maguk, illetve ezek kiegészítései tartalmazzák a minősítést, esetleg a példamondatok utalnak erre. Lássunk néhány példát!

ária: Zenészeti nyelven am. valamely dalnak, éneknek lengése. Ujabb időben dallamnak nevezik.

árnyad: Erdélyi szó, am. félhalóvá, féldöglővé válik.

- apacs*: Mind a Duna, mind a Tisza vidékén divatos szó a halászoknál, s jelenti azon rudat, mely [a kerítőháló szélén található].
- bagolytüdő*: Képes kifejezéssel, bodrogközi tájnyelven am. aszalt szilva.
- baratyó*: Kanyaróhímlő, csécs. Órmánysági szó.
- beidéz*: Valakit hí, vagy hivat, hogy bemenjen hozzá, hogy jelenjen meg nála. *A bíró beidézi a feleket, a tanukat.*
- betart* (2): (2. jelentés) Tájékoztatólag am. bizonyos ideig elhúzódik, szokottabban eltart. *E nagy épület elkészítése talán három évig is betart.*
- billszelep*: A billentyűvel ellátott fuvós hangszerek szelelő lyuka. (Klap-penventil). Nem nagyon divatos.
- bóbitár*: Újabb állattudományi nyelven am. fácán, mint kitünőleg bóbitás madár.
- bocsfogó*: Vashámorosok nagy fogója, melylyel az idomtalan vastömeget a hámor alá tartják és idomítják.

Más, igen számos esetben azonban olyankor sincs semmiféle utalás egy-egy szó vagy jelentés szóképzési-használati helyzetére, ha az (még a mi mai „pótkompetenciánk” alapján is) lehetséges vagy szükséges volna. Pl.:

- asztalag*: [’trapéz’] – nyilván geometriai szakszó, mely a nyelvújítás idején keletkezett, azaz újabb szó lehetett még az 1840-es években is (bár a szó Dugonicsnál már 1784-ben előfordul!)
- apul*: 1. Apai részről, apai ágról. *Apul rokonok.* 2. Apai módon, apa gyánánt. *Apul gondoskodni az árvákról.* – nyilván már akkoriban is régies, de legalábbis nyelvjárási szó lehetett (vö. Nszt.)
- bécsmező*: Becsület mezeje. Katonai értelemben csatahely, hol hírt-nevet szerezhetni. Általán pedig: akármely állapot, hivatal, melynek viselése becsületet szerez. – feltehetőleg már régies vagy elavulóban levő, esetleg még az emelkedettebb, irodalmi szóhasználatban fordulhatott elő.
- billikom*: Üvegéből vagy valamely fémből [...] készült nagyobbszerű ivóeszköz. – minden bizonnyal már akkor is csak az irodalomnak különösen a régebbi időket ábrázoló szava lehetett.
- bozlán*: Letörött faág, melynek levelei megszáradtak, s borzasan összezsugorodtak. – nyilván (székely) tájszó volt, amiről az MTsz. is tanúskodik

Tagoltabb és árnyaltabb a XIX. század másik jelentős értelmező szótárának, a Ballaginak a minősítő rendszere, és ehhez hasonló Balassa József kétkötetes szótáré is (jeleket és rövidítéseket egyaránt használnak) – ezekkel itt most nem foglalkozom.

Csupán annyit jegyzek meg, hogy ezekben a kronológiai és területi utalások mellett a szakterületekre történő utalások is szép számban megjelennek.

A lexikai minősítések természetesen jelen vannak a XX. századi magyar szinkrón, értelmező szótárakban is: ezekben már csak rövidítések utalnak a szavak, illetve jelentések időbeli, területi, stiláris és szaknyelvi vonásaira (kivéve a „megbélyegző” csillagot mind az ÉrtSz.-ben, mind pedig az ÉKsz. első kiadásában). A rövidítések itt is vagy az egész címszóra vonatkoznak (és a címszófejből találhatók), vagy pedig csupán egyes jelentésekre. Egy-egy példa az ÉrtSz.-ből:

alany: a hat fő- és hat aljelentés között találunk nyelvtudományi, filozófiai, lélektani, ritkán előforduló jogtudományi, kertészeti, illetve szőlészeti szaknyelvi jelentést, valamint egy tréfás, bizalmas használatú jelentést – tehát mindegyik jelentés(árnyalat) kapott valamilyen minősítést

álmatag: a szócikkfejből található (*irod*) rövidítés arra utal, hogy a szócikkben felsorolt mind a négy jelentés az irodalmi nyelvi használatra, a szépirodalmi stílusra jellemző

beszív: az öt fő- és két aljelentés közül kettő minősítés nélkül áll (tehát semleges értékű), ezen kívül találunk még ritkának, átvitt értelműnek, tréfásnak és bizalmasnak minősített jelentéseket

Hasonló a szócikkek, illetve jelentések minősítése az ÉKsz.²-ben is.

4. Ez tehát a „tisztán” szinkrón, leíró alapállású értelmező szótárakban megfigyelhető és követett gyakorlat. Különleges helyzetben van azonban a történeti távlatú leíró, értelmező szótár, mint amilyen A magyar nyelv nagyszótára (Nsz.) Ez a kézikönyv az 1772-től napjainkig terjedő időszak szóállományát igyekszik föltárni, s ez a 230 év természetesen nem tekinthető egyetlen szinkroniának, még a viszonylag tágabb kereteket ismerő szókészlettörténetben sem. Ebből adódóan számos szó lexikai, különösen stiláris minősítésének hatóköre is igen gyakran változott az említett időhatárok között, s ezt a szótár igyekszik a lehetőségekhez képest tükröztetni.

A lexikai minősítés során nyilvánvalóan a Nsz. szócikkírói, szerkesztői és lektorai is mindig a mai nyelvhasználathoz viszonyítják az egyes szavakat (jelentéseket). Egyszerű (vagy annak látszik) a helyzet akkor, ha egy-egy szó lexikológiai helyzetében a feldolgozott időszakon belül – ismereteink szerint – nem történt változás. A már megjelent A kezdőbetűs és a szerkesztés alatt levő B és C kezdőbetűs szótári anyagban természetesen számos ilyen szó található (j. = jelentés; fj. = főjelentés; aj. = aljelentés; a többi rövidítés a szótári gyakorlatból is ismert lehet). Pl.:

a) minősítés nélküli szavak: *ablaktábla* (1788; 2 fj., 1 aj.); *akaraterő* (1836; 1 jel.); *ajtómélyedés* (1859; 1 jel.); *agyonnyom* (1783; 2 fj., 2 aj.); *ámbra* (1797; 3 fj., 1 aj.); *autó* (1911; 2fj., 1 aj.); *beledolgoz* (1902; 2 fj., 2 aj.); *bástyatorony* (1820 e.; 1 j.) stb.

b) „tartósan” minősített szavak (az egész feldolgozott időszakra érvényesnek tekinthető): *abbiz* (1788; 1 j., nyj); *abrak* (1787; 3 j., ebből ’emberi táplálék’ tréf, átv is); *ábrándkép* (1836; 2 fj., 1 aj., vál); *adatszolgáltatás* (1866; 1 j., hiv); *admirális* (1792; 1 j., Kat, Hajó); *adogató* (1878; 3 j., ebből ’egy-egy labdamenetet kezdő játékos’ Sp v. Ját); *agens* (1873; 4 fj., 4 aj., ebből ’a hatást kiváltó tényező, hatóanyag’ Fiz, Kém); *agykoponya* (1772; 1 j., Anat); *akna*¹ (1787–1792; 6 fj., 3 aj., ebből ’földbe vágott függőleges v. lejtős járat’ Bánya); *barika* (1878; 1 j., gyermek, kedvesk); *bárium* (1844; 1 j., Kém)

A Nszt. első kötetében megjelent és a továbbiakban megjelenő anyagban azonban igen sok olyan szó (jelentés) található, amelynek használatában, lexikológiai helyzetében 1772 óta kisebb-nagyobb változások történtek. Ezeket a változásokat természetesen csak a Nszt. alapjait alkotó forrásokban (az archivális cédulaanyagban, az elektronikus Magyar Történeti Szövegtárban és a jelenleg mintegy 80 CD anyagát tartalmazó adatbázisban) található nyelvi anyag feltárása és tüzetes elemzése alapján lehet megfigyelni. Ezekben az esetekben nyilvánvalóan utalni kell arra a tényre, hogy a szó használati értékében változás állt be:

„Ha lexikai minősítések érvényessége időben határolódik el egymástól, törtjellel (/) választjuk el egymástól a korábbi szinkroniára, illetve a mai használatra érvényes jelölést” (Nszt. Segédletek 33).

Ez a lexikográfiai megoldás fölhívja a figyelmet a változás tényére, sőt (mint a következő példákban láthatjuk) a változás konkrét irányára is, azt azonban nem tudja meghatározni, hogy „a korábbi szinkronia” jelzős szerkezet mely időszakra vonatkozik. Ha a mindenkor jelen szókészleti szinkroniáját 40-50 évben határozzuk meg (bár ez éppen a XX. század végén – a különféle társadalmi és technikai változások miatt – már meglehetősen hosszú idő!), akkor valójában mintegy 180-190 év jelentené a „korábbi szinkronia”-t. Ez nyilvánvalóan képtelenség, két okból is. Egyrészt számos esetben világos, hogy egy szó vagy jelentés a maihoz hasonló használati értékkel a mai közvetlenül megelőző szinkroniában (vagy egy-két szinkroniában) is megvolt. Másrészt a 180-190 év természetesen több (bár lehet, hogy nem azonos terjedelmű) szinkron időszakra osztható, amiből adódhat a kérdés: azon belül melyik szinkroniára érvényes a mai eltérő használatra utaló jelölés?

A Nszt. kronológiai perspektívájában és az adott szótári keretek között (és az egyes szótári kötetek egybeszerkesztéséhez rendelkezésre álló – mindig kevés – időben!) ezt a problémát aligha lehetett ennél finomabban, ha úgy tetszik, részletezőbben

megoldani (egyébiránt a nemzetközi nagyszótári irodalom nem is szentel különösebb figyelmet ennek a szótörténeti vonásoknak is hordozó problémának). Ezek a kérdések ugyanis már javarészt átvezetnek a szótörténet monografikus részéhez, ahol is egy-egy cikkben lehetőség nyílik arra, hogy az adatok alapján pontosan bemutassuk a szavak használatának diakroniáját is. Ki nem mondottan a „korábbi szinkronia” általában a XX. század első harmada előtti időszakokra vonatkozik, amire a jelentések használatát bemutató példamondatok is utal(hat)nak.

5. Lássunk akkor konkrét példákat azokra az esetekre, amelyeknél az említett /-jeles megoldással a lexikológiai változásra hívja fel a figyelmet a Nszt.! A szavak (jelentések) köznyelvi voltára nem utal a szótár, tehát ha a / előtt (ritkábban utána) nem áll semmi, az a szó korábbi (illetve ritkábban mai) köznyelvi jellegét, általános használatát jelenti a Nszt. elvei szerint.

I. általános használatú/valamilyen minősítés

1. /nyj

abajog 'ordít, kiabál; hangosan panaszkodik'; *ágyal* 'hálóhelyet készít'; *ajtóragasztó* 'ajtótok, ill. ennek része'; *akadék* 'mozgást megakasztó tárgy'; *aláfelé* 'lefelé; a folyó folyásának irányába; déli irányba; felső részével lefelé'; *amoda* 'amott'; *anyaszéna* 'első kaszálású fű'; *aprómarha* 'baromfi'; *asszonyember* 'asszony, nő'; *azonban* 'azonnal, nyomban'; *azsag* 'piszkafa; pemete; szénvonó'; *baromvásár* 'állatvásár', *bekap* 'vhova odaszokik'; *boldogtalan* 'ügyefogyott'; *buta* 'életlen (pl. kés)'; *buzdul* 'forrni kezd (pl. must)'

2. /ritk

ablakfiók 'ablakszem; ablaknak külön is nyitható része'; *alájegyez* 'aláír; hitelesnek ismer el'; *általút* 'egy másik utat keresztező út'; *applikál* 'igénybe vesz' (vál is); *aranyász* 'aranymosó'; *aranytermő* 'aranyércben gazdag hely'; *átfordít* 'más nyelvre lefordít'; *bejön* 'szokássá válik, elterjed'; *bemenet* 'belépőjegy, -díj'; *birkás* 'birkapásztor'; *boros* 'bortól részeg'; *bosszúdüh* 'bosszúvágy'; *cin* 'ön'

3. /vál

ágbogas 'kusza ágakból álló (növény)'; *alágördül* 'legurul, leereszkedik'; *alátekint* 'le-, lefelé néz'; *álomlátás* 'álmodás, álom észlelése'; *amaz* 'a másik, a korábban megjelölt'; *apparátus* '(műszaki) berendezés, készülék, eszköz'; *arcátlan* 'szégyentelen, pimasz'; *átellenben* 'a túlsó oldalon, szemben'; *átver* 'átszúr, átdőf (embert, állatot)'; *auditórium* '(egyetemi) előadóterem' (sajtó is); *autobiográfia* 'önéletrajz, önéletrírás'; *autoritás* 'megbecsültség; befolyásos, tekintélyes személy'; *avégből* 'azért,

avégett'; *azonképpen* 'ugyanúgy, éppúgy' (irod is); *bagatell* 'csekélység, semmisség'; *bízást* 'bátran; teljes joggal'

4. /biz

ájer 'levegő; szellő; hangulat', *ancúg* 'öltözék; öltöny'; *arc* 'személy, kül. férfi'; *átlag* 'átlagosan'; *átpattan* 'fürgén átugrik, átlendül'; *bejön* 'összeg, bevétel befo-lyik'; *bemasíroz* '(menetelbe bevonul)'; *bemegy* 'be(le)fér vmibe'; *brancs* 'munkacso-
port'

5. /irod

agy 'koponya', *ágyas* 'szerető'; *ágyastárs* 'ua.'; *akkoron* 'akkor'; *alanti* 'mély-
ben, alacsonyan levő'; *alkonyodik* 'elmúlóban, hanyatlóban van'; *andalog* 'álmódzik,
méláz'; *ballag* 'folyóvíz lassan folydogál', *bankó* 'bankjegy'; *bizodalom* '(nagyfokú)
bizalom'; *bolygás* 'bolyongás, tévelygés'; *bűzhödt* 'bűzös, bűdös'

6. /Tört

adó 'hadisarc'; *adóbérlő* 'az adóbeszedés jogát az államtól, uralkodótól bérbe
vevő személy'; *ágens* 'meghatalmazott, ügyvivő'; *agilis* 'anyja v. felesége jogán ne-
mesi birtokkal rendelkező nem nemes személy'; *ajtonálló-mester* 'a királyi család
biztonságáért felelős tisztségviselő'; *akta* 'diplomáciai, törvénykezési, ill. zsinati irat';
alsótábla 'a rendi országgyűlésnek a megyék, a szabad királyi városok és az egyházak
küldötteiből álló testülete'; *asztalnok* '(főúri udvartartásban) a konyha és az étkezés
felügyelője'; *aula* 'uralkodó v. főpap közvetlen környezete'; *brigád* 'munkacsoport';
brigádverseny 'munkacsoportok versenye'; *cívis* 'mezőváros módos polgára'

II. valamilyen minősítés/valamilyen minősítés

1. vmi/rég

1.1. ritk/rég

anglikán 'angol'; *bájolás* 'vkire v. vmire hatást gyakorló elbűvölő szépség,
báj'; *baptisztérium* 'az ókori (nyilvános) fürdőkben a medencét magában foglaló épü-
letrész'; *bársonyszín* 'bíborszínű ruha'; *becsület* 'megfelelő módon'; *befed* '(költséget)
fedez, ellentételez'; *befészkel* 'vmi vmiben annak folytonosságát megszakítva, egyne-
műségét megszüntetve helyezkedik el'; *befoglal* '(helyiséget) szálláshelyül elfoglal,
abban megtelepszik'; *bohó* 'bohóc'; *borítás* 'borogatás'; *boríték* 'tapéta'; *borító* 'ház-
tető készítésére szakosodott ács'; *borogat* 'elleplez'; *bőség* 'folyóiratnak, könyvnek a
terjedelme'; *bűnhely* 'bűncselekmény helyszíne'; *címes* 'címzetes egyházi (méltóság)';
címszó 'titulus, megnevezés'; *cukorcsípő* 'cukordarab megfogására szolgáló eszköz,
cukorcsipesz'

1.2. nyj/rég

ácsplajbász 'ácsceruza'; *apróbarom* 'a szarvasmarhánál kisebb emlős házi haszonállat'; *bábadoktor* 'szülész(nő); gyermekorvos'; *borzad* 'haj, szőrzet égnek mered'; *cipők* 'cipő; bakancsféle cipő'; *cirkli* 'körző'; *cirköles* 'cirok'

2. szaknyelvi/Tört

abszolút 'abszolutisztikus' (Polf); *adminisztrátor* '(1845 és 1848 között) a vármegyei közigazgatást felügyelő tisztviselő' (Közigf); *admiralitás* '(hadi)tengerészeti főhatóság' (Kat v. Hajól); *alispán* 'a (vár)megyei közigazgatás választott vezető tiszt(ség)viselője' (Közigf); *aljegyző* 'a bírósági jegyzőnél egy fokkal alacsonyabb rangú tisztviselő' (Jogf); *államfogház* 'enyhébb körülmények között letöltendő szabadságvesztés; ennek helyszíne' (Jogf); *alsóház* 'a rendi országgyűlésnek a megyék, a szabad királyi városok és az egyházak küldötteiből álló testülete' (Polf); *alvezér* 'rangban a (fő)vezér után következő vezető személy' (Kat/); *aranyvaluta* 'olyan pénzrendszer, amelyben a pénzegység mértéke meghatározott súlyú arany értékének felel meg' (Pénz/); *árvaszék* '(1877–1949:) elsőfokú gyámhatóság' (Közigf)

3. szaknyelvi/vmi

betű 'hang, fonéma' (Nyelvt/nem szaknyelvi), 'hangjelölő írásban haszn. egyelemű jel; írásjegy' (Nyelvt/általános használatú); *búb*¹ 'tollbóbita' (Áll/nem szaknyelvi); *cikkelyszó* 'címszó' (Nyelvt/rég); *cirkáló* 'felderítő; ör' (Kat/rég)

6. A változások irányait vizsgálva a következőket láthatjuk. A korábban általános használatú szavak (jelentések) közül viszonylag sok kapott a mai szinkroniára vonatkozó minősítést, és ezek általában valamilyen stflusréteget képviselnek. Ennek több oka is lehet: természetesen szerepet játszanak a mindenkori társadalmi, politikai, művelődési és tudományos-technikai változások, amelyek bizonyos szavakat (jelentéseket, jelentésárnyalatokat) a nyelvhasználat más területeire szorítanak. Ugyanígy nagy szerepe van szerintem az ízlésbeli változásoknak és a különféle stflusirányzatoknak is: a Nszt. által feldolgozott időszak ilyen szempontból meglehetősen változatos és mozgalmas volt. Nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy – főleg ennek a korszaknak az elején – erős törekvés volt az idegen (ebben az esetben latin és német) eredetű szavaknak a közhasználatból való kiszorítására – nyilván ez is nyelvhasználati változásokhoz vezetett. És persze igen fontos tényező az itt említett jellegű változásokban az is, hogy a XIX. század elején alakul ki az össztársadalmi magyar nyelvváltozat, benne az „összmagyar” érvényességű szókészlettel, amely már nem tartalmaz olyan szavakat, amelyek a regionális írói, irodalmi nyelvben még közhasznúak voltak. (Azt is érdemes tudnunk, hogy a Nszt. alapjait messze túlnyomó többségben irodalmi szövegrészek alkotják: ez jól tükröződik a szavak lexikai minősítésében is.)

Röviden külön kell szólni arról a változásról, amelynél a mai szinkroniában történettudományi szaknyelvi minősítés áll. Nyilvánvalóan ezt sem kell hosszasan magyarázni: a fentebb említett társadalmi, politikai és egyéb változásokat elsősorban ezek a lexikai minősítések tükrözik: a világ változik, s vele együtt változik a szavak használata is.

FORRÁSOK

- CzF. = Czuczor Gergely – Fogarasi János 1862: *A magyar nyelv szótára 1*, Emich Gusztáv magyar akadémiai nyomdásznál, Pest.
- ÉrtSz. = Bárczi Géza – Országh László főszerk. 1959: *A magyar nyelv értelmező szótára 1*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- EWUng. = Benkő, Loránd Hrsg. 1993: *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen 1*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- MNNSz. = Halász Előd – Földes Csaba – Uzonyi Pál 1998: *Magyar–német nagyszótár*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Nszt. = Ittész Nóra főszerk.: *A magyar nyelv nagyszótára I: Segédletek; II: A–azsúroz*, MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 2006.
- SzT. = Szabó T. Attila szerk.: *Erdélyi magyar szótörténeti tár 1*, Kriterion, Bukarest, 1975.

A NYULAK SZIGETI KÓDEXMÁSOLÓ MŰHELY KÉT KORSZAKÁRÓL

HAADER LEA

A konferencia Nyíri Antal professzor úr munkássága és emléke előtt tiszteleg. Korábban éveken át szinte naponta forgattam az általa szerkesztett A Münchener kódex 1466-ból kritikai szövegkiadást, és a Nyelvtudományi Intézet Nyelvtörténeti Osztályán is hosszú évek óta foglalkozunk ómagyar kéziratok kritikai szövegkiadásával, ezért választottam előadásom témájául az éppen aktuális kézirat néhány problémáját. Ezúttal az Érsekújvári kódex műhelyhez kapcsolhatóságával (az idetartozó módszertani kérdésekkel), valamint e műhely jellemzőivel foglalkozom.

A kérdés részletezőbb kibontása előtt idézzük fel az ÉrsK. néhány jellemző adatát! Az ómagyar kori kéziratok között a legterjedelmesebbek közé tartozik, nagyságban mindössze az Érdy-kódex előzi meg. 584 nagyalakú (A/4-es méretű) lapból áll, amelyeknek döntő többsége kéthasábosan van beírva. Mohács utáni keletkezésű, 1529–1531 közé datálható, 5 kéz írása. A kezek száma új eredmény, Volf a Nyelvméltár előszavában (1888: VIII) még 3 kéz művének tartja.

1. Egy-egy kézirat lokalizálhatósága, továbbá szerzetesrendhez, netán írói műhelyhez kapcsolhatósága csak részben egymást fedő kérdések. A lokalizálhatóság, ha egyáltalán direkt módon lehetséges – a kódexek kolofonjainak ugyanis az az általános tanúsága, hogy akár a kézirat keletkezésének a dátumát, akár a másoló személyét a scriptorok fontosabb közlendőnek tartották, mint az írás helyének megjelölését – még nem jelent egyben szerzetesrendhez köthetőséget is. Példa erre a Keszthelyi kódex, amelynek záróbejegyzése ritka kivételként tartalmazza ugyan, hogy Lékán keletkezett („Et sic est finis huius operis per me gregorium de weljkee *et cetera* In lewka . 1 . 5 . 2 . 2.”), itt viszont ebben az időben kolostor nem volt (vö. Romhányi 2000: 41). Nem bizonyítható továbbá a scriptor rendi hovatartozása sem (Haader 2006: 18–9); ez a kódex tehát a lokalizálható, de biztosan rendhez nem köthető kéziratok közé tartozik. Egy scriptori műhelyhez való tartozás bizonyításakor azonban már okvetlenül szükség van arra, hogy tudjuk: melyik rendben keletkezett a kézirat, s csak ezután lehet – immár az adott szerzetesrenden belül – keresni a műhelyként szolgáló kolostort. A továbblépéshez így azt szükséges tisztázni – módszertanilag is –: melyek azok a kritériumok, amelyek alapján egy ómagyar kéziratot szerzetesrendhez (netán műhelyhez is) lehet kötni? Mivel a legtöbb kódexben semmilyen ide vonatkozó megjegyzés sincs, a támpontok csak közvetettek lehetnek.

A legtöbb magyar kódexet a két – úgynevezett kolduló – rend tagjai, a ferencesek és a domonkosok hozták létre. A két rend gyakorlatilag egyidőben, mindössze 7 év különbséggel, a XIII. század első harmadában keletkezett (domonkosok: 1216, ferencesek: 1223). Mindkettőjükre egyaránt jellemző, hogy kolostoraik elsősorban városokban épültek, és hogy igen hamar bővültek női ággal is – ami az anyanyelvűség tekintetében kiemelkedően fontos tény. A mindkét rendben gyorsan szaporodó kolostorok közül a kódexmásolás szempontjából viszont csak a gazdagabb alapításúak, a tehetősebbek jöhettek számításba, azok, amelyekben a pergamen, papír, festék és egyéb íráskellékek beszerzéséhez szükséges anyagi háttér is rendelkezésre állt.

Hazai viszonylatban a női ferencesekre (klarisszákra) nézve ez a jobb módú kolostor az óbudai volt. Alapítója maga Erzsébet királyné (Nagy Lajos édesanyja), aki egy 1358-as oklevelében azt írja, hogy több mint 100 főúri és nemeslányt küldött a kolostorba – részben apácának, részben tanulásra (Hervay 2006: 453).

A női domonkosok reprezentatív kolostoráról jól ismert, hogy IV. Béla alapította tulajdon leányának a Nyulak szigetén, s jelentősen támogatta birtokokkal is. Ennek a kolostornak is századokon át (fő)nemesi származású nők voltak a lakói, mint ez magából a Margit-legendából is kiderül: „It kezdetyk el az sororoknak neuevk · kÿk ez clastromban lakoztanak · zent margÿt azzonnak jdeÿeben” (197). Az egyes személyekkel kapcsolatban ilyen megjegyzések is esnek: „Tÿzennegÿed sorornak vala neue · Soror olimpiadis azzon · bodomereÿ tamas ispan vrnak felesege · de jt az ispan nem kel vgÿ ertenevnk · hog vala mÿ kevz ispannak felesege volt volna ez azzon · vag az tevb sororok kÿket neuezevnk ispan leanÿnak · hanem voltanak vaar megye ispany es nagy vrak” (211); vagy egy másik hely: „Soror judit · es ev vala moÿses nadrospannak ... leanÿa · Melÿ moÿses nadrospan atta ez bodog azzon clastromanak · jgalt mynd hozza tartozoual evrek alamysnavl” (221). Gazdasági lehetőségek hiánya tehát nem állhatott útjában annak, hogy egy domonkos kódexmásoló scriptorium jöjjön létre a Szigeten, a szellemi tökélet, a másoló kezeket az ott nevelt jó családból való lányok adták. A különféle ómagyar, de még inkább középmagyar misszilisekben foglaltak alapján egyébként kellő rálátást szerezhetünk arra nézve, milyen módon igyekeztek az előkelőbb családok lányaiknak a jó nevelést, a korabeli műveltség elsajátítását biztosítani.

2. A fentieket immár a vizsgálandó ÉrsK.-re vonatkoztatva: elsőként meg kell próbálni a kéziratot közvetett belső érvek segítségével szerzethez, majd helyhez kapcsolni.

Az ÉrsK. legtöbbet író scriptora a kolofonban így nevezi meg magát: „Ez ÿrasnak wege wagon vr fÿw zÿletethnek wtanna ezer oth zaz harmÿncz eztendewben wÿz kerezt octawayan ÷ sewenhazÿ soror marta keze mÿath” (310). Rajta kívül még egy sokat író kéz van a kódexben, és még további három, aki kevesebbet másolt. A beírt lapok száma nagyságrendben: Sövényházi, az 1. kéz: 412; 3. kéz: 119; 4. kéz: 29; 2. kéz: 17; 5. kéz: 7 lap (a számítás a töredékoldalakat és sorokat némileg nagyvonalú-

an kezeli). A másoló személyeknek okvetlenül egy helyen kellett tartózkodniuk, mert sűrűn, akár mondat közben is cserélgetik egymást az írópultnál (pl. az 569. lapon a 14. sort a 4., a 15. sort már az 5. kéz írta, vagy a 445. lap *a* hasábját Sövényházi, a *b*-t pedig a 4. kéz írta stb.). Főleg a kódex vége felé erőteljes a kézmozgás. Sövényházi apáca mivolta alapján nem nehéz következtetni arra, hogy ez a közös hely csakis kolostor lehetett. De bizonyítják ezt a szövegben több helyütt előforduló deiktikus rámutatások is: „Azeert inthlek tyteketh hogy *ez* claströba mynden thy eeletteknek napyayban wegygh meg maragyatok ... Inthlek tyteket hogy nagy kewanattossagal zeresseetek *ez* Clastromoth” (249) stb.; vagy: „de maga yol lehet hogy *ez* zent damokos atyanknak harmad zertzety kyben wala zent kateryna azzö nem kewtelez zegenssegre Es engedelmesssegre telyesseggwel mykepē *my*nkety *kyk* berekeztwen lakozwnk” (399). (Vö. Volf 1888. XVIII–XIX).

Annak meghatározásához, hogy a kolostor, amelyben az egymást váltogató sororok az ÉrsK.-et írták, melyik szerzethez tartozott, ismét csak a szövegből kínálgató fogódzókat lehet igénybe venni. Ezek a fogódzók általánosan is alkalmazhatók – és lehetnek ingatagabbak vagy biztosabb lábön állók.

Egy meghatározott rendhez köthető, de túlságosan is népszerű, elterjedt forrás használatának nemigen van bizonyító ereje. Semmiképpen nem perdöntő például az, ha egy kódex Pelbárt után fordított prédikációt vagy legendát tartalmaz; ettől a kódexet még nem szabad ferences eredetűnek tartani. Az obszerváns Pelbárt művei ugyanis olyan népszerűsége tettek szert, hogy bárhol megjelenhettek, könnyedén átlépték a rendi határokat. Elég itt csak azt említeni, hogy a karthauzi eredetű ÉrdyK. mindennél többet merített Pelbártból (Volf 1888: VIII), de a Ráskay által másolt, biztosan domonkos Horvát-kódex fő forrása is Pelbárt *Stellariuma* (vö. Haader – Papp 1994: 20–1) stb. Hasonló a helyzet az imádságoskönyvekkel kapcsolatban is: összeállításukból – bár egyes imák rendi kötődése meghatározható – magának a kéziratnak a rendi hovartartozására nemigen lehet bizonyosságot szerezni.

Szerencsésebb eset, ha a kódexben naptár van, és az illető rendhez köthető szentek ki vannak emelve – vagy éppen nincsenek, mert a hiány ugyanúgy árulkodó. Vagy: ha a kézirat a rendalapító szentnek vagy a rend más fontos szentjének a legendáját részletesen tartalmazza. Vagy: ha a rendalapító neve különleges keretek között van említve. (Létezik pl. egy domonkos *Confiteor*: *Confiteor deo et beate marie virgini et beato Dominico et omnibus sanctis ...* – vö. Timár 1930: 269). Igen megbízhatóan igazít útba a „birtokos személyjel”-fogódzó, ami arra vonatkozik, hogy a szerzethez kötődő szent(ek) nevéhez az *atyá* (esetleg az *anya*) birtokos személyjeles alakban járul-e avagy nem. Az ÉrsK. esetében ez az alábbi képet mutatja: Bonaventura (262), Szent Ferenc (363, 371, 377), Kapisztrán János (129), Szent Bernald (365), Szent Benedek (372) neve után vagy semmi sem áll, vagy csak *atyá*, míg Szent Domokos esetében nevének összes előfordulása (több mint 20 – vö. Volf 1888: IX) kivétel nélkül *atyánk*ként szerepel. Ez egyértelmű bizonyítéknak tekinthető.

A következő lépés innen mindössze egy következtetés, de talán nem alaptalan: domonkos kolostor, apácák által készített kézirat (még hozzá díszes kivitelben), mindez Magyarországon = Nyulak szigete. A Szigethez köthetőséget még más szempontok is erősíthetik, amelyekről itt most nincs alkalom részletesebben szólni. Ezekhez tartozik a kódexek későbbi együtt vándorlása. A szigeti kódexek valamennyien a felvidéki klarissza kolostorokban kötöttek ki, s ez az ÉrsK.-re is igaz.

3. A vizsgált kézirat tehát hozzáköthető a Nyulak szigeti domonkos női kolostorhoz. Erről viszont sikerült kideríteni, hogy benne nemcsak anyagi-fizikai tekintetben volt scriptórium, hanem szellemi tekintetben is műhely volt a kódexmásolásnak. Olyan, amelyben a scriptorok tevékenysége, írásgyakorlata egymásra hatással volt, és ez a hatás azonos vagy hasonló jegyek alapján felismerhető, kimutatható. Az indítást a szigeti magyar nyelvű domonkos írótevékenységhez a rendi reform adta meg (Horváth 1931: 121–2, 124–5), a megújulás pedig a regula és konstitúciók anyanyelvi tolmácsolásával vette kezdetét. (Mint ismeretes, ennek ránk maradt emléke a Birk-kódex 1474-ből, Váci Pál fogalmazványa.) A belső megújulást szolgáló szigeti kéziratok – számunkra kézzelfoghatóan – 1510-től kezdtek sorjázni. Számba lehetne itt venni még az 1506-ból származó domonkos WinklK.-et is, ez azonban némileg bizonytalannak látszik. A vízjel és a papíryanag alapján a szigethez kapcsolható, alakra is egyezik a GömK.-szel és a ThewrK.-szel (Timár 1930: 270–1), de azért aggályok is vannak. Mezey László véleménye szerint a szigeti apácák a mai Batthyány tér helyén állott Ágoston-rendi vilhelmita kolostorban másoltatták a WinklK.-et (Pusztai 1988: 16), Tarnai Andor pedig talán veszprémi eredetűnek tartja (Tarnai 1984: 249).

A Nyulak szigeti kolostor scriptóriumára műhely mivoltának megállapíthatóságára korábban is voltak kutatói törekvések. Lázs Sándor (1981: 671) szerint „a pár fennmaradt kódex közül csupán néhányat lehet minden kétséget kizáróan valamely szerzetesrendhez, kolostorhoz kötni, a többiek esetében csupán feltételezésekre vagyunk utalva. Ez az oka annak, hogy nem tudjuk az egyes közösségek műveltségének körét megvonni, spirituális arculatukat megrajzolni. Ahhoz, hogy ezt megtehessük meg kell keresnünk a „biztos” kódex karakterisztikus vonásait, amelyeknek a segítségével aztán lehetővé válik, hogy az egyes ... scriptóriumok kéziratait egy vezető kézirat közé ... csoportosítsuk. A kódexcsaládoknak az ilyen módon való kialakítása elég biztos alappal látszik egy-egy irodalmi műhely tevékenységének elemzéséhez.” Lázs ehhez a Nyulak szigetére biztosan lokalizálható, és általa vezető kéziratoknak nevezett Ráskay-kéziratokat a legelső tulajdonságaik alapján jellemzi. Hogy Ráskay a Szigeten másolt, ez minden kétséget kizáróan kiderül „magánbejegyzéseiből”, amelyeket meg lehetős rendszerességgel toldott datálásaihoz, ha befejezett egy-egy szövegegységet. Lázs szándéka az volt, hogy bizonyos jegyek alapján (ilyenek: a kötéstábla, a fasciculusok nagysága, van-e punktórium vagy nincs, milyen az írástükör mérete, vonalazott-e vagy sem, milyen a tinta színe, mennyi a lineák száma az egyes fascicu-

lusokban, hogyan bánnak az incipitekkel) meg tudja határozni, hogy mi készült a szigeti műhelyben, és mi nem. Lázs megállapításai igen hasznosak, de tanulmányából – számomra legalábbis – az is világossá vált, hogy az effajta érvek nem elégségesek az összetartozó kéziratok megállapítására, mert a külső tulajdonságok nem mindig kötik össze azokat a kéziratokat, amelyek egy scriptóriumban keletkeztek. A szellemi műhelyjelleg túl megy a külső megjelenésen, és annál erősebben kapcsol össze kéziratokat.

Egy ilyen szellemi műhelyt véltem megtalálni a szigeti kódexekkel kapcsolatban (Haader 2004). Lényege, hogy szigorúan nyelvészeti kritériumok alapján (a szövegek fonéma–graféma viszonyai, szövegtagolása, elválasztása) kimutatható egy Ráskay-iskola. Jellemzői: az archaikusabb, kancelláriai alapokon nyugvó, többjegyű melléjkeltelen helyesírástípus alkalmazása – mégpedig következetesen, függetlenül a másolandó szöveg gyakorlatától. Szövegtagolás a grammatikai kategóriák szerint, a XVI. század úzusához képest ismét csak meglehetősen következetességgel, ami igen nagy dolog ebben a korban. (Itt azt vizsgáljuk, hogy az egyszer már „felvett”, jelölt kategóriát milyen következetességgel jelöli a másoló a szöveg egészében.) A tagolás nagybetűvel és egyetlen tagolójellel történik, ez a középhelyzetű pont. (Ez is lényeges, ismervén a XVI. századi tarkaságot.) Nagyobb egységek tagolására nem szokásos díszesebb iniciálé, a rubrumhasználat spórolós. A hibajavítás áthúzással történik. Az egész iskolára, annak szellemiségére alapvetően jellemző a puritánság, a következetesség és az igényesség, az írás formánívójában és a nyelvi tudatosságban egyaránt. Ugyanakkor megemlíthető még a kéziratok formai egységessége is: méretük a közösségi felolvasásra alkalmas (kb. A/5-ös) nagyság, illetve a Gömör-kódex esetében az ennél kisebb imakönyvnagyság. Az írástípus megválasztásában szempont a jól olvashatóság, az írástípus – bastarda – nem változik.

Ilyennek mutatkozik a szigeti scriptórium az 1520-as évek elején. A Ráskayhoz kötődő iskola időhatárait pontosan természetesen nem lehet megmondani. Utolsó kódex az 1522-es évszámot viseli, az úgynevezett Elena priorissza levele, amelyet Bocskay Ilona priorissza vele íratott meg – a duktus alapján – lehet ennél némileg későbbi, de mindenképpen 1526 augusztusa előtti, a levél címzettje ugyanis Mohácsnál elesett (vö. Haader 1995: 430).

4. Ha most az 1529–1531 közé datálható ÉrsK.-et vesszük szemügyre, azonnal világossá válik, hogy a Ráskay-műhely szellemiségének ekkor már nyoma sincs, a Szigeten új korszak kezdődött. Ennek vezető egyénisége kétségtelenül Sövényházi Márta, aki azon kívül, hogy az ÉrsK. legnagyobb részének scriptora, valójában szerkesztője is a kódexnek, az egész kéziratot átnézte, kiegészítéseket fűzött más kezekhez, figyelmeztetett a levelek helyes sorrendjére (388, 397, 402. lap). Másik fennmaradt műve a ThewrK. egy részlete.

Milyen változásokat hozott a szigeti scriptóriumban a Sövényházi-korszak? Mi a jellemző a stílusváltásra, ami – még ha a legtagabb időszakot számítjuk is Ráskay és Sövényházi tevékenysége között – mindössze hét év alatt ment végbe?

Próbáljuk meg szembesíteni néhány szempont alapján a kéziratokból a két vezető scriptor felfogására vonatkozó jellemzőket!

(1) Megváltozott a kéziratok külseje. A Ráskay-kéziratok homogénebbek, fasciculusnagyságra, oldalbeosztásra nézve egységesebbek. Sövényházi kéziratai formátumban és terjedelemben is különbözőek. Mint már említettük, az ÉrsK. nagyalakú, ezzel ellentétben a ThewrK. kisalakú imádságoskönyv. Nála a Ráskay-féle „asztali könyvnagyságra” nincs példa.

(2) Az írástükör a Ráskay-műhely kézirataiban kivétel nélkül egyhasábos, ezzel szemben az ÉrsK. lapjai döntő többségükben kéthasábosak (mindössze a mű elején és végén vannak egyhasábos oldalak is).

(3) Írástípusként Ráskay egységesen a jól olvasható bastardát használja. Kurzívját nem is ismerjük, mindössze néha-néha egy elfelejtett betűt (többnyire *e-t*) told be a sorközbe kurzívval. Sövényházi ezzel szemben mindkét írástípusban ír. Paleográfiai szempontból ez természetesen előnyös, helyenként még az is vizsgálható, ahogyan írása egyik típusból a másikba átmegy (528). De bastardáján belül is vannak helyenként különbségek. A szöveg presztízse határozza meg, hogy mit másol ünnepélyesebb, nagyobb betűkkel; így bizonyos latinokat és evangéliumi szövegeket (például a húsvéti prédikációban). Betűformái is messze változatosabbak, mint a Ráskayéi. A szóvégi *s*-nek négy formáját is ismeri, az ún. farkas *ö* is lehet csak alul, vagy alul-fölül mellékjeles. A nagybetűk alakja is többfajta. És mindebben rapszodikus is: kedve szerint felkap valamit, néhány lapon keresztül gyakran használja, majd ejti. Ilyesmit lehet például elmondani a 287–290. lapok *A* betűformáiról.

(4) A helyesírás a scriptori habitus kitapogatója szempontjából kulcsfontosságú. A hangjelölés rámutathat, milyen a scriptor magatartása másolandó előzményszövegéhez képest: követi-e, amit éppen maga előtt lát, vagy van saját, kialakult gyakorlata. Ennek vizsgálata azt mutatja, hogy a két soror másolói magatartása merőben eltérő. Ráskay és köre konzekvens, saját (régies) helyesírásrendszerét érvényesíti, akármilyen másolandó szöveg fekszik is az írópulton. Sövényházi ennek éppen az ellentéte, alkalmazkodik az alapszöveg helyesírásai sajátosságaihoz, tulajdonképpen nincs is kiforrott saját helyesírás rendszere, fonéma–graféma megfelelései rendkívül tarkák. Példaként: az E/3. személyes névmásnak az alábbi variánsai találhatók nála: *hw*, *hew*, *hu*, *eu*, *ew*, *o*, *w*; vagy: *gy* hangértékben egyaránt állhat *g*, *gi*, *gÿ* vagy *g̃*. Érzékelhető, hogyan változtatja a kritikusabb hangjelölésekre nézve a két nagy helyesírás rendszer megoldásait.

(5) A szövegtagolásban Ráskay egyetlen tagolójelet ismer, ez a középhelyzetű pont. Szövegét grammatikai kategóriák alapján tagolja. Sövényházi nem tartja túl fontosnak az interpunkciót. Ő mindenekelőtt rubrumozással és nagybetűkkel tagolja a szöveget, megoldásaiban azonban nem a grammatika a szempont, hanem az oldal szépsége, azon a szemnek a színes nagybetűk kellemes eloszlása. Ugyanakkor – intonációs jelként – pipa alakú kérdőjeleket is használ – rendszerint a *mire?* kérdőszó után, és csupán a *Liber de modo bene vivendi* szövegegységben, ami arra utalhat, hogy mindezekkel már az előzményszöveg is rendelkezett. Ez a sajtószerű formájú intonációs jel a karthauziaktól ered (vö. Keszler 2004: 120), és az ÉrsK.-en kívül még két másik kódexben (Jordánszky-kódex, ÉrdyK.) is megtalálható.

(6) Ami a rubrum és a színes festék használatát illeti: Ráskay szigorú puritanizmusával szemben Sövényházinak szemmel láthatóan gyönyörűséget okoz a kézirat díszítése. Iniciáléi, színesek, ötletesek, többször aranyozottak is, rubrumos nagybetűi változatosak, és bizonyos párhuzamosságot mutatnak a JordK.-éivel. Az incipitek általában rubrummal, olykor élénk világoszöld tintával készültek.

(7) Az ÉrsK. egyedülálló abban, hogy ez a kézirat tartalmazza az egyetlen figurális ábrázolásból álló miniatúraciklust. A passiótörténetéhez kapcsolódóan tizenkét kis kép díszíti a kódexet. Színkezelése és vonalvezetése alapján Sövényházi munkájának tekinthetők, és jól passzolnak a szöveg szépségéről alkotott felfogásához is. A miniatúrákon kívül a kéziratban még néhány más kép is van (többnyire *vir dolorum* ábrázolások iniciáléként). Ráskay Lea kódexeiben figurális ábrázolás nem található. Mindabból, amit róla és műhelyéről a szövegek megmutatnak, a rendi reform céljait pragmatikusan szolgáló, puritán és szigorúan funkcionális beállítottsága miatt ilyesmi valószínűleg szóba sem kerülhetett volna.

(8) A Ráskay-kódexek szövegválogatása „pedagógiailag” tudatosnak látszik; kódexeit a regula illusztrációjának is szokás tartani – összefüggésben a rendben meghirdetett reformtörekvésekkel. A kéziratok tartalmilag is aránylag homogének: a Nyulak szigeti kolostor példaképének élete (Margit-legenda); a rendalapító életrajza és csodái (Domonkos-kódex); példázatok a helyes kolostori életvitelre (Példák könyve); az egyházi év ünnepkörével kapcsolatos beszédek és legendák (Cornides-kódex); valamint két nagyobb prédikáció Mária életéből (HorvK.). A Sövényházi Márta idejében keletkezett kódexek ezzel szemben úgynevezett vegyes tartalmúak. Az ÉrsK.-ben vannak evangéliumi részletek, passió, példák és tanítások, különféle szentek vitéi (köztük mint leghíresebb szövegegység Alexandriai Szent Katalin verses legendája), prédikációk stb.

(9) Ráskay egymaga dolgozik kézíratain, öt kódexéből négynek egyedüli scriptora. Kivételek a PéldK., amely három kéz munkájából van összekötve. Az általa írt rész (ő a második kéz a PéldK.-ben) új ívfüzeten kezdődik, tehát független az előző scriptortól, viszont a tanítványának tartható harmadik kéz már az őáltala elkezdett

ívfűzetben folytatja az írást. Ugyanez a tanítványkéz írja be a CornK.-ben is a Ráskay írta szövegek fölé 16 alkalommal a rubrikákat, ebben az esetben tehát bizonyos közös tevékenység nyomai látszanak. Sövényházi mindkét ránk maradt kódexében több scriptorral dolgozik együtt.

(10) Tipikusak a két scriptor személyes bejegyzései is. Ráskay kolofonjainak tartalmából egy az országos ügyeket kolostori „berekasztaltsága” ellenére is élénken figyelemmel kísérő, a datálás pontosságának láthatóan fontosságot tulajdonító apáca képe rajzolódik ki. Megjegyzendő, hogy történelmi eseményeknek ilyesfajta rendszeresebb rögzítésére nincs más példa a magyar kódexirodalomban – férfi scriptoroktól sem. Például: „Vegeztetyk zent dorothea azzonnak elete zent borlobas estyn zombaton. vrnak zvletety vtan. Ezer evt zaz. tyzen neegy eztendeiben. Ezen eztendeiben levn az kereztes had. magyar orzagnak evrevk emlekevezety. kyben vezenek sok nemes vrnak az kegyetlen poor hadnagyoknak kegyetlensegek myat” (CornK. 130v); vagy: „Vegeztem penteken zent peter martyr napyan. vr zvletety vtan. ezer. evt zaz. tyzenkylenc eztendeiben. Ezen eztendeiben hala meg pereny jmreh. magyer orzagbely nadrispan” (CornK. 169r); vagy: „Vegeztem penteken zent dyenes estyn vr zvletety vtan Ezer evt zaz tyzen nyolc eztendeiben. Ezen eztendeiben gyevekeveztek az magery vrnak es mynden nemessek baccha. valamý lezen benne” (CornK. 167v). A kolostor életével kapcsolatban a kápolna boltozásának megkezdéséről ad hírt: „Ezt irtak vrnak eztendeiben. Ezer evtzaz týz eztendeiben. Ezen eztendeiben kezteek chynalný boltozný az egyhazbelý sanctuariomot” (PéldK. 46), majd öt év múlva megszenteléséről: „ezen eztendeiben zenteltek meg az kapolnat. zēt kat'ina azzon napyan vasarnapon” (CornK. 204v). Tárgyilagos bejegyzéseiben semmi személyeset, semmi kisszerűt nem találni. Sövényházi hat bejegyzése közül kettő datálás (az egyik szövegét l. feljebb), a többi pedig bocsánatkérés: „Ne gondolý wele ha nem zepē ýrtam de nezýed ýdwesseges haznalattýat...” (73 és 161); „Ne gondolý wele, ha nem zepen ýrtham” (526); „býzoný igen sýettē wele” (544b). Ebből látszik, hogy művének esztétikai megítélése mennyire fontos neki.

Táblázatos összefoglalásban:

	Ráskay Lea	Sövényházi Márta
(1) a kéziratok mérete	egységes „asztali” méret (+ imádságoskönyv)	nagyalakú (+ imádságoskönyv)
(2) írástükör	mindig egyhasábos	döntően kéthasábos
(3) írástípus	mindig bastarda	bastarda és kurzív (funkcionálisan is megkülönböztetve)
(4) helyesírás	egy típust érvényesít következetesen	ugrál a helyesírási rendszerek között, következetlen
(5) írásjelhasználat	egységesen középhelyzetű pont; grammatikus tagolás	többfajta írásjel, kérdőjel is; nem grammatikai szempon-tú tagolás
(6) rubrumhasználat	alig	bőséges
(7) díszítettség	nincs	miniatúrák, iniciálék
(8) tartalom	a regula illusztrációjául válogatott szövegek	vegyes tartalom
(9) társasjelleg	egyedül	mindkét kódexben több scriptorral együtt
(10) kolofonok	pontos időmegadások, utalással az adott év legfontosabb eseményeire	dátumok, bocsánatkérések

5. Összegzés, kitekintés

Az Érsk. a Nyulak szigeti domonkos scriptóriumhoz köthető. A korábbi szigeti kéziratok jellemzőivel való szembesítés tanúsága szerint Sövényházi Márta munkásságával új scriptórium korszak köszöntött be a Szigeten. Ez szakított a Ráskay és köre képviselte úgynevezett dominikánus helyesírási tradícióval, valamint a puritanizmussal, és középpontba helyezte azt a szemléletet, amely a kézirat szépségét és díszítettségét hangsúlyozottan fontosnak tartja. Hogy emögött milyen hatások húzódnak meg, még nem világos. Nem lehetetlen, hogy összefügg a könyv funkciójáról vallott felfogás megváltozásával. Az is kérdés, hogy ebből az új felfogásból keletkezett-e új szemléletű iskola, egyáltalán maradt-e még erre a török veszély árnyékában lehetőség. Az első felvetésnél ígéretesnek látszik az Érdy és a Jordánszky-kódexszel való alapos összevető vizsgálat. Úgy tűnik (egyelőre csak felületesen), hogy azonos orientáció áll fenn több kérdésben. Bizonyos jellemzőkben egyezések vannak. Ilyen a kézirat kéthasábossága, az írástípusok váltogatása a szöveg presztízse szerint (az evangéliumi szöveg ünnepélyesebb betűtípussal, az utána következő prédikáció kurzívval; ez az Érdy és az Érsk.-ben fordul elő). Igen figyelemre méltó a három kéziratot összekötő sajátos

és más magyar kódexből nem ismert intonációs jel (kérdőjel). Több apró helyesírási jellegzetességben is egyezések vannak (ilyenek a sor végének kitöltésére alkalmazott megismételt betűk). Természetesen szükség lesz egy alapos tartalmi összevetésre, a párhuzamos szövegrészek összehasonlító vizsgálatára is.

A második, a Sövényházi-iskolát firtató kérdés – későbbi szigeti kéziratok hiányában – úgy tűnik, már végleg megválaszolatlan marad.

HIVATKOZÁSOK

- Haader Lea – Papp Zsuzsanna 1994: *Horvát-kódex 1522* (Régi Magyar Kódexek 17), Budapest, A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete.
- Haader Lea 1995: Elena priorissza levele, *Magyar Nyelv* **91**, 420–31.
- Haader Lea 2004: A Nyulak szigeti scriptórium mint műhely, *Magyar Nyelvőr* **128**, 196–205.
- Haader Lea 2006: *Keszthelyi Kódex 1522* (Régi Magyar Kódexek 30), Budapest, A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete.
- Hervay Ferenc Levente 2006: klarisszák (címszó), in: Kőszeghy Péter főszerk.: *Magyar művelődéstörténeti lexikon V*, Budapest, Balassi Kiadó.
- Horváth János 193: *A magyar irodalmi műveltség kezdetei*, Budapest, Magyar Szemle Társaság.
- Keszler Borbála 2004: *Írásjeltan*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Lázs Sándor 1981: A Cornides-kódex körül, *Irodalomtörténeti Közlemények* **85**, 671–83.
- Pusztai István 1988. *Winkler-kódex 1506* (Codices Hungarici IX), Budapest, Akadémiai Kiadó.
- F. Romhányi Beatrix 2000: *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon*, Pytheas.
- Tarnai Andor 1984: „A magyar nyelvet írni kezdik”. *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Timár Kálmán 1930: Domonkos-rendi magyar kódexek, *Irodalomtörténeti Közlemények* **40**, 265–76 és 395–412.
- Volf György 1888: *Érsekújvári Kódex*. Első fele (Régi magyar kódexek IX), Budapest, Hornyánszky Viktor Akadémiai Könyvkereskedése.

NORMAHIÁNY, AVAGY SPONTÁN
SZTENDERDIZÁCIÓS TEVÉKENYSÉGFORMÁK
A XVI. SZÁZAD ELSŐ FELÉNEK MAGYAR NYELVÉBEN

HEGEDŰS ATTILA

Előadásom címét Németh Miklóstól loptam. Könyve összegző fejezetében (Németh 2004: 127) ő használja a „spontán sztenderdizációs tevékenység” kifejezést. Túlságosan is jó ez a megfogalmazás ahhoz, hogy ne emeljük be a nyelvtörténeti közbeszédbe, hogy hagyjuk elsikkadni. Németh a XVIII. századi szegedi írnoki nyelváltozatban figyel fel erre az attitűdre: a városi írnokok bizonyos nyelvhasználati elemeket nem tekintettek megfelelőnek arra, hogy bekerüljenek az általuk leírt szövegekbe, mert ezek a jelenségek nem voltak elemei „az írnoki regiszterrel kapcsolatos hagyomány- és konvenciórendszernek”.

A „területi tagoltság kötelékéből kiszakadó”, a többi nyelvjárás „fölé rétegződő” (Bárczi 1956) magyar irodalmi nyelv (és folytatása, a nyelvi sztenderd) kialakulása hosszú folyamat eredménye, amelyben a hagyománynak és a konvenciónak szerepe van. Kezdeté feltételezi az írásosságot, sőt a tömegessé váló írásművek megjelenését. A szóbeliségben ugyanis nem feltűnő az (egyébként is egymástól a megértés szintjét el nem érő nyelvjárási különbségekkel rendelkező) magyar nyelvjárások különbözősége. Az írásbeliség viszont „jelentékeny mértékben járult hozzá a társadalmi kommunikáció legfontosabb változatának, a nyelvi sztenderdnek a kiformalódásához és megszilárdulásához” (Benkő 1988: 237). Számításaink szerint (Hegedűs – Papp szerk. 1991: IX–X) a tizenhatodik század 40-es éveiben az előző évtizedekhez képest robbanásszerű emelkedést mutat a megmaradt írásos emlékek száma, s ez jelzés értékű a magyar nyelvű írásbeliség tekintetében is. Így egy hosszú és lassú folyamat eredményeképpen kialakulnak a tizennyolcadik század végére az ún. provinciális köznyelvek (Benkő 1960: 267), melyekben a főbb nyelvi különbségek a nyelvvel hivatásszerűen nem foglalkozók számára is nyilvánvalóvá válnak, s melyek meghaladása s ezáltal a regionalizmusoktól mentes (illetőleg azokat egységben kezelő) magyar irodalmi nyelv kialakítása már a reformkor feladata lesz.

E lassú folyamat kezdetének megítéléséről azonban megoszlanak a vélemények. A magyar nyelvű írásbeliség elterjedése (melyet a könyvnyomtatás még inkább elősegített) felszínre hozza az egyes (földrajzi/szociális) változatok különbségeit, s azt, ami ezzel együtt jár: a nyelvi tudatosságot, az óhajt és a törekvést a szélesebb olvasó-

közönség körében is egy normatív változat meglétére. Felszínre hozza továbbá a nyelvi pontosságra, a jobb megértésre törekvés elvét, mely minden norma és normalizálás alapelve lehet. Az 1549-ben megjelent *Orthographica Vngarica* szerzője (Dévai Bíró Mátyás) vagylagos hangjelöléssel (=kettős hangértékű jelek bevezetésével) igyekezett áthidalni az ekkor meglévő nyelvjárási különbségeket (Vértes O. 1958: 27), nem találunk azonban egységet sem nyelvi sem helyesírási szempontból az 1550 és 1589 között megjelent magyar nyelvű nyomtatványokban (Trócsányi 1918: 120). Ezzel szemben a tizenhatodik század második felének „tudatos vagy tudatosuló nyelvhasználati szándékáról” ír Papp László (1959: 19), aki szerint az írott nyelvben megmutatkozó egység a beszélt nyelv nyelvjárások feletti egységét is kell, hogy jelentse a főurak és az őket szolgáló deákság körében ezen század utolsó negyedében (Papp 1961: 219, 221). E nézetrel szemben viszont kutatása alapján kevésbé látja az egységet a tizenhatodik század végén Deme László, aki megfogalmazza a „van is, nincs is norma” tételét, mely szerint a norma érvényesül a fejekben, de nem érvényesül a kezekben (1959: 82–4).

Az e korszakot vizsgáló munkák, amint ezt Németh Miklós is megállapítja (128), főként az alsóbb nyelvi szintek elemzése által próbálják felvázolni a deákság, ill. a hivatalos nyelvi szövegezésnek az egységesülés irányába mutató jelenségeit. Így tettem magam is, amikor a székely oklevéltár XVI. század végi szövegezését elemezve s a mai nyelvhasználattal összevetve az *l*-nek a protocollumokban való megmaradását a „lejegyző hivatalos ember nyelvi állásfoglalásaként” ítélt meg (Hegedűs 2005: 118). Szintén az alsóbb szinteken jelentkezik egy másik, a fent említetteknél korábbi, megemlítsre méltó esemény is.

1539 végén az erdélyi főurak titkos szervezkedésbe kezdtek: megfogadták, hogy János király esetleges halála után együttesen választanak új királyt. E szövetségkötésnek több, különböző helyen különböző résztvevőkkel készült irata (szövetséglevele) van. Az elsőt 1539. december 20-án Almás várában szövegezte Majlád István, Balassa Imre és Kendi Ferenc. Ez az irat eredetiben nem maradt ránk, megmaradt viszont két 1540-es átirata. Az egyik az ellenük a tordai országgyűlésen lefolytatott per irattörődékében (Hegedűs – Papp szerk. 1991: 481–8), a másik a gyulafehérvári káptalan átiratában (Hegedűs – Papp szerk. 495–7). Ez utóbbi (a következőkben nevezzük gyulafehérvári átiratnak) szépen kivitelezett, megformált ductusú irat, melyről azonban hiányzik a káptalan pecsétje. Ennek oka valószínűleg az lehet, hogy valaki utólag több szót is áthúzott, átírt, s ezt a tisztázatot kijavítva újból le kellett másolni, hogy a megrendelő Werbőczy István megkaphassa. A javítások biztosan későbbiek, ezt mutatják a kihagyott szavak betoldásai, az egybeírt szavak szétválasztása. Működött tehát egy „korrektor”, aki nemcsak a tartalmi, hanem a nyelvi megformálást is megítélte, és bizonyos szavakat nyelvileg javított ki. [A kiadásban megengedtük azt a lehetőséget, hogy a javítások is esetleg az eredetit író kéztől származhatnak (495). Több betűforma (*g*, *e* stb.) újbóli megvizsgálása alapján azonban e feltételezés kizárható.]

A nyelvi javítások a következők (az első csoportban az eredetileg leírt szó szerepel, a másodikban a javított változat):

1. *akarathwal, Segeytsegwel, Thanachwal¹, nekyl, segeythsegwel, kezeth, kezeth, Egyenetlenseeg, Nalkyk, foghtayg, pedyk, eletenkben*

2. *akaraththal, Segecheggel, Thanachal, nekewl, segecheggel, kewzewth, kewzewth, Egyenlethlenseg, Nekewl, fotthayg, kedyg, elethewnkbe*

Mi lehet a javítások oka? E kérdésre elvileg két választ adhatunk: 1. A korrektor az átíratot az eredetivel vetette össze, és az alapján javította. 2. A korrektor nyelvjárása, nyelvi normadata szerint bizonyos szóalakok helyesebbek, illendőbbek, jobban megfelelnek az oklevél megkívánta igényes nyelvhasználatnak.

Mivel rendelkezésre áll egy másik átírat is (tordai változat), az első lehetséges választ ellenőrizni tudjuk. Ha ugyanis a javított változat a tordai változattal azonos, biztosak lehetünk abban, hogy az írásbeli hitelesség elve javíttatta ki a gyulafehérvári változatot. Következzenek tehát a tordai változat vonatkozó példái: *Akarathwal, Segeythsegwel, Thanachwal, Nelkyl, Segeytsegwel, kewzeth, kewzeth, egyenetlenseg, Nalkyl, foghtayg, kedyg, eletewnkben*. A tizenkét példából nyolc a gyulafehérvári eredetivel egyezik, kettő (a két *kewzeth*) egyikkel sem, s csak kettő egyezik meg a javított gyulafehérvárral. Nem mondhatjuk tehát, hogy az eredetihez való ragaszkodás szándéka íratta át (vagy ha igen, akkor feltételeznünk kellene, hogy mind a két átíratot eredetileg hanyag módon másolták volna át). [A tordai latin nyelvű periratba nemcsak a „tordai változatot” másolták be, hanem egy másikat is, melynek csak az első fele maradt meg. Ennek a „tordai2”-nek a megfelelő helyei: *akarathwal, Segeytsegw[e]l, Thanachwal, Nelkyl, Segeytsegwel, kewzeth, kezeth, Egyenetlenseg* (a többi hiányzik). E nyolc példából hat szintén a „tordai változattal” és a gyulafehérvári eredetivel egyezik]. Nagyobb tehát annak a valószínűsége, hogy a korrektor saját nyelvhasználata nyomult be a javításokba.

Nyelvhasználati okból történő javításnak két oka lehet: a változatok vagy történetileg térnek el egymástól, vagy földrajzilag (esetleg a két tényező együttesen). Ves-sük össze az egyes adatok eltéréseit, hátha közelebb jutunk az okhoz. Kétszer szerepel az eredetiben a *segeytseg*, mely a javításban mindkétszer *segecheg* alakban található. Az *-ít* képző eredetibb alakja *-ejt*, e változatokban tehát egy régibb alakot javít újabbra a korrektor. A következő jelenség: a *-val*, *-vel* rag a gyulafehérvári eredetiben nem hasonul a megelőző szóhoz, a javított változatban viszont minden esetben hasonul. A *-val*, *-vel* nem hasonult alakja nem feltétlenül a történeti problematika körébe tartozik (az ÓMS. *sirolmol*, *ualallal*, *halallal* alakjaiban már a hasonult változatot találjuk – vö. Benkő 1980: 226–7), a két változat nyelvjárási különbségre utal. Ma ez a jelenség a középső palócban és a moldvai csángóban található meg (Juhász 2001: 283, 311), de

¹ a kiadásban ezt tévesen *Thanachssal*-nak olvastuk

a vizsgált korban általános lehetett abaúji, szatmári, bihari, erdélyi vidékeken is (erről tanúskodnak Drágffy János levelei, Telegdi Fruzsina levele, Bereti Lázár levele, stb. vö. Hegedűs – Papp szerk. 1991: 87, 89, 208, 562). Nem zárhatjuk azonban ki azt a magyarázati lehetőséget, hogy e jelenségben a szélesebb körben használt s terjedőben levő hasonult alak hatása jelentkezik (ez az alak Papp László szerint inkább norma értékű, mint a hasonulás nélküli – Papp 1961: 218). Kitapinthatóan a labiális alakokat részesíti előnyben a korrektor az illabiálisokkal szemben, ezt mutatják a *kezeth* alakok *kewzewth*-re javításai, a két *nekewl* alak, az *eletenkben* szó *elethewnkbere*-re javítása. A *foghtayg* *fothtayg*-ra való javításában olyan hasonulós jelenséggel találkozunk, mely hangfejlődési tendenciaként nem írható le, de helyhez sem köthető: e jelenségben ún. szórványos hangváltozással (hasonulással) van dolgunk, mely egyes mikroközösségekben lejátszódhatott, de nem vált szociálissá (vö. JókK. *ebéllő ház*). Összesítésként leszögezhető, hogy a kis számú jelenség nem elegendő arra, hogy állást foglaljunk a területi elv/történeti elv kérdésében. Arra azonban elég, hogy egy bizonyos nyelvi tudatosságra következtessünk belőle.

Úgy tűnik tehát, hogy a helyesírásban kétségkívül meglevő normahiány ellenére a hivatalos szövegfajták az élőbeszédben meglevő megértési azonosságra utalnak, egy közös tudásra, mely a változatok mögött húzódik meg. S ha ezen az úton, vagyis a hivatalos(nak szánt) szövegek útján haladunk az időben visszafelé, azt tapasztaljuk, hogy ezeknek a szövegeknek a megfogalmazói kerülnek a nyelvjárásiasságot. Ha szemügyre vesszük az 1516-ban kelt becsületbírósági ítéletet (Hegedűs – Papp szerk. 1991: 56), a számos nyelvtörténeti érdekesség mellett alig találunk benne regionalizmust. Ugyanez tapasztalható Ródi Cseh István két iratában is (Hegedűs – Papp szerk. 1991: 29–31): az 1507-ből és 1508-ból való két irat (az egyik végrendelet, a másik nyugta) megformálása, stílusa kizárja a nyelvjárási különlegességeket. Szabó T. Attila, aki részletesen megvizsgálta nyelvi szempontból e két iratot, helyesírási és nyelvtörténeti vizsgálódásának eredményeként a következőket szögezi le: 1. a két szövegmű nyelvi következetessége nagyobb arányú, mint a XVI. század végi deákság keze alól kikerült szövegeké. Ez a tény arra utal, hogy a XVI. század első évtizedében az oklevelezésben és a magánlevelezésben viszonylag sűrűn alkalmazhatták az anyanyelvet, s ez által „bizonyos mérvű egységesség, állandóság már korán jellemezte az e vidék magyar nyelvű írásbeliségét”. 2. az anyanyelvű oklevelezés gyakorlatát jelzi az a tény is, hogy kirívó nyelvjárási jelenségek nem fordulnak elő benne. Ez ismét arra utalhat, hogy a nyelvi egységesülésre törekvés tájnyelvi sajátosságokat kerülő tendenciája nem engedte ezeket az adott közegben érvényesülni (Szabó T. 1971: 492–3).

Lehet, hogy a nyelvi egységesülés, a sztenderd kialakulása nem is annyira időbeli folyamat, mint inkább szövegezési szándék által meghatározott/meghatározódott, műfajhoz kötött kifejezésforma térhódítása? Ahol éppen a jogi szöveg mindenkihez szóló volta, nagyfokú megértési kisugárzásának szándéka töri meg a provincializmust, s vezet egy egységes nyelvváltozat felé? Ahol a sajátos beszélőközösségi igény for-

málja a mondanivalót, vagyis ahol a „funkció” felülírja az „alakot” (vö. Németh 2004: 129)? Ahol a „jogi szaknyelv” csupán annyit jelent: mindenki számára egyértelmű, félreérthetetlen legyen?

HIVATKOZÁSOK

- Bárcki Géza 1956: Nyelvjárás és nyelv, *Magyar Nyelv* **52**, 393–401.
- Benkő Loránd 1960: *A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Benkő Loránd 1980: *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegei*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Benkő Loránd 1988: *A történeti nyelvtudomány alapjai*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Deme László 1959: *A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez*, Budapest, Akadémiai Kiadó = *Nyelvtudományi Értekezések* **20**.
- Hegedűs Attila–Papp Lajos szerk. 1991: *Középkori leveleink*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Hegedűs Attila 2005: *A változó nyelvjárás*, Piliscsaba, PPKE.
- Juhász Dezső 2001: A magyar nyelvjárások területi egységei, Kiss Jenő szerk.: *Magyar dialektológia*, Budapest, Osiris, 262–324.
- Németh Miklós 2004: *Nyelvjárás, beszélt nyelv és spontán sztenderdizációs törekvések a XVIII. századi szegedi úrnoki nyelvváltozatban*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Papp László 1959: *XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása*, Budapest, Akadémiai Kiadó = *Nyelvtudományi Értekezések* **19**.
- Papp László 1961: *Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában*, Budapest, Akadémiai Kiadó = *Nyelvtudományi Értekezések* **25**.
- Szabó T. Attila 1971: Cheh István deák nyelvéhez, in *A szó és az ember. Válogatott tanulmányok, cikkek*, Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 480–94.
- Trócsányi Zoltán 1918: Irodalmi nyelvünk fejlődéstörténetéből, *Magyar Nyelv* **14**, 1–6, 55–9, 120–3.
- Vértes O. András 1958: Nyelvjárási változatok vagylagos jelölése Dévai Bíró helyesírásában, *Magyar Nyelv* **54**, 22–32.

AZ ETIMOLÓGIA ELVEI

HORVÁTH KATALIN

A száz éve született Nyíri Antal emlékének

1. Bevezetés

1.1. Vannak-e, illetőleg egyáltalán lehetségesek-e az etimológiának, a szófejtés tudományának elvei? Beszélhetünk-e az etimológia elméletéről? E kérdések közel két évtizede foglalkoztatnak, mióta – egyetemi speciális kollégiumok keretében hallgatóim segítségével is – az etimológia elméleti kérdéseivel és magyar szócsaládok etimológiai vizsgálatával foglalkozom. A kérdés talán nem indokolatlan, ha meggondoljuk, hogy az önállóvá váló európai nyelvtudomány megszületése, azaz a német nyelvtörténeti iskola két nemzedékének munkássága óta a nyelvészeti kutatást egyértelműen a vizsgált jelenségek létrejöttét, működését, változásait irányító nyelvi törvények (alapelvek, szabályok, eljárások) keresése, s a működésüket meghatározó nyelvi és nem nyelvi feltételek egyre pontosabb feltérképezése jellemzi.

1.1.1. A XIX. századtól kezdve a kutatás annak a feltárására irányul, ami a vizsgált jelenségek összefüggő, azonos elvekre épülő magyarázatára alkalmas. A század második felében Hermann Paul, az újgrammatikusok teoretikusa *Prinzipienwissenschaft*-nak, az elvek tudományának nevezte azt a stúdiumot, amely a nyelvi fejlődés állandó, általánosan érvényes feltételeit kutatja, s nagy nyelvtörténeti művének a *Prinzipien der Sprachgeschichte* (A nyelvtörténet elvei) címet adta (H. Paul 1880).

1.1.2. A XX. század elején F. de Saussure is arra törekedett, hogy a rendszer szemléletű nyelvléírást, a nyelv (langue) lingvisztikáját elméletileg megalapozottá, elvekkel jellemezhető tudománnyá tegye. „Igen gyakran hallottuk Ferdinand de Saussure-t sajnálkozni amiatt, hogy a nyelvtudományt – amely alkalmat adott géniuszának kibontakoztatására – az elvek és módszerek elégtelensége jellemzi – írták tanítványai, Charles Bally és Albert Sechehaye a Cours első kiadásának előszavában. A genfi mester jelelméletében a nyelvi jel alapelveit fejté ki (l. Saussure 1997: 27, 91–5).

1.1.3. A generatív-transzformációs grammatika – öndefiníciója szerint – elmélet, amelyből egy nyelv tényleges mondatai levezetés útján mint következmények (teorémák) jönnek létre. „Ny nyelv nyelvtana lényegében Ny elmélete” – állítja Noam Chomsky 1957-ben megjelent *Syntactic Structures* (Mondattani szerkezetek) c. munkájában, a generatív nyelvelmélet alapművében (Chomsky 1995: 57).

1.2. Harminchárom évvel ezelőtt, 1974 augusztusában Balázs János *Az etimológia elmélete és módszere* címmel Budapesten megrendezett nemzetközi etimológiai konferencián tartott előadásában (l. Balázs 1976: 68–73) – elsősorban V. Kyparski, Aulis J. Joki, Szemerényi Oszvald és az amerikai Yakov Malkiel hasonló gondolataira hivatkozva – az etimológiában is szorgalmazta a komolyabb elméleti alapvetést, az elvek keresését, kidolgozását és a szófejtés gyakorlatában való hasznosítását. Véleménye szerint ugyanis csak egy elméletileg megalapozott, a modern általános nyelvészet újabb eredményeit is hasznosító etimológia lesz képes felszámolni azt a szakadékot, „amely az általános nyelvészeket és az etimológusokat meg a névtudomány művelőit is elválasztja” (i. m. 68). Maga e rövid írásban az etimológiával szoros kapcsolatban álló rokon stúdium, a szavak keletkezés módját, a megnevezés (nomináció) mikéntjét kutató onomasziológia fontosságára és a szófejtés gyakorlatában való érvényesítésére hívja fel elsősorban a figyelmet.

Az azóta eltelt több mint három évtizedben, az etimológiai kutatásban is jelentős előrelépések történtek: új eredmények születtek, illetőleg régi felismerések kaptak nagyobb szerepet a szófejtés gyakorlatában. A következőkben az általam legfontosabbnak vélt változásokat, tendenciákat mutatom be röviden.

2. Új eredmények az etimológiában

2.1 A mai nemzetközi és hazai etimológiai elméleti-módszertani munkák és a rájuk épülő szófejtő gyakorlat a vizsgált szavakat nem izoláltan, hanem hangsúlyosan *részrendszerek, összefüggések* elemeiként veszik figyelembe. Ez azt jelenti, hogy a XIX. századi komparatistika által meghonosított hagyományos nyelvtörténeti vizsgálódás és külső rekonstrukció mellett az etimológiai kutatásokban is egyre inkább szerepet kap a XX. század első felében virágzó olasz neolingvisztikai iskola által kidolgozott *belső rekonstrukció* (analisi interna) módszere, azaz a szinkrón nyelvi rendszer összefüggéseinek hasznosítása nyelvtörténeti kérdések megoldásában (vö. G. Bonfante 1945: 83–94; 132–61; P. Guiraud 1959: 82; E. P. Hamp 1992: 424–9; Kiss Lajos 2004: 13).

2.2. A rendszerszerű szemantikai kutatások fejlődésével, a szójelentések formális szemantikai összetevőkre bontásával (dekomponálásával), azaz a *komponenses jelentéselméletek* térnyerésével párhuzamosan a korábinál nagyobb szerepet kap, és hitelesebb eredményekhez vezet a szójelentések rekonstrukciója. A közös jelentéskomponens(ek) feltárásával bizonyíthatóvá válik a poliszémák különböző jelentéseinek összefüggése, illetve egy-egy részrendszer elemeinek szemantikai kapcsolata (vö.: Zsilka 1975: 23–30; Telegdi 1977: 145–7). Az etimon felkutatásában felismerik a szó kontextusainak meghatározó szerepét, azaz a vizsgált szavak *kontextuális jelentéseinek* fokozottabb számbavétele válik jellemzővé.

A kontextus szerepének fontosságát annak ellenére nem árt hangsúlyozni ma sem, hogy Émil Benveniste *Problèmes sémantiques de la reconstruction* (A rekonstrukció jelentéstani problémái) c. híres dolgozatában erre már 1954-ben nyomatékosan felhívta a figyelmet. Az „etimológusnak kontextusban kell a szavakat vizsgálnia – írja –, ez a módszertani elv látszólag túlságosan evidens, semhogy érdemes lenne hangsúlyozni. De ha a jelentést az alkalmazás változataira redukáljuk, elengedhetetlen meggyőződnünk arról, hogy az alkalmazások lehetővé teszik nemcsak azt, hogy összekapcsoljunk látszólag különböző jelentéseket, hanem azt is, hogy motiváljuk különbségüket.” Híres példájában a fr. *voler*₁ 'repülni, szállni' és a *voler*₂ 'lopni, rabolni' igék látszólag egymástól igencsak messze eső jelentéseit sikerült összekapcsolnia, s ezzel a két ige egyazon eredetét bizonyította egy olyan kontextus segítségével, mely a két jelentést egyszerre tünteti fel: *le faucon vole la perdrix* 'A sólyom röptében elrabolja a foglyot' (Benveniste 1966: 289–307; magyarul l. Telegdi 1970: 213–22).

A szófejtést, a vizsgált szó eredeti (tulajdonképpeni) jelentésének megtalálását vagy legalábbis valószínűsítését különösen a szinonim, *t a u t o l o g i k u s* *k o n t e x t u s o k* segíthetik, melyekből a régi magyar nyelvemlékekben is meglepően sokat találhatunk.

2.3. Saussure (i. m. 50–2) a *langue* lingvisztikájából kizárt mindent, ami a nyelv rendszerétől idegen: határozottan elkülönítette az organizmus vizsgálatát, az ún. belső nyelvészetet a külső nyelvészettől: azoktól a társtudományoktól, melyek nyelv és társadalom, nyelv és nép, nyelv és kultúra, nyelv és történelem stb. kölcsönös viszonyait vizsgálják. Ám régi felismerés, hogy szótörténetet és etimológiát nem lehet a társtudományok segítségével eredményesen művelni. „Az a szófejtő, ki vizsgálatait csak magára a nyelvre korlátozná, kétségtelenül hibás irányba tévedne” – hangsúlyozza Bárczi Géza. „Az etimológia összetett – úgynevezett komplex – tudomány, talán összetettebb, mint bármely más nyelvészeti ágazat. A szó tanulmányozását állandóan kísérnie kell a fogalom (tárgy, eszköz, tevékenység, eszme stb.) történeti vizsgálatának, tehát állandóan számon kell tartania a régészet, a tárgyi és szellemi néprajz, a művelődéstörténet, a gazdaságtörténet stb., sőt a politikai történet tanulságait” (l. 1980: 217; vö. még: Benkő 1994: 385).

A múlt század második felétől az *etnolingvisztikai szemlélet* érvényesítése a szótörténeti-etimológiai kutatásokban egyre inkább teret nyer. Különösen a szegedi iskola két reprezentánsa: Mészöly Gedeon, majd Nyíri Antal szófejtő munkássága érdemel kitüntetett figyelmet e téren (vö. Mészöly 1982; Nyíri 2004). Szófejtő tanulmányaik – adatgazdagságuk és sokrétűségük, a nép és nyelv kölcsönös összefüggéseit mindig szem előtt tartó vizsgálódásaik okán – szép példái az etnolingvisztikai szemlélet érvényesülésének. Szótörténeti-etimológiai kutatásaikban mindketten hasznosítják a múlt század elején – Hugo Schuchardt, Rudolf Meringer és Wilhelm Meyer-Lübke által – kidolgozott ún. „*W ö r t e r u n d S a c h e n*”-módszert, azaz a fogalom (tárgy) és a szó egységének elvére építő szófejtést. A módszer lényege az,

hogyan a szavak életét, történetét a megnevezett tárgy (fogalom) történetével szoros összefüggésben kell vizsgálni, hiszen a tárgyból lehet megérteni a nevet, és nem megfordítva (vö. Végh 1972: 229–34).

Jelölő és jelölt, nyelv és valóság szoros összefüggésének feltárása tehát elengedhetetlen a helyes etimon megállapításához. Hadd példázzam a módszert itt Nyíri Antal „Pákász” szavunk története c. dolgozatának egy rövid részletével: „Ha a *pákász* szó eredetét meg akarjuk fejteni, meg kell vizsgálnunk a pákász életét, minden munkáját, és a rétségek világában vele együtt emlegetett halász, vadász, madarász, darvász, békász, rákász, piócaszedő és füves mivoltát is. Természetesen: elsősorban a Sárreten” (l. Nyíri i. m. 140).

3. Kérdések és válaszok

3.1. A fent vázolt pozitív tendenciák, eredmények ellenére az 1974-es konferencián felmerült kérdések változatlanul kérdések maradtak: vannak-e az etimológiának elvei, beszélhetünk-e az etimológia elméletéről?

Sokan úgy látták, és látják ma is, hogy az etimológiának nincs – mert nem is lehet – saját elmélete, e kutatási területet nem jellemezhetik specifikus elvek.

3.2. Károly Sándor Általános és magyar jelentéstan című monográfiájában (1970: 255) a következőképpen vélekedett a kérdésről: „Világos, hogy a szó eredetének a megállapításában a jelentésváltozások kutatásának elméleti és gyakorlati tanulságait kell felhasználni, az etimológiának külön szempontja nincs és nem is lehet. Mert ami a szó jelentésbeli oldalát tekintve az volna, az beletartozik a jelentéstanba. Hiszen a jelentéstan a maga általánosításait nem kis mértékben a »biztos« etimológiákból absztrahálja.”

3.3. Hajdú Péter az 1974-es konferencián elhangzott elnöki megnyitójában (l. Benkő – K. Sal 1976: 8) a tanácskozás témája (Az etimológia elmélete és módszere) ellenére a következőket mondja: „Más kérdés [...], hogy vajon mit értünk az etimológia elméletén, s egyáltalán van-e ilyen? Ezzel kapcsolatban a magam részéről legyen szabad csak arra utalnom, hogy az etimológia része a nyelvtörténetnek, s elmélete is csak annyiban van, amennyiben a történeti nyelvészetnek, illetőleg a nyelvhasználatnak, vagyis nem közvetlenül, hanem többszörös áttétellel kapcsolódik a nyelv általános kérdéseivel foglalkozó valamelyik elméletéhez.”

Károly Sándorra hivatkozva hasonlóképpen vélekedik ugyanitt Bakró-Nagy Marianne is: „Az elemzés során alkalmazandó módszereket, elveket, tapasztalatokat a történeti szemantika adja kezünkbe – külön etimológiai szemantikáról nem beszélhetünk” (i. m. 57).

3.4. E megfontolandó véleményekkel egyet kell értenünk annyiban, amennyiben nincs, mert nem is lehetséges külön etimológiai fonológia, morfológia, szemantika vagy szintaxis. Ezeknek a diszciplínáknak (különösen a hangtörténetnek, a történeti

morfológiának és szemantikának) az eredményeit csak hasznosíthatja az etimológiai kutatás, mely maga is jelentékenyen járul hozzá e stúdiumok fejlődéséhez.

Mégis úgy vélem, hogy – ha a szófejtésnek kizárólagosan rá jellemző szempontja nem is lehet – a természetes nyelvrendszerek működésében tetten érhetőek olyan, az etimológusok által mindeddig kellőképpen nem hasznosított elvek, amelyeknek a figyelembe vételével a mai nyelvészet rendszerszemléletű kutatásainak eredményeire is építő etimológia elméletileg és módszertanilag megalapozottabb, korszerű stúdiummá válhat.

4. Az etimológia elvei

4.1. A történet és állapot egységének elve

4.1.1. Az etimológiát hagyományosan kizárólag történeti stúdiumnak tartották. Az előző pontban idézett vélemények egyértelműen ezt az álláspontot erősítik meg.

„Egy szó etimológiája tehát olyan alaki és jelentéstani történetszál, melyet addig kell göngyölgíteni, amíg el nem érjük azt a korábbi nyelvtant, ahol termékeny szabályokkal kielégítően megmagyarázható” – vallotta Th. Bynon is az 1970-es években, *Történeti nyelvészet* c. munkájában (l. 1997: 63). Legújabb nagy történeti nyelvtanunk ugyanígy vélekedik: az etimológia „a történeti nyelvészet egyik kutatási ága” (Kiss – Pusztai 2003: 175).

Az egyik elv abból a – az idézett gondolatokkal ellentétes, ám a belső rekonstrukció fogalmával egyező – megfontolásból következhet, mely szerint az etimológia nem tekinthető kizárólag történeti stúdiumnak.

Jól tudjuk: F. de Saussure az egymást követő és az egymás mellett élő nyelvi egységek természetének – véleménye szerint – sarkalatos különbsége miatt a szinkroniát és a diakroniát mereven elhatárolta egymástól: „A két szemléleti mód, tudniillik a szinkronikus és a diakronikus közötti ellentét teljes, és nem tűr megalkuvást” (i. m. 106). Felfogásával már tanítványai, Ch. Bally és A. Sechehaye sem értettek egyet, valamivel később pedig a prágai nyelvészek, majd az olasz neolingvisztikai iskola képviselői a szinkronia és diakronia egységének nagy horderejű gondolatához jutottak el.

„A leíró és a történeti nyelvészet közti szakadék – melyet Saussure oly szenvedélyesen minősített elkerülhetetlennek – csupán időleges repedés volt, amely elsősorban abból eredt, hogy Saussure új módszertant használt a szinkronikus nyelvészetben, a diakronikus nyelvészetben azonban megmaradt az újgrammatikus csapáson” – állapította meg Roman Jakobson *A szinkronia és diakronia egysége* című dolgozatában. „A szakadékot azonban szükségesnek is tekintették egy téves azonosítás miatt [...], nevezetesen (1) a szinkronikus/diakronikus distinkciónak, (2) a statikus/dinamikus distinkcióval való azonosítása miatt” (l. Jakobson [1972: 184]; vö. még: H. M. Hoenigswald 1960: 9–31; J. Kuryłowicz 1962: 469–90; Telegdi 1963: 305; Benkő 1967: 41–67; Péter 1967: 249–53; Róna-Tas 1978: 172–88).

4.1.2. Saussure úgy vélte: egy nyelvnek, mint jelrendszernek – statikus voltából következően – története nincs, csak egyes történeti események (événements) vannak, ezek a rendszert kívülről módosítják. A változásokat, mivel ezek sohasem a rendszer egészén, csupán egyes elemein mennek végbe, csak a rendszeren kívül lehet tanulmányozni (vö. i. m. 103–19).

A prágai strukturalista iskola képviselői a rendszer és története viszonyának kérdésében egészen más eredményre jutottak. Felismerték, hogy az időben nem csupán a rendszer egyes elemei, hanem a rendszer maga változik: a fejlődés a rendszerminőség, azaz a struktúra paramétereinek változásaiban fogható meg (vö. Jakobson 1971).

Egy nyelvi rendszer tehát mindig dinamikus. A hazai nyelvészetben e dinamizmus természetének feltárásában, megismerésében és megismertetésében elsősorban Zsilka János szerzett elévülhetetlen érdemeket. A mai magyar nyelv Zsilka által feltárt rendszerszerű összefüggései azt bizonyítják, hogy a működő – mozgásokkal, konstrukciós folyamatokkal teli – nyelvi rendszer tartalmazza, mivel lényeges vonásaiban újra és újra létrehozza, azt a történeti mozgást, amelynek eredménye maga az adott nyelvállapot (Zsilka 1967: 301–4, 1982: 153–214; l. még Horváth 1993: 81, 1997: 209–10).

4.1.3. A szinkronia és a diakronia belső egységéből levonható következtetések hasznosíthatóak a szótörténeti-etimológiai kutatásban is: az egy szócsaládba vonható szavak körének megállapításában, az elemek összefüggéseinek, az egymástól messze szakadt szavak összetartozásának a bizonyításában. Egy nyelvállapot rendszerszerű relációit feltáró szinkrón kutatások fontos szerepet kaphatnak tisztázatlan nyelvtörténeti kérdések megoldásában vagy megközelítésében. Kiegészíthetik, megerősíthetik, de cáfolhatják is a nyelvtörténeti elemzések adta képet (ez utóbbi esetben további kutatásokra sarkallva az etimológust), történeti nyelvi adatok hiányában akár a nyelvtörténeti vizsgálatok helyébe is léphetnek. A szinkrón nyelvi összefüggéseknek tehát történeti forrásértékük lehet.

Szinkrón nyelvi tények elemzésével, a mai magyar nyelvben kimutatható hangtani, alaktani, szemantikai és szintaktikai relációk segítségével sikerült például eddig ismeretlen eredetűnek tartott *hint* igének eredetét, lehetséges rokonait, szócsaládját feltárnom: a *hint*-et eredetbeli kapcsolatba hoznom a *hím*₁ 'a megtermékenyítő nemhez tartozó élőlény' és a *hím*₂ 'dísz, díszítő minta' főnevekkel, továbbá a *himba*, *himbál*, *hintó*, *hinta* stb. szavakkal (l. Horváth 1993: 81–91).

Hasonlóképpen – fonémák rendszerbeli kapcsolataira támaszkodva – derítettem fel etimológiai összefüggést a *kör* szavunk és származékai, valamint a 'kerek, forgó', illetve 'kering, forog' alapjelentésű, ősi finnugor eredetű nomenverbum *ker-* tö és hatalmas szócsaládjá között (l. Horváth 1997: 208–12).

A TESz. a két szócsalád eredetbeli kapcsolatát elveti: a *kerek* szócikkében (2: 454) tévesnek ítéli, a *körül* szócikkében pedig (2: 623) kevéssé valószínűnek tartja.

Az EWUng. ugyan etimológiai kapcsolatot állapít meg a két szócsalád között, ám a felmerülő hangtörténeti problémát (a tipikus, gyakori zárt *ë* > *ö* hangváltozás helyett itt nyílt *e* > *ö* változással kell számolnunk) csak úgy tudja megoldani, hogy fölteszi: a régi nyelvben a tő vokálisa nyílt *e* és zárt *ë* egyaránt lehetett (Lieferung 3: 740, 4: 823).

4.2. A nomináció elve: *pars pro toto*

4.2.1. A másik elv pedig, amelyre a szófejtés gyakorlata épülhet, az onomasziológiai szemlélet érvényesítése nyomán válik világossá. Ez a nomináció elve: az az elv tehát, amely a megnevezés, a névadás mikéntjét, a jelviszony természetét világítja meg.

Sok szócsalád etimológiai vizsgálata vezetett arra a felismerésre, hogy a fogalomszavak esetében a megnevezés a *pars pro toto* 'rész az egész helyett', illetőleg a *szinekdoché* 'együttértés, veleértés' elve szerint történik. A nomináció szemantikai folyamatában ugyanis két mozzanatot különíthetünk el:

(1) a dolgok, pontosabban a fogalmak összetett – szintetikus – voltából következően először a fogalomnak csupán az egyik, a szemlélet számára meghatározó, dominánssá váló ismertetőjegye (funkciója, tulajdonsága) kap nevet (*pars pro toto*);

(2) ennek a komponensnek (*pars*) a neve azonban az egészre (tötum) vonatkozik, azt képviseli, azaz az egészt felépítő valamennyi összetevő nevévé válik (*szinekdoché*).

4.2.2. A *szinekdoché* elvének érvényesülését a megnevezésben jól szemléltetik a természetes nyelvek bármelyikében jól megfigyelhető *motivációfajták*: a fonetikai, a morfológiai és a szemantikai *motiváció*. Azaz a hangutánzó elemek (*kakukk, rigó* [*< rikog, rikkant, rikácsol*] *locsog, csobban*), a tőszavakból alakítani eljárásokkal létrejött származékszavak (*ház* > *házas, házasság, házi, házi-as*), valamint a metaforikus (*bevágja az ujját* > *bevágja az ebédet*) és metonimikus jelentésváltozások (*vág* 'sebet ejt' > *vág* 'öl', l. *disznót vág*) nyomán létrejött átvitt jelentések.

Bizonyítékul szolgálnak továbbá az ún. *beszélőnevek* (gondoljunk csak az ismert mesehősök nevére a magyar népmesékből: *Hüvelyk Matyi, Babszem Jankó, Fanyűvő, Vasgyűrű, Csupaháj, Málészáj, Tündérszép Ilona, Fehérlő fia* stb.), valamint a becenevek, ragadványnevek, csúfnevek és a tolvajnyelvi megnevezések is, melyek a megnevezett egy-egy feltűnő, jellegzetes tulajdonságának a kifejezői.

De az elv egyértelmű bizonyítékai a magyarban azok a nagy számban létező *főnevesült melléknévi igenevek* és *melléknevek* is, amelyek a megnevezett fogalmak funkciójának, tulajdonságainak vagy egyéb fontos körülményeinek egyikét fejezik ki. (L. pl. *fekete, árus, hetes, napos, munkás, terhes, könyvtáros,*

csabai, gyulai, tokaji, metélt, felvágott, csusza, terítő, dugó, fedő, kékítő, keményítő, eladó, vevő, tanító, tanuló, költő, író, dolgozó, hallgató stb.)

A jelenség jól megfigyelhető a különböző ismeretkörök tudatosan megalkotott szakszavai, így a nyelvészeti szakszókincs (l. pl. *névutó, főnévi igenév*, ill. *prepozíció, infinitívus*) létrejöttében is (vö. C. Vladár 2004: 39–43).

4.2.3. A *pars pro toto* elvének a megnevezésben betöltött meghatározó szerepéről győztek meg azok a kiváló nyelvészek, nyelvfilozófusok is (többek között W. von Humboldt [1985: 55–67]; F. Nietzsche [1997: 20–5, 47–9], vagy A. A. Potebnya [2002: 103 kk.]), akik a jelviszony természetét, a névadás folyamatát tanulmányozva megsejtették a nomináció mibenlétét, vagy ennek az elvnek a fontosságára hívták fel a figyelmet.

Tekintettel azonban arra, hogy konferenciánkon megemlékezünk a száz éve született Nyíri Antal professzorról, s munkásságát méltatva mesteréről, Mészöly Gedeonról sem feledkezhetünk meg, itt most csak a szegedi iskola e két kiváló nyelvészének ideillő, jelentős – ám a szakma által mindeddig kellőképpen nem méltányolt – gondolatait idézem fel.

Mészöly Gedeon Egy módszertani megjegyzés (Miscellanea) c. rövid írásában (i. m. 242–3) a következő fontos megállapításokat teszi:

„Ősi, primitív korszakokban fogalom és elnevezése közt nem volt állandó, kizárólagos kapcsolat. Egy fogalomnak több szó is volt az elnevezése és egy szó több fogalomnak is volt a neve. Az elnevezés pedig éppen nem volt meghatározás, éppen nem jelölték meg nyelvi eszközzel a fogalomnak valamennyi meghatározó jegyét, tulajdonságát, hanem tulajdonképpen közvetlenül csak egy jegynek, egy tulajdonságnak volt nyelvi megfelelője az illető megnevezés, az illető szó, s az a szó ily módon csak ráértéssel vált a több, nyelvileg jelöletlen jegyet, tulajdonságot magában foglaló fogalomnak elnevezésévé.”

A kidei *Hintó-mező* nevének és a *hínár* szónak eredete c. híres dolgozatában pedig a gondolatot így fogalmazza meg: „Íme a természetes nyelvben a legkülönbözőbb fogalmaknak is lehet egyazon nevük egyetlen közös tulajdonságuk alapján úgy, hogy az a név tulajdonképpen annak az egyetlen közös jegyüknek a nyelvi kifejezése.” (Az én kiemeléseim. – H. K.)

Ugyanitt fejti ki a nomináció módszertani elvét és ennek bizonyítását:

„Ha egy szó (*forgó*) több különböző fogalomnak (Wirbel, Ringenspiel, Federbusch stb.) közös neve, és föltettük, hogy alapjelentése az illető szó (*forgó*) által jelentett különböző fogalmak (Wirbel, Ringenspiel, Federbusch stb.) közös jegyének (forgó mozgásban lévő) nyelvi kifejezése: ez a valószínű föltevés teljes bizonyossággá válik akkor, ha az illető szó (*forgó*) jelentette fogalmak (Wirbel, Ringenspiel, Federbusch) közül egyiknek-másiknak nemcsak az illető szó (*forgó*) a neve, hanem azon kívül neve még olyan másik vagy több szó is (*keringő, seringő* stb.), melynek alapjelentéséül szintén az illető

szó (*forgó*) föltett alapjelentése (forgó mozgásban lévő) mutatható ki” (i. m. 91, 95; Mészöly kiemelése).

Azt gondolom, hogy az itt idézett – több oldalról megközelített és többféleképpen megfogalmazott – eljárásnak, illetve kutatás-módszertani elvnek joggal adhatjuk a *pars pro toto* (szinekdoché) nevet.

Nyíri Antal szótörténeti-etimológiai dolgozataiban – Mészöly nyomdokain haladva és Mészölyt sokszor idézve, méltatva – szintén azt a szemléleti mozgást kereste, amely a vizsgált szó eredeti jelentésében, kialakulásában közrejátszott, és származékaiban is kimutatható. Külön figyelmet érdemelnek hangutánzó szavaink a foglalkozó szófejtő vagy szótörténeti dolgozatai. „Megfejtetlen belső keletkezésű szavaink nem kis része minden bizonnyal hangutánzó eredetű” – írja A belső keletkezésű szavak szófejtésének módszertani problémái c. dolgozatában (i. m. 247–53). Vizsgálataiból megállapította, hogy a hangutánzó szavak keletkezésükkor legtöbbször hangjelenséggel együtt járó cselekvéseket fejeznek ki. Jellemző rájuk, hogy ez a szót létrehívó, cselekvéssel együtt járó hangjelenség fokozatosan meggyengül, elhalványodik, majd eltűnik a társadalmi tudatból, és a létrejöttkor hangutánzó szó később pusztán igei cselekvésnek a kifejezőjévé válik.

Ezek közé tartozik az általa megfejtett *rohan* igénk és szócsaládja (*rohog, roham, röhen, röhög, röhög*) is, s válik érthetővé a – Fazekas *Lúdas Matyi*-jának második levonásában szereplő – *rohanó fák* jelzős szerkezet: „[...] azomba az erdő/Rengett a sűrű kopogástól, s a rohanó fák/Vad morgásaitól –”.

Természetesen nem a fák futnak itt lélekszakadva, csupán kivágáskor nagy zajjal, robajjal esnek, zuhannak a földre. „Fazekas még az élő nyelvből ismerte a *rohan* igének ’hanggal együtt járó cselekvés’ jelentését – írja Nyíri –, ma csak annyit tesz, ’fut, száguld’”. Tehát a cselekvéssel eredetileg együtt járó hangjelenségre vonatkozás a szó jelentéséből mára teljesen eltűnt, a valamikori domináns – névadó – ismertetőjegy már nem része a szó jelentésének (vö. Nyíri 1957: 72–84).

4.2.4. A név, a jelölő (a hangalak) létrejöttkor tehát nem külsődlegesen, nem önkényesen vonatkozik a jelöltre (a fogalomra). Azaz nem utal csupán valami tőle független másra, ahogyan jelelméletében Saussure a nyelvi jelek önkényességének, azaz motivátlanságának elvét megfogalmazta (i. m. 93–4). A fogalomszavak (nevezőszavak) eredendően motiváltak, ezért van szerepük a valóság nyelvi ábrázolásában, és ennél fogva az emberi megismerésben is (vö. Horváth 2004: 365–72).

Annak ellenére így van ez, hogy jól tudjuk: a névadás indítéka, motívuma a nyelvek történetében sokszor elhomályosul, az elemek közötti eredetbeli kapcsolatok megszakadnak, a névadó jegy, a régiségben összetartozó elemek összefüggéseinek kimutatása egyre nagyobb nehézségekbe ütközik, esetenként lehetetlenné válik. A valamikori motivált elemek demotiválódnak: látszólag önkényes elemekké válnak (vö. Fónagy 1971: 55–80, 1972: 414–31).

4.2.5. A meghatározóvá váló, *domináns – névadó – jegy* (pars) figyelembe vételével felderíthető – egy vagy több nyelven belül egyaránt – az a kapcsolat, mely a különböző, de a névadó motívumot tartalmazó fogalmak azonos eredetű nevei között áll fenn.

Például a *cin-cin* hangutánzó ikerszavunk *cin* eleme névadó jegyévé vált a *cinég*, *cinceg*, *cincog* igéknek és a *cinke*, *cinége*, *cincér*, R. *cincina* 'cintányér' főneveknek, továbbá a gyermeknyelvi *cin-cin* 'egér' és *cini-cini* 'hegedű' szavaknak is (vö.: TESz. 1: 440–3).

Vagy ha figyelembe vesszük, hogy ótörök eredetű *kék* színnevünk, mely a török nyelvekben 'ég', illetve 'kék' jelentésű (l. pl. türk. *ujg.*, *kipcs.*, *alt. kök*, *oszm. gök* 'ég → kék') névadó jegye a *kipcsak kökän* 'szilva', a *csag. kökäm*, *oszm. gögem* 'kőkény', magyar *kökény* szavaknak; továbbá a türk *kögürčän*, *oszm. güvercin*, türk. *gögercin*, tatár *kügärčän* stb. 'galamb' jelentésű elemeknek (a *kék* színnév és a *galamb* madárnév kapcsolatára l. az orosz *golub* 'galamb' és a *goluboj* 'világoskék' összefüggést). Kékeslila színük miatt ugyanebből a szóból lesznek a magyarban a *kökörçsin* és *kikerics* virágnevek is (vö.: TESz. 2: 426, 604–5).

4.2.6. Másfelől a dolgok összetett voltából következik az is, hogy egyazon dolgot, fogalmat, jelenséget vagy eseményt többféleképpen, különböző nézőpontokból, hozzá más és más ismertetőjegy felől közeledve, ismerhetünk meg. Ugyanannak a fogalomnak a megnevezése a különböző nyelvekben, de – a szinonimasorok tanúsága szerint – egy nyelven belül is más-más szemlélet szerint, egymástól eltérő indítékokból történhet. „A tárgyak megnevezése több szempontból történhetik. Ugyanazt a dolgot, ugyanazt az eseményt különböző helyzetekben és különböző műveltségi fokon másként látja az ember, és másképpen nevezheti el. Tehát a szemlélet különbözősége az első ok, mely a rokonértelmű szavak kialakulását előidézti” – írja Végh József (1935: 15) a szinonimasorok keletkezését vizsgálva.

Pl. a 'gyermeket váró nő' jelentésre a magyarban használhatjuk a jól láthatóan más és más motívum alapján létrejött *állapotos* (< *másállapotos*) < *más állapotban van*, *terhes* (< *teher*), *viselő*s (< *visel* < *visz*), *áldott* (*állapotban van*), *várandós* (< *várandó* < *vár*) szavakat vagy kifejezéseket.

A latin megfelelő, a *gravida* (< *gravitas* 'súly, teher'), akárcsak az orosz *беременная* (< *бремя* 'teher') a magyar *terhes*-sel, az ang. *expecting* a *várandós*-sal, a német *in anderen/gesegneten Umständen* pedig a *más/áldott állapotban van* kifejezéssel egyező vagy hasonló motivációjú. Ám az olasz *in stato interessante*, az orosz *в интересном положении* 'érdekes állapotban van', az angol *pregnant* (< lat. *praegnāscī* 'szülés előtti', l. Klein 1966–1967: 2), a francia *enceinte* (< lat. *in-cincta* 'öv nélküli', l. Saussure i. m. 196) azonban egészen más szemlélet, más névadó jegy alapján jött létre.

5. Záró gondolatok

5.1. „A szó – így Saussure (i. m. 196) – olyan, mint egy ház, amelynek a belső elrendezését és rendeltetését többször megváltoztatták. Az objektív analízis összesíti, és egymásra halmozza ezeket az egymást követő elrendezéseket – akik lakják a házat itt és most, azok számára mindig csak egy elrendezés marad.”

Ez a szemléletes hasonlat jól megvilágítja, hogy a hagyományos szótörténeti vizsgálat nyomon követve az időben a szó hangalak- és jelentésváltozásainak *r e á l i s f o l y a m a t á t* valójában „egymásra halmozza és összesíti” kutatásainak eredményeit.

Az állapot és történet egységét is figyelembe vevő szinkrón kutatás pedig úgy véli: a mindenkori utolsó nyelvállapot, az itt és most élők számára egyetlen struktúra, „elrendezés” reprodukálja, ezért tartalmazza létrejötté történetének lényegi, *s p e c i f i k u s v i s z o n y l a t a i*t. Egy rendszer tüzetes leírása, részei összefüggéseinek mind pontosabb feltárása kulcsot adhat kezünkbe tényleges történetének vizsgálatához is.

Bár Saussure rendszer és története belső egységének gondolatáig nem jutott el, könyvének az etimológiára vonatkozó rövid része két okból is figyelmünkre méltó. Egyrészt felhívta a figyelmet arra, hogy a vizsgált szavakat sohasem szabad izoláltan kezelni, másrészt az etimológiát nem tekintette kizárólag nyelvtörténeti stúdiumnak.

Ez lehet az oka annak, hogy tanítványai az etimológiáról szóló gondolatait a Cours Szinkronikus nyelvészet és Diakronikus nyelvészet c. fejezeteihez csatolt függelékben adták közre. „Az etimológia – állapítja meg Saussure – nem önálló diszciplína, de nem is része az evolutív nyelvészetnek. A szinkronikus és a diakronikus tényekre vonatkozó elvek sajátos alkalmazása. Szavakat magyaráz oly módon, hogy más szavakkal való viszonyukat felkutatja, nem elégszik meg különálló szavak magyarázatával. Mindazokat az eszközöket felhasználja, amelyeket a nyelvtudomány rendelkezésére bocsát: vizsgálati elemeit a fonetikától, morfológiától, szemantikától felváltva veszi kölcsön” (i. m. 220–1).

5.2. A nevek vizsgálata azt mutatja – a magyarban és más nyelvekben egyaránt –, hogy a *pars pro toto* jelensége a *nomináció* egyetemese *magyarázó* elve. Figyelembe vétele, érvényesítése az etimológiai-onomasziológiai kutatásokban a kognitív nyelvészet számára is tanulságokkal szolgálhat. Ha egy-egy név motívumát, indítékát, azaz a név által jelölt fogalom (szubsztancia, tárgy) dominánssá, s így névadóvá váló ismertetőjegyét sikerül megtalálnunk, a valóság nyelvi ábrázolásának egyik lehetséges – más nyelvektől eltérő – módjára derül fény. Meggyőződésem, hogy a *pars pro toto* elvre figyelemmel eredményesebben kutathatók és vethetők egybe a *sajátos nyelvi világképek*, melyek nagyrészt éppen a valóság jelenségeinek nyelvenként eltérő tükrözéséből, más-más domináns jegy mentén történő kategorizációjából erednek.

A neveknek a megismerésben betöltött szerepét már Platón is megsejtette. Híres névelméleti dialógusában, a Kratüloszban (I. Platón 1984: 725–851) a Kratülosszal

vitatkozó Hermogenészt okító Szókratész a vitában felmerülő „mit csinálunk akkor, amikor elnevezünk?” kérdésre így válaszol: „Talán tanítunk, közlünk akkor egymással valamit, és a dolgokat természetük szerint rendezzük” (388 b).

HIVATKOZÁSOK

- Balázs János 1976: A belső keletkezésű szavak etimologizálásának problémáiról, in Benkő Loránd – K. Sal Éva szerk. 68–73.
- Bárczi Géza 1980: A magyar szókincsre vonatkozó etimológiai kutatások jelenlegi állása, in Papp László szerk.: *A magyar nyelv múltja és jelene*, Budapest, Gondolat, 212–22.
- Benkő Loránd 1967: Nyelvtörténet és mai nyelv, *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 5, 41–67.
- Benkő Loránd 1994: Az etimológiai minősítés a szótárszerkesztésben, *Magyar Nyelv* 90, 385–92.
- Benkő Loránd – K. Sal Éva szerk. 1976: *Az etimológia elmélete és módszere*, Budapest, Akadémiai Kiadó = *Nyelvtudományi Értekezések* 89.
- Benveniste, Émil 1966: Problèmes sémantiques de la reconstruction, in *Problèmes de linguistique générale*, Paris, Gallimard, 289–307.
- Bonfante, Giuseppe 1945: On Reconstruction and Linguistic Method, *Word* 1, New York, 83–91, 132–61.
- Bynon, Theodora 1997: *Történeti nyelvészet*, (ford.: Gherdán Tamás – Számadó Tamás), Budapest, Osiris.
- Chomsky, Noam 1995: *Mondattani szerkezetek. Nyelv és elme*, (ford.: Zólyomi Gábor), Budapest, Osiris – Századvég.
- Constantinovitsné Vladár Zsuzsa 2004: Variabilitás a korai magyar grammatikák terminológiájában, in Geckső Tamás szerk.: *Variabilitás és nyelvhasználat* (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 34), Budapest, Tinta Könyvkiadó, 35–48.
- EWUng. = Benkő Loránd szerk. 1992–1998: *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen*, Lieferung 3, 4, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Fónagy Iván 1971: Le signe conventionnel motivé, *La linguistique* 7, 55–80.
- Fónagy Iván 1972: Motivation et rémotivation, *Poétique* 11, 414–31.
- Hamp, Eric P. 1992: Etymology, in *International Encyclopedia of Linguistics*, ed. W. Bright, New York – Oxford, vol. 1, 424–9.
- Hoeningwald, Henry M. 1960: *Language change and linguistic reconstruction*, Chicago, The University of Chicago Press.

- Horváth Katalin 1993: Állapot és történet az etimológiai kutatásban, *A hint* ige eredete és rokonsága, in Horváth Katalin – Ladányi Mária szerk.: *Állapot és történet – Szinkrónia és diakrónia viszonya a nyelvben*, Budapest, ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, 81–91.
- Horváth Katalin 1997: Szócsaládok vizsgálata szinkrón összefüggések alapján. *Kör* szavunk szócsaládjáról, in Péntek János szerk.: *Szöveg és stílus, Szabó Zoltán köszöntése*, Kolozsvár, Kolozsvári Egyetemi Nyomda, 208–12.
- Horváth Katalin 2003: Néhány gondolat a jelviszony természetéről, in *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára*, Budapest, ELTE BTK Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, 169–74.
- Horváth Katalin 2004: Megnevezés és megismerés, in Sztár Katalin szerk.: *A szó élete. Tanulmányok a hatvanéves Kovács Árpád tiszteletére*, Budapest, Argumentum, 365–72.
- Humboldt, Wilhelm von 1985: *Válogatott írásai*, (ford.: Rajnai László), Budapest, Európa, 55–67.
- Jakobson, Roman 1971: *Selected Writings 2: Word and Language*, The Hague – Paris, Mouton.
- Jakobson, Roman 1972: A szinkrónia és a diakrónia egysége, in Fónagy Iván – Szépe György szerk.: *Hang – jel – vers*, Budapest, Gondolat, 177–85.
- Károly Sándor 1970: *Általános és magyar jelentéstan*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Kiss Jenő – Pusztai Ferenc szerk. 2003: *Magyar nyelvtörténet*, Budapest, Osiris.
- Kiss Lajos 2004: *Szófejtés, szótárírás és nyelvtudomány-történet*, szerk.: Gerstner Károly – Kiss Gábor, Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- Klein, Ernest 1966–1967: *A Comprehensive Etymological Dictionary of the English Language 2*, Amsterdam – London – New York, Elsevier.
- Kuryłowicz, Jan 1962: On the Methods of Internal Reconstruction, *Papers for the Ninth International Congress of Linguists*, Cambridge, Mass, 469–90.
- Mészöly Gedeon 1982: *Népünk és nyelvünk*, válogatott tanulmányok, szerk.: Szathmári István, Budapest, Gondolat.
- Nietzsche, Friedrich 1997: Retorika, in Thomka Beáta szerk.: *Az irodalom elméletei IV*, (ford.: Farkas Zsolt), Pécs, Jelenkor, 20–5; 47–9.
- Nyíri Antal 1957: Szófejtések, in *Néprajz és Nyelvtudomány 1*, 72–85.
- Nyíri Antal 2004: *Szófejtések és nyelvtörténeti tanulmányok*, válogatta és szerkesztette Szabó József és Szűcs Judit, Szeged, Juhász Nyomda Kft.
- Paul, Hermann 1880: *Prinzipien der Sprachgeschichte*, Halle.
- Péter Mihály 1967: A strukturális szemléletű történeti nyelvtan kérdéséhez, *Általános Nyelvészeti Tanulmányok 5*, 247–68.
- Platón 1984: Kratülosz, in *Összes művei*, (ford.: Szabó Árpád) Budapest, Európa, 725–851.

- Potebnya, Alekszandr A. 2002: A gondolat és a nyelv, in *Poétika és nyelvelmélet, válogatás A. Potebnya, A. Veszolovszkij, O. Frejdenberg elméleti műveiből*, szerk.: Kovács Árpád, (ford. S. Horváth Géza, Szitár Katalin), 7–146.
- Róna-Tas András 1978: *A nyelvrokonság*, Budapest, Gondolat.
- Saussure, Ferdinand de 1997: *Bevezetés az általános nyelvészetbe*, (ford. B. Lőrinczy Éva), Budapest, Corvina.
- Telegdi Zsigmond 1963: A nyelvtudomány meghasonlásáról, *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 1, 295–305.
- Telegdi Zsigmond 1977: *Bevezetés az általános nyelvészetbe*, Budapest, Tankönyvkiadó, 12. fejezet: Szemantika, 140–7.
- Telegdi Zsigmond szerk. 1980: *Szöveggyűjtemény az általános nyelvészet tanulmányozásához*, Budapest, Tankönyvkiadó, 213–22.
- TESz. = Benkő Loránd szerk. 1967–1976: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1, 2, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Végh József 1935: *Adalékok a rokonértelmű szavak keletkezéséhez* (Dolgozatok a Tisza István Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Szemináriumából 1), Debrecen, 17–25.
- Végh József 1972: A magyarországi néprajz és a nyelvtudomány, *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 8, 229–48.
- Zsilka János 1967: A diakrón és szinkrón sík összefüggéséhez, *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 5, 301–4.
- Zsilka János 1975: *A jelentés szerkezete, A jelentés-mozgás egysége*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Zsilka János 1982: *De constructione. Történet és állapot egysége a nyelvben*, Budapest, Akadémiai Kiadó.

ALAPNYELVI ÖRÖKSÉG ÉS ÚJ ETIMOLÓGIAI ÖSSZEFÜGGÉSEK

HORVÁTH LÁSZLÓ

1. Témaválasztásomnak két oka van. Az egyik az, hogy az idei szegedi nyelvtörténeti konferencia Nyíri Antal professzor emléke előtt tiszteleg, s az ő munkásságában fontos szerep jutott az etimológiai kutatásoknak. A másik ok: szeretném felhívni a figyelmet arra, hogy az etimológiai vizsgálódásnak nem csupán az egyes lexémák eredeztetése a feladata, hanem – elsősorban jelentéstani és művelődéstörténeti szempontból – feltétlenül érdemes kiterjednie a lexémák közötti származásbeli összefüggések feltárására is, beleértve azok szótárbeli tükrözését.

A szókészlet eredetbeli rétegeit tekintve az összefüggések vizsgálatának szükségessége és lehetősége más és más, de felkutatásuk minden származási kategóriában célszerű. A belső keletkezésű elemek eredetmagyarázata nem is volna lehetséges az összefüggések megragadása nélkül, az ősi örökség és a tágabb értelemben vett jövevényszavak világában azonban általában a kelleténél kevesebb szó esik róluk.

Az etimológiai összefüggések feltérképezésének és szótárbeli bemutatásának a kérdésköre régóta foglalkoztat. Előbb a szláv jövevényszavak vizsgálatából kiindulva fordultam feléjük (Horváth 1991), majd általánosabb elméleti-módszertani nézőpontból (Horváth 1995, 1996). Az EWUng. mutatójának (1997) összeállításakor pedig nekem jutott feladatul az etimológiai utalórendszer megszerkesztése. (Itt is szeretnék köszönetet mondani mindazoknak, akik akkori munkámat segítették, elsősorban S. Hámori Antóniának.)

A mostani előadásban az alapnyelvből örökölt lexémáknak a magyarban felfedezhető származási kapcsolataival foglalkozom, és sort kerítek arra is, hogy néhány újdonsággal kiegészítsem az EWUng. utalórendszerét.

2. Elemzésem vezérfonala a TESz. és az EWUng. összevetése: főként azt igyekszem kiemelni, miféle újdonságokkal szolgált a német nyelvű szótár az elődjéhez képest. Rokonosnak vagy rokontalannak aszerint nevezem a tárgyalandó szavakat, hogy van-e a két etimológiai szótárnak olyan címszava (vagy azzal azonos értékű alcímszava), amellyel eredetbeli kapcsolatba hozhatók. Ebből persze az is következik, hogy a rokonon mindig magyar lexémát értek, nem pedig más uráli (vagy egyéb) nyelvben felfedezhető megfelelőt. A lexémák között alapnyelvi származtatásuk biztos vagy nem kétségtelen volta szerint nem teszek különbséget, és sokszor beszélek álta-

lában az alapnyelvről pontosabb szűkítés (uráli, finnugor, ugor) nélkül, sőt az alapnyelvi rétegeket a konkrét adatközlésen kívül alig említtem. A címszavak megnevezését az EWUng.-hoz igazítom.

Először az alapnyelvből örökölt lexémák összefüggéseiről szólok, azután az ősi örökséghez tartozó és a nem rokon nyelvekből való magyar szavakéiról, ezt követően a két kapcsolattípus kombinálódásáról, végül az EWUng.-hoz képest is újdonságot jelentő felvetésekről.

a) Az **alapnyelvből örökölt** lexémák között számos olyat találunk, amely a TESz. szerint rokontalan, és az EWUng.-ban is az maradt: *dug, emel, holló, mély, nevet, tél* stb.

Sokkal ritkább eset, hogy az ősi örökséghez tartozó elemek származásbeli összefüggését (valamilyen módon) mindkét szótár, azaz már a TESz. is jelzi. Ilyen kapcsolat például az *ágy* és *anya* főnevéké, az *alkot* és *olt¹* 'fát nemesít, oltóanyagot a szervezetbe juttat stb.' igéké, az *az¹* és *ez¹*, illetőleg a *te* és *ti* névmásoké, valamint a *here* : *hím¹* 'élő-lény hímje' : *húsz* hármazé.

Mondandóm szempontjából érdekesebbek azok az esetek, amelyekben az EWUng. újdonságot hoz elődjéhez képest. Ezek vizsgálatához előljáróban érdemes kiemelni a TESz. és az EWUng. utalórendszere közötti különbséget: a TESz.-ben a szöveges eredetmagyarázatokon kívül a szócikkek végén találunk összevető utalásokat, míg az EWUng. az utóbbi szakaszt a mutatójába helyezte át.

A TESz.-beli rokontalanságot az EWUng. ritkán szünteti meg olyan módon, hogy az alapnyelvi eredetű lexémákat már magában a szócikkekben, vagyis a szöveges eredetmagyarázatban összekapcsolja. Erre a megoldásra példa a *köd* [ur. **kintz* v. **küntz* 'kőd, gőz, füst'] és a *kedv* [ugr. **köntz* 'kedv, hangulat'] összefüggésének jelzése, és ilyennek mondható annak a megállapítása is, hogy a *mese* [ugr. **mańcz* v. **macz* 'mese; mesél'] összefügg a *magyar* előtagjával [ugr. **mańcz* 'férfi, ember; nem, törzs, frátia'].

Sokkal jellemzőbb megoldás, hogy az újdonságot az EWUng. mutatója tartalmazza. – A mutató szerkesztésekor erősen meglepett, hogy az alapnyelvi elemek összefüggéseit a korábbi szakirodalom (beleértve a TESz.-t is) nemegyszer olyankor sem tárta fel, ha a kapcsolat meglehetősen nyilvánvaló. Jómagam legalábbis ilyeneknek látom a következő, a jelentéstan oldaláról nézve metonimikus összefüggéseket: *háló* [ur. **kalz(-mz)* 'háló'] és *hal²* főnév [ur. **kala* 'hal'], *rács* [fgr. **račz* 'rács, rács alakú halfogó rekeszték'] és *rész* [fgr. **račz* 'lyuk'], *nyel* [ur. **ńele-* v. **ńēle-* 'nyel'] és *nyal* [ur. **ńole-* v. **ńōle-* 'nyal'], illetőleg *nyelv* [fgr. **ńülmä* 'nyelv']. Máskor a lexémák alapnyelvi formái vagy jelentései között mutatkozik ugyan olyanfajta eltérés, amely összekapcsolásukat némiképpen megnehezíti, de az összefüggést ezekben az esetekben szintén legalább valószínűnek tartom: *szirony²* 'a hónap olvadás után megfagyott fel-színe; zúzvara, hódara' [ur. **šarz* '(megfagyott) hó, jégréteg a havon'] : *száraz* [fgr.

**šar3-* 'szárad', *nap²* 'anyós' [fgr. (? ur.) **an3(-pp3)* 'anyós'] : *anya* [ur. **aña* 'fivérnek v. nagybácsinak a felesége; ? anya'], *harag* [fgr. **kur3* 'harag; haragszik'; vö. ur. **kora-* v. **kura-* 'nyúz, lehánt'] : *hárínt, hárít* [ur. **kur3* 'görbe, ferde; görbít, ferdít'], *segg* [fgr. **šänk3* 'ülep'] : *ség* 'domb, hegy' [fgr. **čünkä* v. **čünkä* 'domb'], *sovány* [fgr. **čupa* 'sovány'] : *szupojkó* 'sovány; kicsi' [fgr. **čuppa* 'keskeny, szűk'], *vés* [fgr. **βänč3* 'vág; kés'] : *vásik* [fgr. **βač3-* 'vakar, kapar, dörzsöl'], *ágyék* [ugr. **ańč3* 'far, altest'] : *agy* [fgr. **ońča* 'elülső (rész)'], *harkály* [ugr. **kar3* 'harkály'] : *horol* 'karcol; üt' [fgr. **kor3-* 'vakar, kapar, dörzsöl']. – Az eddigiekben olyan példákat hoztam az EWUng. mutatójából, amelyekben a szópárok első tagjának a második tagon kívül nincs más rokona. Természetesen előfordul azonban az is, hogy az alapnyelvből örökölt szónak alapnyelvi származású társán kívül belső keletkezésű rokonai szintén vannak. Helykímélés céljából azonban az ilyen esetek példasorában is csak az ősi örökségeket említem: *csuk* [ur. **čukka-* 'bezár, becsuk'] : *zsugorog* 'zsugorodik; szűkölködik' [ugr. **čünk3-(r3-)* 'zsugorodik'], *ég²* főnév [fgr. **sähe* 'levegő'] : *sző²* 'szőke, fakó' [ugr. **sän3* 'világos, tiszta'], *vessző* [fgr. **βač3* 'vékony, hajlékony ág'] : *fasz* [fgr. **pač3* 'hímvesző']. A *fehér*-nek [fgr. **päj3* 'fehér; fénylik'] a *fény*-nyel való összefüggése ugyancsak beilleszthető ebbe a sorba; a *fény* esetében azonban magának a szócikknek a szövege jelzi a rokonságot, így a szópárt akár korábban, a *köd* : *kedv* mellett is említhettem volna. – Különlegesnek mondható a *zaj¹* [fgr. **šoje* 'zaj, hang; hangzik'] : *zaj²* 'jégzajlás' [fgr. **saka* v. **čaka* 'zajló jég; vékony jégréteg'] párnak az esete. A TESz. még elvetette összekapcsolásuk lehetőségét. Az EWUng. szerint a *zaj²* vagy jelentéskülönüléssel keletkezett a *zaj¹*-ből, vagy szintén finnugor örökség, s hogy összefüggésük az utóbbi esetben is lehetséges, arra a szótár mutatója figyelmeztet.

Az EWUng. újdonságaként eddig olyan összefüggéseket hoztam szóba, amelyekben a szópár első tagja a TESz. szerint még teljesen rokontalan volt. Bőven vannak azonban olyan esetek is, amelyekben a címszónak már a TESz.-ben is volt belső keletkezésű rokona, s az EWUng. mutatója többletként említi alapnyelvi származását. Ilyenek például a következő párok: *fő¹* ige [ur. **peje-* 'fő; főz'] : *fűt* [ugr. **pil3-* 'ég <ige>'], *elő¹* 'elülső (rész)' [fgr. (? ur.) **ede* 'elötér, elülső (rész)'] : *elv¹* 'vmin túli terület' [ugr. **äl(3)-m3* 'másik oldal'], *szel* [fgr. **šälä-* 'vág'] : *szil¹* 'vág, hasít' [fgr. **šale-* 'vág, hasít'], *tar²* 'tarkó' [fgr. **tur3* 'tarkó'] : *torok* [ugr. **tur3* 'torok; nyak']. Jelentéstan érdekessége miatt külön is szeretném felhívni a figyelmet a *gyalog* [fgr. **jalka* 'lábfej; láb'] : *jel* [fgr. **jälke* 'nyom; folt'] párra. Ez egyébként (a *szel* : *szil¹* párral együtt) az eltérő hangrendű alapnyelvi elemek összefüggését is példázza. – Érdekes jelenség, hogy az összefüggés gyakran az ősi nomenverbumok kérdéskörét is érinti: *áj²* 'völgy; nyílás' [ur. **aŋe* 'nyílás, bevágás, mélyedés'] : *old* [fgr. **aŋa-* 'old, nyit'], *hal¹* ige [ur. **kola-* 'meghal'] : *hagymáz* [fgr. **kolja* 'rossz szellem'], *ágy* [fgr. **ađ3* v. **ođ3* 'fekhely; ágyaz'] : *alszik* [fgr. **oda-* 'alszik, fekszik'], *csap¹* ige [fgr. **čapp3-* 'csap, üt'] : *csepp* [fgr. **čəpp3* 'csepp; csepeg'], *csíp* [fgr. **čəpp3* 'csipet;

megcsíp') : *csúp* 'csúcs' [fgr. **čupp3* 'csúcs'], *kér²* 'kéreg' [fgr. **kere* 'kéreg'] : *kerül* [fgr. **kerš* 'kör, gyűrű'; kerek; forog, forgat'], *sző¹* ige [fgr. **šäŋe* v. **šäk3* v. **šäŋ3* v. **šäβ3* 'hajfonat; fon'] : *szőr* [ugr. **säŋ3-r3* v. **säkr3* 'szőr']. – Akad olyan lexéma is, például az *üt* [fgr. **äkt3-* 'üt, vág'], amely kétfelé kapcsolódik: *edz* [ugr. **ät3-* v. **ätt3-* '(acélt) edz'], ill. *utál* [ugr. **akt3* 'okádás; okád']. Ugyanez elmondható az *ereget*-ről [fgr. **šär3-* 'ereszt; kiterít'] is: *ér³* 'patak' [fgr. **šer3* v. **šär3* 'patak'], ill. *ár¹* 'árad' [ugr. **θar3* 'árterületen keletkezett tó'].

b) Az alapnyelvből származó lexémák olyan társakkal is rokonságban állhatnak, amelyek nem ősi örökségként, hanem jövevényszóként kerültek a magyarba. Az ilyen összefüggések az uráli (finnugor, ugor) nyelvcsalád **külkapcsolatairól** tanúskodnak. (Az idegen nyelvi adatokat bővebben l. az EWUng. megfelelő szócikkeiben!)

Elsőként egy olyan (az EWUng. mutatójában újdonságként megjelenő) összefüggést említek, ahol a szópár második tagja **rokon nyelvből**, az őspérmiből kerülhetett jövevényként a magyarba: *köz* [fgr. **kits* v. **küts* 'közép'] : *küszöb* [finn-permi **keske* 'köz; közép'] .

Az ugor–**törökségi** kapcsolat tanújaként csupán olyan példát idézhetek, amely már a TESz.-ben is megvan: *hattyú* [ugr. **kottŋ3* 'hattyú' < ótörök; vö. csagatáj *gotan* 'pelikán'] : *gödény* (< ótörök).

Az alapnyelvi elemek **indoeurópai** kapcsolatai között van olyan, amelyet már a TESz. is jelez: *arany* [ugr. **θaraña* (< **saraña*) 'arany; réz'; vö. ném. *Arsen* 'arzén'] : *arzén* (< német); sőt ezt az összefüggést csak a TESz. tünteti fel, mivel az *arzén* nem került be az EWUng. címszavai közé. Az indoeurópai vonalon azonban más lexémák is köthetők az *arany*-hoz (eredetükhöz vö. pl. aveszta *zaranya-* 'arany'), ez a kapcsolás viszont már az EWUng. mutatójának újdonsága: *zelnice* 'madárceeresznye' (< ? szlovén), *zöld* (< alán v. a *sző²* 'szőke' származéka).

Az *olvas*, *ostor*, *ara* szavakat a TESz. még rokotalanokként szerepelteti; csak igen óvatosan, konkrétumok közlése nélkül veti fel előzményeik indoeurópai kapcsolatainak a lehetőségét. Az EWUng. mutatójában viszont már megvan a rokonítás: *olvas* [fgr. (? ur.) **luke* 'szám; számol'; vö. lat. *legere* 'olvas'] : *legenda* (< latin), *ostor* [ugr. (? fgr.) **očt3-r3* 'vessző; ostor'; vö. aveszta *aštra* 'ostor'] : *ágál* (< latin), *ara* [ugr. **ar3* 'anyai rokon; az anya öccse'; vö. aveszta *brātar* 'fivér'] : *barát* (< szláv), *bubi* (< német), *fráter* (< latin). – A *száz* esetében a TESz. megvilágítja ugyan a finnugor előzmény indoeurópai eredetét, de nem említi ennek az indoeurópai etimonnak azokat a képviselőit, amelyek nem örökségként, hanem átvétel útján jutottak a magyarba. Az EWUng. mutatója pótolja ezt a hiányt: *száz* [fgr. **šata* 'száz'; vö. óind *śatám*; lat. *centum*: 'száz'] : *centi* (önállóulás részfordítás nyomán, nemzetközi minta), *toklász* 'üres kalász stb., tkp. száz kalász' (< déli szláv v. szlovák).

A *víz*, *árva*, *ház*, *hét¹* (számnév) címszavak a TESz.-ben sem társtalanok, utalásokat találunk belső keletkezésű rokonaikra. Szócikkeik szövege több-kevesebb konk-

rétsággal az indoeurópai kapcsolatok tényét vagy lehetőségét is jelzi, de az indoeurópai etimonnak a magyarba jövevényként került képviselőiről már nem kapunk tájékoztatást. Az EWUng. mutatója viszont az ezeket érintő összefüggéseket is jelzi: víz [ur. **βete* 'víz'; vö. óind *udakám* 'víz'; gót *watō* 'folyó'; lat. *unda* 'hullám'; ószláv *voda* 'víz'] : *hidra* (< latin), *vazelin* (< nemzetközi), *vidra* (< szláv), – *árva* [fgr. **orpa(sə)* v. **orβa(sə)* 'árva; özvegy'; vö. óind *árbha-* 'kicsi, fiatal, gyenge; gyerek'] : *rab* (< déli szláv, valósz. szerbhorvát), – *ház* [fgr. **kota* 'sátor, kunyhó, ház'; vö. óind *kuti-* 'kunyhó'] : *huta* 'kohó, olvasztókemence' (< német), – *hét*¹ számnév [ugr. **θáptə* (< **sáptə*) 'hét (számnév)'; vö. óind *saptá* 'hét (számnév)'] : *szeptember* (< latin).

c) Bár csupán kivételesen, előfordul az is, hogy az ősi örökséghez tartozó szónak van mind alapnyelvi származású, mind jövevényként a magyarba került (vagyis külkapcsolatról tanúskodó) rokona. Ezt a **kombinációt** példázza a *fon* [ur. **puna-* 'fon'; vö. gót *spinnan* 'fon'] esete. Az egyik olyan utalást, amely alapnyelvi összefüggésnek a lehetőségét jelzi, már a TESz.-ben is megtaláljuk: *fan* '(nemi) szörzet; bozót' [fgr. **puna* 'szőr']. Az EWUng. mutatója ehhez hozzátesz egy másikat: *bonyolít* [fgr. **puña-* 'gombolyít, göngyöl']. Az indoeurópai kapcsolatot pedig a németből jövő *font-*ra való utalás képviseli. A mutatóbeli utalórendszerben egyébként a *fon* a *font* közvetítésével további lexémákkal is összefüggésben áll: *panzió* (< nemzetközi), *pénz* (< szláv) stb.

d) Az összefüggések bemutatását néhány **felvetéssel** szeretném zárni, olyan utalások említésével, amelyek még az EWUng. mutatójába sem kerültek be. Van közöttük olyan, amelynek a szerepeltetése a mutató szerkesztésekor szóba került, de óvatosságból lemondunk róla; akad olyan is, amelyet később fedeztem fel. Négy új lehetséges összefüggésre szeretném most felhívni a figyelmet: az első három az alapnyelv keretei között marad, a negyedik indoeurópai vonatkozású.

Sem hangtani, sem jelentéstani akadályát nem látom a *lapos* [ur. **lappə* 'lapos; felület; lapul'] és a *lep* [fgr. **läppə* 'tető; befed'] összekapcsolásának.

A jelentéseket tekintve kifogástalannak, a hangalakot tekintve kevésbé tökéletesnek, de semmiképpen sem lehetetlennek tartom a *lék* [ur. **lekka* 'lyuk, hasadék; vág, hasít'] és a *lyuk* [fgr. **loβkkə* 'lyuk, nyílás, barlang'] rokonítását.

Hasonlót mondhatok egy bonyolultabb, négy szó alkotta összefüggésláncról. Az összekapcsolás gondolata a *késa* 'harc, vita; kín' [fgr. **kiškə-* 'tép, szakít'] történetét vizsgálva fogalmazódott meg bennem. Ez a kihalt szó részint metaforikus, részint metonimikus viszonyban lehet a *kés*-sel [fgr. **kečə* 'kés']. A jelentést tekintve gond nélkül kapcsolható hozzá a szaggató fájdalommal járó betegséget jelölő *köszvény* [fgr. **kešə-* 'tép, szakít']. A rokonság negyedik tagjának pedig a mély hangrendű (s ehhez illően *h* kezdetű) *hasad*-ot [ugr. **kačə-* 'reped, szakad'] tartom. Úgy vélem, a kisebb-nagyobb hangtani nehézségek ezt az etimológiai összekapcsolást sem döntik meg.

Utolsó, indoeurópai vonatkozású példám pedig ez: *laza* [ugr. **lász* 'széles, laza, tág'; vö. lat. *laxare* 'könnyít, old, enyhít'] : *laxál* '(beleket) meghajt' (< latin).

3. Úgy vélem, az uralisztikában az etimológiai kutatások ma sem szentelnek elegendő figyelmet az összefüggések vizsgálatának. Előadásommal azt kívántam igazolni, hogy ezen a szokáson szükséges is, lehetséges is változtatni. Az etimológiai utalórendszer átgondolt bővítése természetesen nehezíti a lexikográfus feladatát, de az eredmény remélhetőleg megéri a fáradságot.

1994-ben az egrri nyelvészkongresszuson (még az EWUng. mutatójának szerkesztésére készülve) Etimológia és utalórendszer címmel tartottam előadást (Horváth 1995). A mostani előadásban pedig bizonyos tekintetben megfordítottam ezt a sorrendet: fő céloom mellett igyekeztem azt is bemutatni, hogy a már elkészült utalórendszer termékenyítően hathat a további etimológiai kutatásokra. Az ősi szókészletben meglévő (vagy legalábbis valószínűsíthető) összefüggések feltárása szerintem nem egy esetben az alapnyelvi rekonstruktumok felülvizsgálatára, módosítására is alkalmas lehet.

HIVATKOZÁSOK

- EWUng. = Benkő, Loránd Hg. 1993–1997: *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–III*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Horváth László 1991: A TESz. utalórendszere és a szláv jövevényszavak, in Hajdú Mihály – Kiss Jenő szerk.: *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára*, Budapest, ELTE, 275–7.
- Horváth László 1995: Etimológia és utalórendszer, *Magyar Nyelv* **91**, 447–53.
- Horváth László 1996: Új úton az etimológiai összefüggések feltárásában és jelzésében, *Annales Universitatis Litterarum et Artium Miskolciensis* **6**, 41–8.
- TESz. = Benkő Loránd főszerk. 1967–1984: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–IV*, Budapest, Akadémiai Kiadó.

KORAI NYELVEMLEKEINK NYELVJÁRÁSTÖRTÉNETÉHEZ

JUHÁSZ DEZSŐ

1. Tisztelt Hallgatóság! Előadásommal általánosságban azt a közismert, bár nem elégszer hangsúlyozott tételt szeretném erősíteni, hogy régi nyelvemlékeink magyarázata során az egyéb forrásokból leszűrhető tanulságok mellett milyen nagy jelentősége van a nyelvjárás-történeti szemléletnek, továbbá a régi és új nyelvjárás adatok felhasználásának. Ennek az elvnek az érvényesítését különösen a szegedi és a budapesti nyelvtörténeti iskola tartotta szem előtt. Bár néha egyes kérdések megoldásában éles vitát folytattak egymással, szellemiségükben, módszertanukban, a komplexitásra és tudományköziségre való törekvésükben nagyon közel álltak egymáshoz. Például Bárczi és Pais, Mészöly és Nyíri e tekintetben közös iskolához is sorolhatók, elveik és eredményeik jórészt ma is vállalhatók, példa értékűek az utókor számára.

2. Nyíri Antal születésének centenáriumán hadd indítsam néhány rövidre fogott elemzésemet a rá való hivatkozással. Posztumusz tanulmánykötetében is olvasható (Nyíri 2004: 212–6) A térszíni formák elnevezései a szentesi halászatban című, eredetileg a Magyar Nyelv 1941. évfolyamában (41–6) közölt írása. Mivel magam is a Tisza partján nőttem fel, és ma is szívesen térek haza szülőfalumba, nagy kedvvel olvastam egy lassan eltűnőben levő világ nyelvi és kulturális hagyományairól. A szerző is érzelmi kötődéssel, ugyanakkor látható szakértelemmel idézi és magyarázza a tiszai halászoknak a természettel és munkájukkal kapcsolatos megnyilatkozásait, népnyelvi kifejezéseit. A szentesi nyelvjárásból idézett mondatokból ugyanaz a Tisza-vidéki zárt *ë-ző* és *í-ző* dialektus köszön vissza, amely nálunk, Szolnok megye közepén is jellemző; a megőrkített tájszavak egy részét magam is ismerem.

Az idézett népi terminológia archaikus rétegében azonban olyan kihalóban levő régi szavak is vannak, amelyekről – a hozzájuk tartozó tárgyi és műveltségi elemekkel együtt – Nyíri így emlékezik meg: „Maholnap azonban ezek is elfogyatkoznak, és hírükről meg nevükről csak azokból a feljegyzésekből tudunk majd egyet-mást, amelyeket a mind ritkábban található öreg halászok ajkáról a legutolsó pillanatban sikerül az utókor számára megmenteni” (MNY. 1941: 46). – Ezek közé az eltűnő szavak közé sorolható a *fa-fandzsa* is, amely a következő szentesi népnyelvi szövegrészletben kerül elő: „A ponyty füves, gyöpös, sásos hején ívik, [...] Harcsa fatövire, bënt *fa-fandzsára* (ívik). A *fa-fandzsa*: szőrös fűszatöve vagy szőrös fadérík; *fafandzsára* tojják az ikrát. A *fafandzsa* tehát olyan fagyökér vagy faderék – magyarázza Nyíri –, ahol a magos vízállás következtében a vékony gyökerek szörszerűen vonják be a fa felületét. Ilyen

fűzfadarabokat mindenütt lehet látni a Tisza árterületén” (i. m. 45). A dús, bozontos oldalgököreket eresztő folyóparti fák a tiszai tájnak ma is jellegzetes kísérői, ennek ellenére – mint Nyíri megjegyzi – a *fafandzsa* szót nem találta meg a szótárakban.

Azóta talán ki is halt ez a különös szó, legalábbis az összetétel *fandzsa* utótagja – gondolhatnánk joggal, hacsak fel nem bukkanna ismét valamely tájszóközlésben. De egy volt Nyíri-tanítvány, Zsiros Katalin 1998-ban levelet küldött a Magyar Nyelv szerkesztőségének, amelyben egy érdekes tájszót és nem kevésbé érdekes kommentárt juttatott el hozzánk. A cikkecske meg is jelent a folyóirat 1999. évi első számában A *fandzsásodik* jelentése a szentesi népnyelvben címmel (Zsiros 1999: 70–1). A *fandzsásodik* szót az édesanyjától hallotta a búzacsíramálé receptjének lejegyzésekor: „A csírasódó búzára akkor mondták, hogy *fandzsásodik* már, mikor megjelentek a kis hajszálgyökerek, és átszőtték a deszkára kiöntött búzát” (i. m. 70). Zsiros Katalin szómagyarázata során Nyíri Antalra és Róna-Tas Andrásra támaszkodva helyesen utal arra, hogy a *fandzsásodik* ige abszolút tövében a régi magyar *fan* főnév rejtőzik, amely nemcsak „...szórzetet jelentett, de sűrű gyökérzetet, növényzetet is” (idézet Róna-Tastól [1978: 449], Zs. K. kiemelésével). Zsiros a mondottakat még egy további szentesi adattal erősíti meg az ÚMTsz. 3. kötetéből: *lefandzsásodik* ’<fa> gyökeret ereszt’ (767).

Zsiros Katalin rövid közleménye nem foglalkozik hang- és alaktörténeti kérdésekkel, csupán azt jegyzi meg ide vonatkozóan, hogy a *fandzsásodik* ige a *fandzsa* főnév származéka, ennek tövében pedig a *fan* szó rejlik. Azt tehát már én teszem hozzá, hogy a *fandzsa* nyilvánvalóan a *fan* főnév *-csa* kicsinyítő képzős alakjából származtatható *cs* > *dzs* zöngésüléssel. Erre az összefüggésre Nyíri is rájött, sőt önálló szómagyarázat formájában meg is írta a Magyar Nyelv hasábjain (1941: 29), azzal toldva meg a bizonyítást, hogy a *fancsa* > *fandzsa* zöngésülés hasonló ahhoz, mint ami az olasz eredetű *láncsa* > *lándzsa* szóban lezajlott.

Ezek után rátérhetünk korai nyelvemlékeinkre, hiszen szinte mindegyikben vannak ma már furcsának tűnő vagy egyedi, problematikus magyarázatú szavak, nevek. Ezek közé tartoznak Anonymus gesztájának egyes szórványai is, például a 11. fejezetbeli „silva *Igfon*”, vagyis az *Igyfon* erdő, amely az 51. fejezetben „(in) nemoribus *Ygfon*”-ként, Pais fordításában „Igyfon sűrűi”-ként tűnik föl. A tájnév Györffy György szerint a Bihar megyei Réz-hegységet jelölte (TörtFöldr. 1: 570), s tudomásom szerint Anonymus gesztáján kívül csak a Képes Krónikában fordul elő, ott is feltehetőleg Anonymust követve (vö. 1354: *Igfan*: DHA. 191, 1074-re vonatkoztatva, I. KMHsz. 89 is).

A név egyedisége és sajátos szemantikája miatt magyarázata sem egyszerű, Pais azonban szerintem jó nyomon jár, amikor Anonymus-fordításához írt jegyzeteiben (1977) így ír: „A nevére nézve pedig arra gondolhatunk, hogy előrésze az *igy* am. »szent«, utórésze meg a *fon* vagy *fan* am. »fonadék, szövedék, sűrű, erdő (gubancos gyökér vagy szőr)«. Eszerint tehát az értelme »szent-sűrű vagy szent-erdő«” (151). Pais jól okoskodik, ámbár a növényzetre utaló *fan* szóra vagy annak képzett származékára itt nem idéz adatot. Ez alól részben felmenti egy önálló tanulmánya, amelyet

kifejezeten a *fon* ~ *fan* nomenverbumnak és családjának szentel (l. Pais 1931–1934). Ebben a Szinnyei-féle Magyar tájszótár adataira támaszkodva a sajátos népnyelvi jelentésváltozásokra is kitér: „Hogy a *fon* – *fan* szócsalád jelentésköre milyen irányokban tágulhatott, mutathatják a növényvilágra vonatkozó magyar kifejezések közül: *fon* 'apró, finom gyökér- és szőrszálak' Hegyalja (MTsz. 1. *fan* 2. alatt) | *fanos szőlővessző* 'szőlőtöke termő ága, melyet lehajtva földdel betakartak, s így gyökereket hajtott' Borsod; *fanos répa* 'töves répa (*brassica rapa*)' Dunamellék (MTsz. *fanos* alatt), amely nyilván vékony, összegabalyodott [?] gyökérzetéről kapta a nevét.” (1931–1934: 277) A tanulmánya végén idézett néhány ómagyar helynévi példa idevonhatóságát Pais maga is erősen bizonytalannak tartja (uo. 284).

A XX. századi *fandzsa*, *fafandzsa*, *fandzsásodik* (< *fancsa* stb.) tájszavak szerencsés módon utalnak vissza a szóban forgó metaforikus lehetőségre ('szörzet' → 'gyökérzet'). Ugyanakkor a *fan*-nak és származékainak a növényzeti terminológiába való behatolása, helynévvé válása, a nyelvjárási és jelentéstani problematikája, valamint az *igy* ~ *ügy* 'szent' szóval való összekapcsolódása még további vizsgálatot érdemel, l. pl. az ősi hitvilágot idéző ómagyar *Igykü* (később > *Hegykő*), *Ügymagas* (később > *Hegymagas*)-féle neveket (vö. FNESz.⁴, Kiss Lajos kételyeivel szemben pedig Zelliger 2004). Ez utóbbiak arra engednek következtetni, hogy bár az *Igyfan* meglehetősen speciális tulajdonnév, mégsem tekinthető Anonymus egyedi alkotásának. A valóságban is létező erdőnévről lehet szó, amelyet a gesztáíró nemcsak írott forrásokból, hanem az élőnyelvből – akár saját tájnyelvből is – ismerhetett. Mindenesetre Bihar és Békés megye azokhoz a tájakhoz tartozik, amelyeket művének tanúsága szerint aprólékosan ismert és bőven szerephez is juttatott.

3. Az egyedi névalkotás vagy névválasztás Anonymus gesztájában helynevekre ritkán, személynevekre annál inkább jellemző (vö. Benkő 1998b: 28 stb.). Feltehetőleg ezek közé sorolható a kunok egyik jeles személyiségeként, Bors vezér apjaként aposztrofált *Bunger* (8., 10., 18., 31., 34., 57. fejezet, íráshibával: *Bunger*, *Buger* 34.), azaz közkeletű olvasatban *Böngér*. A név eredete vitatott, annyi azonban bizonyos, hogy – akárcsak a *Bors*-nak – semmi köze sem lehet a kunokhoz. Anonymus kun szereplői és a velük kapcsolatos történések a krónikaíró elmeszüleményei. (A kunok sem ez idő tájt, még kevésbé a honfoglalás idején, nem tartózkodtak még a Kárpát-medencében.) A szerző tehát szabadjára engedte a fantáziáját, sőt nemcsak helynevekből kölcsönzött személyneveket, hanem korának antroponimáin kívül közszókból is bővítette színes névtárát. Különösen érdekesek azok a névalkotásai, amelyek valamilyen jelentéskapcsolatot mutatnak az egyes szereplők megnevezései között. Benkő Loránd figyelt fel például az „apaszerében” levő személyek neveinek sajátos motiváltságára. Ilyen többek között az *Előd* (Szabolcs apja), tövében az 'első, kezdet stb.' jelentésű *elő*-vel, *Óse* (Örkön apja), tövében az *ős* főnévvel, *Ósbő* (Szalók apja), előtagjában ugyanezen szóval, *Ócsád* (Örsúr apja), tövében a 'rég, múltbeli' jelentésű *ó* melléknévvvel. (Talán

e szóhoz vonható még Ete apjának *Ónd* neve is; mindezekre l. Benkő 1998b: 29–31.) A legszebb beszélő nevek egyike az *Apafarkas*, amely – névtani társtalanságából sejtethetően – Anonymus leleményei közé sorolható (l. uo. 31–2, ahol viszont Benkő Loránd kimutat *Apa* helységnevet és *Farkas-Agmánd* nemzetségnevet).

Benkő tanulmányának ötödik pontjában felveti az apaszerep melletti „fiúszerep” névbeli megjelenítésének lehetőségét is (1998b: 34). Erre csupán egy bizonytalan példát említ a gesztából, a *Bors*-ot, amelyet a későbbi krónikák *Küsid ~ Kücsid* adattával egészít ki (l. pl. Kézai 31.: „Cund ... huius filii *Cusid*”). *Bors* neve közismerten a kicsinyesség képzetét kelti fel, ennél fogva valóban összhangban van a számára „kiosztott” fiúszereppel. És ezen a ponton kanyarodik vissza gondolatmenetünk *Bors* apja *Böngér* nevéhez. Hogy miért nem keres jelentéstani kapcsolatot Benkő a *Böngér* és a *Bors* név között, az kiderül egy másik tanulmánya idevágó helyéből.

Anonymus „kunjainak” személynevei című írásában (1998c: 40–57) ugyanis sorra veszi az Anonymustól kunnak nevezett személyeket, illetve neveiket, köztük a *Böngér*-t is, amelyet ő *Bünger ~ Bönger*-ként olvas. A nevet ismeretlen eredetűnek tartja, ugyanis Pais etimológiáját (MNY. 1941: 267, SRH. 1: 58), amely egy török *bün ~ mün* ’leves’ szóra épül, teljes joggal elveti (i. m. 49). „Annyi azonban valószínűnek látszik – zárja gondolatait Benkő –, hogy e személynév nem Anonymus találmánya, ő csak a személy kunságát rakhatta hozzá a számára valahonnan felbukkanó névhez.” (Uo.)

Ezen a ponton szeretném a megfeneklett kérdés hajóját ismét óvatosan vízre segíteni, remélve, hogy az ötlet- és adathiány nem ütött végzetes léket rajta. Nos, fellapozván a közelmúltban megjelent Árpád-kori személynévtárat (l. Fehértói 2004: 163), azt látjuk, hogy ez a szó csupán Anonymus gesztájának adataival van képviselve, tehát az *Apafarkas* névhez és az ott felvonultatott érvekhez hasonlóan mégiscsak arra kell gondolnunk, hogy a *Böngér* esetében is a nagy mesemondó névalkotásáról lehet szó. De vajon „honnan bukkant fel számára” ez a különös lexéma? Véleményem szerint se nem törökből, se más idegen nyelvből, hanem a magyarból. A kifejezés ma is megvan, csupán a ritka, archaikus tájszók közé tartozik.

Én először A magyar nyelvjárások atlasza (MNYA.) 105. számú térképlapján, amely a ’kis szőlőfűrt’ megnevezéseit ábrázolja, akadtam a nyomára. A *böngér* a Baranya megyei Cserkúton (D-37) és Baksán (G-4: itt csúcsos zárójelben, tehát ritkának jelezve) fordul elő. Ez önmagában meglehetősen kevés adat, ám ha a térképen gazdagon burjánzó szócsaládjával együtt szemléljük, megszűnhet a hiányérzetünk. A *böngér* legközelebbi nyelvjárási rokona a *bönge ~ bönge*. Leginkább ennek ősi *-r* névszóképzős származéka lehet a *böngér*, de nincs kizárva az sem, hogy az ugyancsak több helyről adatolható *böng ~ bönng* főnév közvetlen *-r* képzős formájáról van szó, amelyben az *-r* előtti hosszú magánhangzó utólagos nyúlás eredménye. A távolabbi rokonságból néhány példa: *böngyő, böngyőke, böndő, böndzső, böndzsők, böndzsőke, csömbő, csömbők* (uo.). Ezek jól láthatóan kicsinyítő képzőre végződnek, a töben pedig nagy

valószínűséggel onomatopoeitikus hangsorok húzódnak meg, akárcsak a *billeng*, *csilleng*, *csüllöngő* stb. lexikai változatokban.

A romániai magyar nyelvjárások atlasza (RMNyA.) *böngész* című lapját (324.) elemezve már egy korábbi tanulmányomban értékeltem és kiegészítettem a TESz.-nek és az EWUng.-nak a *böngé*-re, *böngész*-re vonatkozó szómagyarozatát (l. Juhász 2000: 198–9). Ennek lényege az, hogy a *böngé böng*- töve a *bog* 'rügy, bogyó' magas hangrendű *bög* párhuzamának *n* járulékhanggal kiegészült változata. A TESz. – bár a *böngé*-t ismeretlen eredetűnek tartja – ezt írja: „Feltehető korábbi jelentése a növényi ágon található a p r ó c s o m ó lehetett [az én kiemelésem: J. D.]; innen érthető, hogy bimbót, rügyet és bogyótermést egyaránt jelölhetett... Széles elterjedtségű nyelvjárási szó.” (1: 362–3).

Ha az elmondottak fényében a *böngér* tájszónak ugyancsak a 'bogyó, apró növényi termés' jelentését rekonstruáljuk, akkor a korai ómagyar nyelvnek olyan lexémájára lelünk, amely – akár a *Bors* mellé állítva, vonatkoztatott névként – jól beleillett az anonymusi névadás eszköztárába, illetőleg az Árpád-kori *Magod*, *Borsod*, *Buzád*, *Árpád*-féle nevek jelentésvilágába. Ha figyelembe vesszük azt a nyelvöldrajzi tényt, hogy a *böngér* tájszó a Dél-Dunántúlról, a *böngész* ~ *böngéz* ige pedig zömmel az alföldi településekről került elő (l. ÚMTsz. 1: 589–90, RMNyA. 2: 324.), megkockáztathatjuk azt a feltevést, hogy eme táji kifejezések elterjedésének súlypontja az ómagyarban is a déli és középső nyelvterületen lehetett. Mindezt összevetve Anonymus *ö-ző* szórványaiival (de a korabeli *ö-zés* normakövető hajlamait sem feledve), azt is joggal gyaníthatjuk, hogy az *ö* anyanyelvjárása is ezen régiók valamelyikéhez köthető.

Érdekes tudománytörténeti adalék, hogy a régi *Böngér* személynév tájszói eredetét már Terestyéni Ferenc is felvetette (Terestyéni 1959), csakhogy nem Anonymus kapcsán, hanem Vörösmarty eposzainak szókincsét elemezve. A Zalán futásából és a Cserhalomból idéz példákat, de meglepő módon nem veti fel Anonymus gesztájának forrásszerepét, jóllehet némely idézett hely névkörnyezete egyértelműen ide mutat; pl. „...mely bajnok az, aki | Hozzánk jött? *Böngérnek* véréből-e vagy a hős | Tasnak nemzetiből? Kulpon magzatja, vagy Undé?” (a Zalán futásából: i. m. 229). A *Böngér*-en és *Tas*-on kívül nem nehéz felismerni a *Kulpon*-ban a *Külpün* ~ *Kölpön* 'Kölpény' (An. 41., 53., 56.: *Culpun*) és *Ond* ~ *Ónd* (An. 6., 16.: *Ound* stb.) neveket. Szómagyarozatában Terestyéni két lehetőséggel számol: „A névben minden valószínűség szerint a *böng* szó van megtoldva a nyelvújítás korában gyakori *-ér* képzővel: *fűzér*, *pincér*, *ügyér*, *üzér* stb.” Majd megjegyzi: „Ugyanilyen joggal feltehető azonban az is, hogy a Dunántúlon szélesebb területen ismert tájnyelvi *böng* és *böngé* ... szót toldotta meg Vörösmarty a tőle gyakran használt *-ér* végződéssel: ...” (uo.). Talán nem szükséges hosszan bizonygatni, hogy a szót nem a költő alkotta, hanem Anonymus gesztájából merítette.

4. Előadásom végén az Ómagyar Mária-siralom értelmezéséhez szeretnék röviden, a dialektológia és a szótörténet szemszögéből hozzászólni. – A. Molnár Ferenc az utóbbi években korai szövegemlékeink több helyét magyarázta újszerűen, íráshibából, betűtévésztsékből kiindulva, majd új értelmezését analóg szöveghelyekkel bizonyítva (összefoglalóan I. A. Molnár 2005). Ötleiteinek többsége számomra meggyőző, különösen azok, amelyek nagy irodalmi, filológiai, vallástörténeti apparátusra épülnek.

Egy felvetésével azonban mégis vitatkozni szeretnék. Az ÓMS. *syralmal sepegyk* szószerkezetének utótagját ugyanis – ámbár kérdőjelesen – szintén téves másolatúnak véli, és egy *h* betű „visszatételével” megoldott emendálás után az igét a *sebhede* ’megsebződöm’ lexemához köti (i. m. 85–9, itt a korábbi szakirodalom áttekintése is megtalálható). Véleményem szerint a sírásra utaló és annak onomatopoezist, alliterációját is kiaknázó szinonimapár feltevése akkor is meggyőzőbb, ha a *seped* (táj)szó nehezen adatolható. Tudjuk azonban, hogy hangutánzó szavaink egy része alkalmi alkotás, más része pedig széles körű elterjedtsége ellenére speciális kontextuális és pragmatikai kötöttsége miatt nehezen kerül be a régi nyelvemlékekbe. Ilyen körülmények folytán különösen felértékelődik az archaikus peremnyelvjárások kifejezőkészlete, amely legkönnyebben tájszótárakban és nyelvatlaszokban hozzáférhető. Magam a romániai nyelvatlasz szerkesztése során figyeltem fel számos értékes, az ómagyar nyelvemlékek adataival vetekedő, elszigetelődött reliktumra. Legtöbbjük feltehetőleg a moldvai csángó dialektusokból idézhető.

Ilyen a sírás szinonimakörébe tartozó, a *pityereg* térképlapján (5: 1381.) található szabófalvi adat, amely az atlasz kérdésére így felel: *ri^βu és séppet* (H-1). Ez mellérendelő szerkezetével igen hasonlít a kódexekbeli *sír és szepeg* szópárhoz, azzal a különbséggel, hogy a *seppet* még közelebb áll az ÓMS. *seped*-jéhez. Ha egyszerűsítjük a három szó hangalakját, akkor a *ri és seppet* ~ *sep(p)ed* formához jutunk, amelyben az igék még így is archaikusnak számítanak, különösen az ÓMS.-t idéző *seppet* (< *seped*). A nyelvjárás-történeti levezetések (**riβ* > *riu* > *riβu*, *seped* > *sepped* > *seppet*, ill. még egyszerűbb megoldással: *sepet* > *seppet* – eredeti -*t* képzővel) már a később kifejtendő részletkérdésekhez sorolhatók.

HIVATKOZÁSOK

A. Molnár Ferenc 2005: *A legkorábbi magyar szövegemlékek (Olvasat, értelmezés, magyarázatok, frazeológia)*, Debrecen, Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kara, Klasszika-filológiai Tanszék.

Benkő Loránd 1998a: *Név és történelem*, Budapest, Akadémiai Kiadó.

Benkő Loránd 1998b: Anonymus beszélő személynevei, in Benkő 1998a: 28–39.

- Benkő Loránd 1998c: Anonymus „kunjainak” személynevei, in Benkő 1998a: 40–57.
- DHA. = *Diplomata Hungariae Antiquissima* **1.** 1000–1130. Edendo operi praefuit Georgius Györffy, Budapest, 1992.
- Fehértói Katalin 2004: *Árpád-kori személynévtár (1000–1301)*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Györffy György, TörtFöldr. = *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV.* 1963–1998. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Juhász Dezső 2000: *Böngész.* Egy nyelvatlaszlap művelődéstörténeti és nyelvi tanulságaiból, *Magyar Nyelvjárások* **38**, 197–201.
- KMHSz. = *Korai magyar helynévszótár, 1000–1350. 1. Abaúj–Csongrád vármegye,* szerk. Hoffmann István, Debrecen, Debreceni Egyetem, 2005.
- MNyA. = Deme László – Imre Samu szerk.: *A magyar nyelvjárások atlasza I–VI.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1968–1977.
- Nyíri Antal 1941a: Fa-fandzsa, *Magyar Nyelv* **37**, 29.
- Nyíri Antal 1941b: A térszíni formák elnevezései a szentesi halászatban, *Magyar Nyelv* **37**, 41–6 (újra közölve: Nyíri 2004: 212–6).
- Nyíri Antal 2004: *Szófejtések és nyelvtörténeti tanulmányok*, Szeged.
- Pais Dezső 1931–1934: *Fon, Nyelvtudományi Közlemények* **48**, 274–84.
- Pais Dezső 1977: *Anonymus Gesta Hungarorum. Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről.* Hasonmás kiadásban megjelentette a Magyar Helikon Pais Dezső fordításában Budapesten, 1977-ben.
- RMNyA. = Murádin László gyűjt. – Juhász Dezső szerk.: *A romániai magyar nyelvjárások atlasza I–X*, Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1995–2006.
- Róna-Tas András 1978: *A nyelvrokonság*, Budapest, Gondolat.
- SRH. = *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stripis Arpadianae gestarum.* Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery, **I–II**, Budapestini, 1937–1938.
- Terestyéni Ferenc 1959: Tájszói eredetű személynevek Vörösmarty eposzaiban, *Magyar Nyelv* **55**, 226–31.
- Zelliger Erzsébet 2004: Módszertani kérdések egy etimológia kapcsán – Még egyszer a *Hegymagas*-ról, in Ladányi Mária – Dér Csilla – Hattyár Helga szerk.: „...még onnét is eljutni túlra...” *Nyelvészeti és irodalmi tanulmányok Horváth Katalin tiszteletére*, Budapest, Tinta.
- Zsiros Katalin 1999: A *fandzsásodik* jelentése a szentesi népnyelvben, *Magyar Nyelv* **95**, 70–1.

A DIGITÁLIS KORPUSZOKON ALAPULÓ NYELVTÖRTÉNETI VIZSGÁLATOK KORLÁTAI

KALCSÓ GYULA

Az adatközpontú nyelvtörténeti bűvárlatoknak mindig alapvető követelménye volt a felhasznált források lehető legnagyobb reprezentativitása. A nyelvészeti korpuszok számítógépes háttér hiányában azonban ritkán ölelhetek fel jelentős szövegmennyiséget, ha mégis, akkor egész munkaközösségekre hárult a feldolgozás fáradtságos munkája (mint pl. a TNyt. munkálatai során), vagy a kutató hosszú éveket áldozott hatalmas gyűjteményének kiaknázására (mint pl. Benkő Loránd a korai magyar felvilágosodás irodalmának vizsgálatakor). A digitális korpuszok nagyobb adatmennyiséget, a gyorsabb feldolgozás lehetőségét kínálják a kutatóknak, felhasználásukhoz azonban nagy körütekintésre, alapos előkészítő munkára van szükség. A szinkrón szövegegyüttesek építése és annotálása is sok nehézséget rejtő feladat, ám a diakrón korpuszok esetében a problémák még számosabbak (l. pl. Kiss – Kiss – Pajzs 2004). Talán ez az oka annak, hogy a magyar nyelv felvilágosodás előtti történetét egyelőre nem tanulmányozhatjuk mindenki által hozzáférhető, reprezentatív digitális gyűjtemény segítségével.

Jelen tanulmányban olyan problémákkal foglalkozom, amelyek egy saját készítésű, a magyar nyelvű könyvnyomtatás első fél századát (1527–1576) felölelő digitális korpusz feldolgozása során merültek föl. Ez a gyűjtemény 2001 és 2004 között jött létre, számítógépen rögzített, ún. plain ('egyszerű' v. korpusznyelvészeti értelemben 'nem annotált') szövegegyüttes, amely 238 877 szövegszövből (mintegy 1 200 000 n-ből) áll. A szövegminták rögzítése betűhív átiratban történt, ún. procedurális kódolású állományokban (azaz szövegszerkesztővel, nem nemzetközi szabványok szerint, hanem az egyedi kívánalmaknak megfelelő formai megoldásokat alkalmazva), ami ugyan a korpuszkészítés kevésbé szakszerű módját jelenti, és az elkészült korpusz terjesztését is korlátozottabban teszi lehetővé, azonban a rögzítésre és feldolgozásra rendelkezésre álló eszközök ezt a megoldást kívánták meg¹. A feldolgozás ún. számítógépes konkordanciaprogramok segítségével történt, amelyek közül jó néhány ingyenesen letölthető a világhálóról.

¹ A procedurális és (deskriptív) logikai kódolásról, valamint a korpuszkészítés legszakszerűbb módjáról l. az MTA Nyelvtudományi Intézete munkatársainak részvételével 2006. február 20-án tartott MANYE-ülés anyagát a világhálón: <http://corpus.nyud.hu/manye>.

A mennyiségi reprezentativitást a következők szerint biztosítottam. A korszakból a Régi magyarországi nyomtatványok (RMNy.) c. bibliográfia szerint 196 magyar nyelvű műről van tudomása a könyvtudománynak. Ebből 57 elveszett, vagy olyannyira töredékes formában maradt fenn, hogy érdemi nyelvészeti szempontú vizsgálatoknak aligha vethető alá. A hozzáférhető többiből 103 nyomtatvány² mintái kerültek a gyűjteménybe. A kihagyott művek többnyire olyanok, amelyeknek szerzőjétől ugyanazon nyomdából közel azonos időből, azonos műfajú szövegből már került be részlet (l. még alább, a minőségi reprezentativitásról szóló bekezdést). A 103 minta mindegyike vagy az adott szöveg 5%-a, azaz 20 oldalanként 1 oldalnyi, vagy a kisebb nyomtatványok esetében legalább ezer szövegszónyi részlet. Tíz rövidebb szöveg így teljes terjedelmében bekerült.

A minőségi reprezentativitást a következők biztosítják. Lehetőség szerint minden szerzőtől, minden nyomdából, minden kiadási évből, minden szövegtípusból (a kalendáriumtól a bibliafordításig) szerepel szövegrészlet. Ezen tényezők együttes reprezentációjára törekedtem (így pl. egy-egy szerzőnek akár minden műve szerepelhet a korpuszban, ha azok különböző helyeken és/vagy különböző kiadási évben és/vagy különböző műfajban jelentek meg). A szövegtípus (műfaj) szerint a következő csoportokat állapítottam meg: bibliafordítás (-részlet), énekeskönyv, hitvitázó (vallásos) próza, kalendárium, nyelvtan, prédikációgyűjtemény, törvénykönyv, világi próza, verses próza.

A korpusz feldolgozása a már említett konkordanciaprogramokkal történt. Ezek az egyszerű számítógépes alkalmazások a digitális formában tárolt szövegek különböző szempontú feldolgozására alkalmasak. A megfelelő utasításokat megadva összegyűjtik pl. egy-egy szó összes előfordulását egy vagy több szövegből, de alkalmasak ún. kollokációk (együttes előfordulások) keresésére is. Az alább ismertetendő vizsgálatban karakterláncrészletek keresését kellett végrehajtani. A feldolgozás technikai részleteinek ismertetésétől ez esetben eltekintek (l. Kalcsó 2005, 2007b), mivel jelen tanulmány középpontjában a kapott adatok elemzése során felmerült bizonyos problémák állnak.

² A nyomtatványok RMNy. I. szerinti sorszáma: 7., 8., 11., 12., 13., 14., 15., 16., 17., 18., 19., 20., 21., 22., 23., 24., 25., 26., 27., 39., 63., 47., 48., 49., 57., 58., 65., 64., 70., 74., 77., 78., 81., 85., 88., 80., 86., 88a, 91., 90., 92., 95., 98., 96., 99., 100., 101., 102., 103., 109., 108., 125., 137., 144., 151., 150., 154., 155., 156., 158., 159., 160., 161., 162., 165., 170., 164., 166., 169., 171., 172., 178., 185., 173., 181., 182., 183., 184., 186., 191., 191b, 192a, 193., 195., 192., 194., 196., 206., 205., 207., 208., 213., 218., 219., 220., 222., 230., 237., 238., 240., 229., 232., 233., 257., 240a, 241., 243., 242., 246., 253., 255., 259., 263., 266., 268., 260., 264., 265., 269., 273., 276a, 277., 281., 282., 283., 293., 276., 279., 280., 284., 286., 288., 289., 290., 294., 295., 296., 297., 298., 299., 301., 303., 304/1., 304/2., 307., 308., 308a, 308b, 311., 312., 314., 315., 318., 316., 321., 324., 331., 319., 320., 322., 323., 326., 327., 328., 333., 337a, 338., 339a, 334., 335., 337b, 340., 341., 342., 343., 344., 345., 339., 346., 347., 348., 349., 350., 355., 351., 352., 353., 357., 358., 359., 360., 362., 364., 367., 368., 370.

Az elkészült korpuszon végzett első vizsgálat (Kalcsó 2007a) anyaga a gyűjtemény névszóinflexiók alakjai közül a többféle változatban előfordulók köre volt. Hipotézisem szerint ezek korabeli nyelvi változók változóértékei. A több mint 49 000 adat elemzése során a következő kérdésekre kerestem a választ. Kimutatható-e az alakváltozatokról, hogy területi függést mutatnak (azaz nyelvjárási jelenségek)? Ha nem, akkor milyen tényezőktől függ az eloszlásuk? Kimutatható-e, hogy bizonyos alakváltozatok a (nyomatott) írásbeliség sajátjai? Ezzel összefüggésben kitapintható-e a sztenderdizáció folyamata, vagy akár a spontán sztenderdizálódás valamely fázisa? Tartható-e a nyomtatott könyvek nyelve autonóm lektusnak?

Ez utóbbi kérdéshez a nyelvi változók elkülönítése körüli nehézségek vezettek. A gyűjtemény adatai azonos nyelvváltozat produktumainak tarthatók-e? A diakrón korpuszok elemzésekor ez a kérdés kikerülhetetlen. Mivel a nyelvi változók per defintonem azonos nyelvváltozat különböző megoldásai ugyanazon funkció kifejezésére (vö. Kiss 1995: 62), ezért a kérdésre adott válasz kulcsfontosságú, hisz ha nem egy lektus termékeiből áll össze a korpusz, akkor még a funkcionálisan azonos alakváltozatai sem tarthatók egy nyelvi változó értékeinek. A felölelt időszak nyilvánvalóan nem tekinthető egy szinkrón metszetnek, ezért az alakváltozatok egy változóba sorolhatósága kérdéses. Az is nyilvánvaló, hogy az ország különböző részeiről származó szerzők bizonyíthatóan nyelvjárási eredetű nyelvi megoldásai különböző nyelvváltozatok megnyilvánulásai, tehát ugyancsak kétséges, hogy tarthatók-e egy változó értékeinek.

A vizsgálat diakrón jellege és perspektívája azonban ezeket a kétségeket eloszlatja. A nyomtatott könyv ugyanis új kommunikációs közeget jelent, és tudjuk, hogy később ennek a nyelvhasználati formának saját normái alakultak ki, autonóm lektussá vált. Ezek a normák lassú egységesülési folyamat eredményeképpen kristályosodtak ki, amelynek során az egyes szerzők, nyomdászok és egyéb literátorok egymás nyelvhasználati jelenségeire tekintettel voltak, és minden bizonnyal az átlagnak jobban megfelelő, azaz gyakoribb megoldásokat részesítették előnyben, az átlagostól jelentősebben eltérő, provinciálisabb formákat pedig kerülték. A követendő minták kiválasztása során bizonyára lényegesebb volt ez utóbbi kritérium (az átlagnak való megfelelés), mint a könyv kora vagy egyéb külső szempont. Ha a szerző normatívnak gondolta, akkor valószínűleg elfogadta akár egy félszázados szöveg megoldásait (és gyakran meg is eshetett, hogy ilyen döntéseket kellett hozni, pl. egyes régebbi könyvek újrakiadásakor), míg ha nem gondolta annak, akkor egyértelműen elutasíthatta akár egy kortárs szöveg alakjait is. Valószínűleg az sem volt lényeges szempont, hogy egy-egy szöveg szerzője honnan származott, sok esetben ezt nyilvánvalóan nem is tudhatták az olvasói. A leglényegesebb mozzanat a kommunikációs közeg azonossága lehetett, amely idővel azonos, vagy legalábbis konvergáló nyelvi megoldásokat követelt. Mindezek miatt a nyomtatott könyvek nyelvében megjelenő, azonos funkciót

ellátó alakváltozatokat diakrón vizsgálatban bízást tarthatjuk egy nyelvi változó különböző értékeinek.

A korszak nyomtatott könyveinek nyelvére egyébiránt leginkább talán a Lanstyák (1998) által bevezetett közvelegesség fogalma illik. Eszerint közveleges az a megnyilatkozás, amelyben több, különböző lektusba tartozó nyelvi megoldás fordul elő (vö. Lanstyák 1998: 14). Szerinte az absztrakciónak tartható nyelvváltozatok átlagától a valódi kommunikációban alkalmazott formák minden esetben több-kevesebb eltérést mutatnak, más nyelvváltozatok jellegzetességeként számon tartott alakokkal keverednek. A korai könyvnyomtatás nyelve minden bizonnyal ilyen volt. Innen vezethetett az út a belső változatosságon át a megszilárduló autonóm lektus irányába (ezekre a fogalmakra nézve l. Trudgill 1997). A sztenderdizáció vagy sztenderdizálódás szempontjából tekintve azonban lényegtelen, hogy még csupán közveleges vagy már valódi, belső változóról beszélünk-e, mivel a normatív alak későbbi kiválasztódása során mindenképpen ezen formák jelentik a választási lehetőségeket.

A következő nehézséget a funkcióazonosság megállapítása jelentette, főként az esetragok alakváltozatainak megállapításakor. Ez több szempontból is problematikus: sokszor kérdéses, hogy egy-egy alak milyen esetben áll, továbbá bizonyos alakok több esetben is besorolhatók. Illusztrációképpen bemutatom az inessivusi és illativusi, valamint a belőlük származtatható esetek alakváltozatainak elkülönítése körüli nehézséget. Az inessivus és az illativus ragja helyhatározói viszonyt fejez ki, másodlagosan azonban kialakultak egyéb, elvontabb viszonyt kifejező funkcióik is. Az elsődleges és másodlagos funkciók közti különbségtételt a vizsgálatban nem tartottam fontosnak, mivel az alakváltozás mindegyikre egyformán jellemző lehet, nem az esetből következik egyik vagy másik alak előfordulása.

A TNyt. a vizsgált ragok használatáról az alábbiakat mondja el. A kései ómagyar korpusz adatainak „31,13%-a az alak és a funkció viszonyát tekintve »szabálytalan«-nak mondható” (Korompay 1992: 397). Ebből a nem hagyományos funkcióban (pl. illativusban) álló *-ban/-ben* az összes előfordulás 13,64%-a, míg az eredetitől eltérő funkcióban (pl. inessivusban) álló *-ba/-be* az összes adat 52,52%-a. Az alak és funkció megfelelésének három fő típusát különíti el: a) a *-ban/-ben* és a *-ba/-be* használatát világosan megkülönböztetőt, b) a két ragot közös *-ba/-be* alakban kiegyenlítő típust, c) a két ragot a *-ban/-ben* javára kiegyenlítő típust (vö. Korompay 1992: 398–9). A korai középmagyar kori nyomtatott írásbeliséget képviselő korpusz adatait is elsősorban abból a szempontból fogtam vallatóra, hogy mintái mely típust testesítik meg. A *-ba/-be*, valamint a *-ban/-ben* ragos alakok összegyűjtése után tehát el kellett különíteni az inessivusi (vagy belőle származtatható), továbbá az illativusi (vagy belőle származtatható) eseteket.

Ez a feladat azonban gondot okozott akkor, ha

- az ige mellett mindkét bővítmény elfogadható, s nem ismerjük a korabeli bővítési lehetőségeket, nem tudjuk, hogy az elvileg szóba jöhetőek közül melyek voltak valóban használatosak, pl.: *eltemettetik vhol/vhová* – „El temettek kegijg *Cōstantinapolijba*” (RMNy. I. 16. P7 r.); *feltámad vhol/vhová* – „Ennec okaert fel nem tamadnac az hitetlenec az *itiletbe*: fem az bűnőfőc az igazaknac *giüleközētőkbe*.” (RMNy. I. 74. A r.–A v.); *szerez* ('létrehoz') *vmit vhol/vhová* – „Es minnyaian à bent Apaftaloc kiuáltképpen chac arra igyekőőstene, hogy berinberte az *orβagokba*, *tartománnyokba*, *várofookba* es *faluakba* plebanofságokat, az az, Lelkipaβtorfágokat, Bereβhtenéec.” (RMNy. I. 154. b2 r.); *írva van vmi vhol/vhová* – „végéhőz vinne a' tőruényec beβédit, mellyec írva valánac a' *kőnywbe*, mellyet meg találta vala a' Helcias pap” (RMNy. I. 208. Yy2 r.) stb.;
- ha az ige mellett mindkét alak előfordul, mint pl. a *száll* ('megszáll vhol' ~ 'beszáll vhová'): „Ő maga czac közel egy kis *házban* Balla” (RMNy. I. 351. K3 r.), de: „*Szēkes féyr várba* mingyaráft Balla” (RMNy. I. 368. E2 r.) – erre nézve l. még alább;
- többféle alaptag bővítményeként is azonosítható az adott alak, pl.: „az adō fel venni mentūnc vala Philep királyhoz *Macedoniában*” (RMNy. I. 324. I3 v.), ahol a *Macedoniában* a *mentūnc* igealak inessivusi vagy illativusi bővítménye, valamint a király tartózkodási helyére utaló inessivusi esetben álló főnév egyaránt lehet;
- stb.

Az ilyen kétes eseteknek az automatizált annotálása is nehézséget jelent, legfeljebb statisztikai alapon valószínűsíthető egyik vagy másik bővítmény. Ha feltételezzük, hogy a korai nyomtatott írásbeliség már örökölt bizonyos normákat a kéziratos írásbeliség megszilárdulásának időszakából (vö. Korompay 1988), akkor – ha van ilyen – a szignifikánsan gyakoribb forma lehet a vizsgált nyelvváltozat sajátja. Bizonyos esetekben a korra vonatkozó pótkompetencia kialakításával (vö. Forgács 1994) eldönthetők a hasonló kérdések. Pl. ha ismerjük azt a tényt, hogy a *száll* ige a fenti jelentésben a korabeli szövegekben gyakrabban előfordul a *be* igeekötővel is (ritkábban a *meg* is szerepelhet mellette), akkor valószínűbbnek tarthatjuk az illativusi vonzatot. A *-ba/-be*, *-ban/-ben* vizsgálatok azonban még az utóbbi módszerek alkalmazása után is maradtak funkcionálisan azonosítatlan esetek, ezért összesen 87 alakot – jobb

híján – kihagytam az összevetésből. Ezek lényegesen nem torzíthatták az eredményt, hiszen az egyértelműen besorolható adatok száma több mint 6400 volt.³

A következőként említendő problémakör a korpusz reprezentativitásával kapcsolatos. A rendezésre álló fennmaradt nyomtatványok számát és terjedelmét tekintve az összeállított gyűjtemény mindenben megfelel a minőségi és mennyiségi reprezentativitás követelményeinek (l. fentebb). Kérdés, hogy ez elegendő-e a felvetett problémák megoldásához, az egyes változószabályok feltárásához. Bizonyos esetekben sajnos nemmel kellett válaszolnom.

A ritkább toldalékmorfémák például a korpusz reprezentatív mivolta ellenére nem tanulmányozhatók elegendő számú adatban ahhoz, hogy hiteles képet kapjunk alakváltozataik megoszlásáról. Illusztrációképpen álljon itt a főnévi essivus-modalisi rag zárt és középzárt alakjainak elemzése.

A primer ablativusi *-L*-ből keletkezett állapot- és módhatározói rag a kései ómagyarban felső és középső nyelvállású alakváltozatokból álló változót alkot (*-ul/-ül ~ -ol/-öl*), illetőleg a ragvégi *l* asszociatív nyújtó hatására kialakult hosszú magánhangzós változatok újabb változóértékeként jelentek meg (*-ül/-ül ~ -öl/-öl – vö*. Korompay 1991: 297, 1992: 375). A két szakirodalmi forrás nyelvjárási megoszlásról is tesz említést, de erről közelebbit nem mond. A fenti alakok a korpuszban is megjelennek, azonban a magánhangzók időtartamát még a korai könyvnyomtatás is csak elvétve különbözteti meg következetesen, ezért ez utóbbi változóérték csak korlátozottan vizsgálható.

A zárt alakváltozatok túlsúlyban vannak a korpusz adatai között: „az ű ann'a az Maria *iegeřül* adatott volna Iofefnek” (RMNy. I. 49. A3 r.), „Ki lehet ez földön kegyetlen Farahonal, ifmeg kit büntetet *kegyetlenbűl* nalánal” (RMNy. I. 353. h4 r.), „Az ő neuét *segitfegül* hija” (RMNy. I. 353. B2 r.), „azokath vezzy űtlaydonythya űnnűmmaganak *dichyretwl* ęs *dichyřfegwl*” (RMNy. I. 13. P3 r.), „*Világoffágul* adtalac tegődet az Pogányoknac” (RMNy. I. 334. Q7 r.), „Annac akoron is *nyauallyářful* vagyon dolga” (RMNy. I. 288. O2 r.), „Erről mind *Deakul Magyarul* fokat irtunc” (RMNy. I. 229. E2 v.) stb., összesen 74 mű⁴ 243 adatában.

A középzárt alakok 17 műben (RMNy. I. 13., 64., 77., 80., 125., 151., 156., 160., 194., 207., 264., 308b, 319., 334., 342., 346., 360.) mindössze 31 adattal képviseltetik magukat: „ahkit my magyarol egy haznak mondonk deiakul [!] ees *gđrđgđl*

³ Bár jelen dolgozatnak közvetlenül nem tárgya, a fentebb említett, kései ómagyar kori adatokkal való összehasonlíthatóság érdekében közlöm a vizsgálat százalékos adatait: inessivusi esetben álló *-ba/-be*: 42%, illativusi esetben álló *-ban/-ben*: 28%. Ha tisztában lennénk a korabeli normatudattal, akár azt is mondhatnánk, hogy a hiperkorrekció megerősödésének vagyunk tanúi.

⁴ RMNy. I. 8., 13., 16., 49., 63., 64., 74., 77., 78., 80., 86., 88a, 90., 91., 92., 95., 96., 100., 102., 108., 109., 125., 144., 151., 156., 160., 162., 164., 173., 181., 186., 194., 205., 207., 208., 213., 219., 229., 259., 264., 269., 280., 284., 288., 295., 296., 297., 299., 303., 304/2., 307., 308a, 308b, 311., 319., 320., 322., 324., 334., 337b, 339., 340., 344., 345., 346., 348., 349., 350., 351., 353., 360., 362., 367., 368.

ecclesianak mondatyk” (RMNy. I. 64. B6 r.), „Ez az Iftenec akarattia, hođ *βentől* éllietóc” (RMNy. I. 319. D6 v.), „az parazth *meltatlanol* meg werettetýk” (RMNy. I. 207. Dd4 v.), „Sion hegyéneç adtam Kiralyol az Atya Iften Bol a' Chriftufrol, az en népemneç erős *hadnagyol*, hogy ellenfégtől legyen *otalmol*” (RMNy. I. 160. P2 v.) stb. Ezek egyetlen műben ellenpélda nélküliek: az RMNy. I. 342. két adata mellett nincsenek zárt példák.

A vizsgálat adatai táblázat formájában:

RMNy.-szám	A zárt alakok száma	A középzárt alakok száma
13.	3	3
64.	2	2
77.	3	1
80.	1	1
125.	1	3
151.	2	2
156.	6	1
160.	1	4
194.	5	1
207.	3	2
264.	4	3
308b	3	1
319.	1	2
334.	6	1
342.	0	2
346.	1	1
360.	8	1

1. táblázat

A főnévi essivus-modalisi rag zárt és középzárt alakjainak megoszlása a korpuszban

A középzárt és zárt alakok értékei tehát erősen szóródnak. A kisszámú példa miatt (28 mintában⁵ egyáltalán nincs adat a ragra) nem lehet minden kétséget kizáróan eldönteni, hogy egy-egy mintában mely alakváltozat számít dominánsnak. A rendelkezésre álló adatok alapján négy szövegben szerepelnek a zártaknál valamivel nagyobb arányban (RMNy. I. 125., 160., 319., 342.). További öt mintában azonos vagy közel

⁵ RMNy. I. 15., 17., 98., 101., 154., 155., 158., 169., 171., 192., 218., 220., 222., 233., 243., 246., 260., 289., 290., 294., 304/1., 315., 326., 328., 341., 343., 358., 359.

azonos arányban fordulnak elő (RMNy. I. 13., 64., 151., 207., 264.). Mivel ezen szövegek szerzői az ország különböző területeiről származtak és tevékenykedtek, területi megoszlásra mindezek alapján nem lehet következtetni. A többi független változó elemzésével sem lehet az alakváltozatok megoszlásáról közelebbit mondani: a zárt példák időben egyenletes eloszlást mutatnak, többféle műfajba sorolható szövegekben, fordított és eredeti szövegekben, külföldi és hazai, keleti és nyugati nyomdákban jelennek meg.

Sajnos a nagy adatszámmal jellemezhető toldalékok esetében sem mindig áll rendelkezésünkre elegendő információ ahhoz, hogy a változószabályok megállapíthatók legyenek. Az elativusi, delativusi és ablativusai raghármasság egymástól nem független variálódásának vizsgálata (összesen 4176 adat elemzése) után is le kellett mondanom arról, hogy a változók megoszlásának okairól részletekbe menő leírást tudjak adni.

Benkő (1957) a következőt írja a szóban forgó elemekről: „Míg a *-ból/-ből* és *-ról/-ről* határozóragok hosszú magánhangzója nyíltabb irányú (*ó, ő*) monoftongizáció révén jött létre, addig a mai *-tól/-től* rag – a *tëü ~ töü* 'tő' szó diftongusának zártabb monoftongizációja következtében – jórészt *-tül/-tül* formájúvá alakult ki. Ennek a fejlődésnek megfelelően középkori nyelvemlékeink nagyobb részében a *-ból/-ből*; *-ról/-ről*; *-tül/-tül* ragsort, illetőleg ennek előzményeit találjuk [...]. Egyes nyelvjárástípusokban azonban már a XV. század folyamán analógiás kiegyenlítődésként történt: az *ó, ő*-s változatok lettek uralkodóvá a ragsor minden tagjában [...]. Az *ó, ő*-s kiegyenlítődésként középső és főként keleti nyelvjárástípusainkra volt jellemző. Tiszta *ú, ű*-s kiegyenlítődésként, vagyis *-bül/-bül*; *-rül/-rül*; *-tül/-tül* ragsorra a XV. századból nincs példánk. A következő században azonban ez a folyamat is megindul, elsősorban a nyugati magyar nyelvterületen” (Benkő 1957: 81; a térképmellékleteken a ragsor történeti változásai). Hasonló képet vázol föl Korompay (1988, 1992) is, azzal a különbséggel, hogy az újabb tanulmányában felteszi a *tëü ~ töü* nyíltabb irányú fejlődését is, amelynek eredményeképpen a kései ómagyarban a *-ból/-ből*, *-ról/-ről*, *-tól/-től* kombináció (a TNyt. alapkorpuszában főtípusként) is megjelenik, illetőleg a kései ómagyar korban a keleti-északkeleti vidékek esetében számol egy *-ból/-ből*, *-rül/-rül*, *-tül/-tül* ragsorral (Korompay 1992: 373–5). Vagyis lehetséges, hogy egyrészt bizonyos nyelvjárásokban már a kései ómagyarban a *-ból/-ből*, *-ról/-ről*, *-tól/-től* ragsor a kiinduló helyzet (ez esetben a zárt irányú kiegyenlítődésként természetesen nem lehet beszélni), másrészt a *-ból/-ből*, *-ról/-ről*, *-tül/-tül* kiinduló helyzetből kétféle irányban, és lehet, hogy a nyelvterület több részén is, egymástól függetlenül megindult az analógiás kiegyenlítődésként a kései ómagyar korban: egyfelől a középzárt alakok (a *-ból/-ből*, *-ról/-ről*, *-tól/-től* ragsor), másfelől a zárt alakok (a *-bül/-bül*, *-rül/-rül*, *-tül/-tül* ragsor) kizárólagos használata felé. A két szélső állapot közötti átmeneti vagy ingadozó kombinációk elvileg a következők lehetnek:

A középzárt irányban:

-ból/-ből, -ról/-ről, -tól/-től ~ -túl/-tűl

A zárt irányban:

-ból/-ből, -ról/-ről ~ -rúl/-rűl, -túl/-tűl

-ból/-ből, -rúl/-rűl, -túl/-tűl

-ból/-ből ~ -búl/-bűl, -rúl/-rűl, -túl/-tűl

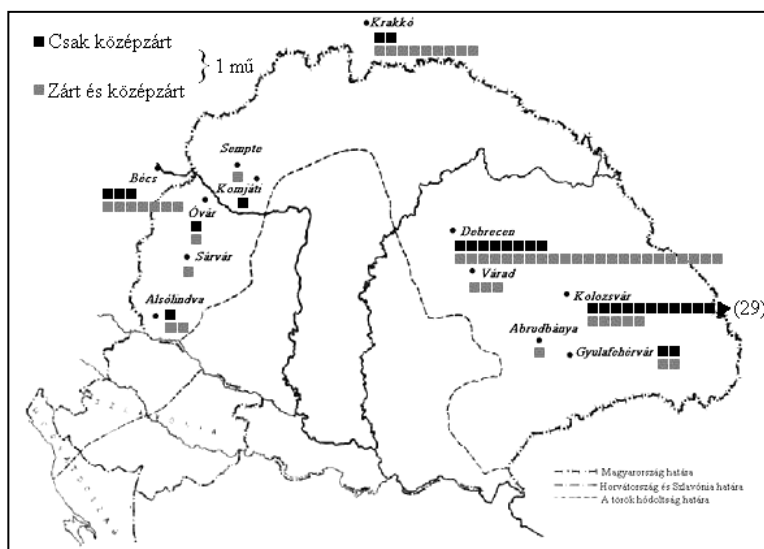
Előfordulhat, hogy egyszerre a ragsor delativusi és ablativusi, illetőleg elativusi és delativusi tagjában, esetleg mindháromban egyszerre van jelen az ingadozás:

-ból/-ből, -ról/-ről ~ -rúl/-rűl, -tól/-től ~ -túl/-tűl

-ból/-ből ~ -búl/-bűl, -ról/-ről ~ -rúl/-rűl, -túl/-tűl

-ból/-ből ~ -búl/-bűl, -ról/-ről ~ -rúl/-rűl, -tól/-től ~ -túl/-tűl

Mivel a hosszú-rövid szembenállás következetes jelöléséről a 16. századi nyomtatványok esetében még nem lehet beszélni, ezért a vizsgálat során a nyíltságra koncentráltam. A nyomtatványokban megjelenő főbb változóértékek a középzárt és a zárt alakváltozatok. 46 műben kizárólag középzárt alakok vannak, azaz a *-ból/-ből, -ról/-ről, -tól/-től* ragsor irányában kiegyenlített típust képviselik.⁶

1. ábra

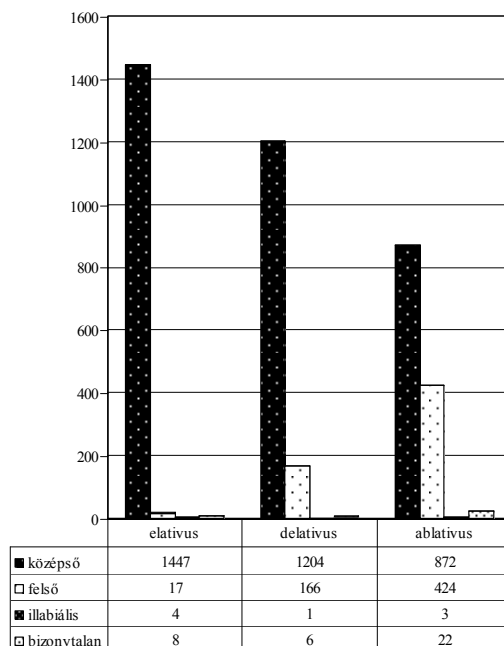
Az elativusi, delativusi és ablativusi eseteket jelölő ragok csak középzárt, ill. zárt alakjait is tartalmazó nyomtatványok megoszlása nyomdák szerint

⁶ RMNy. I. 16., 17., 63., 80., 86., 90., 91., 92., 95., 96., 98., 100., 101., 102., 108., 151., 154., 155., 156., 181., 186., 207., 208., 218., 219., 220., 233., 243., 264., 284., 288., 289., 290., 299., 304/1., 304/2., 307., 315., 319., 324., 326., 337b, 339., 351., 353., 358.

A nyomtatványokat áttekintve látható, hogy 29 a kolozsvári nyomda terméke. A vizsgált időszakban Kolozsvárott megjelent 34 mű zöme tehát ezt a típust képviseli. Meg kell jegyezni, hogy a további öt mű (RMNy. I. 109., 125., 162., 360., 368.) közül csak az RMNy. I. 162. köthető Heltai Gáspár nevéhez, a többi vagy közreműködésének szüneteltetése idején – Hoffgreff György munkája révén – vagy már halála után – a felesége gondozásában – jelent meg Kolozsvárott. A zsoltárfordításokat tartalmazó RMNy. I. 162. valószínűleg nem kizárólag az ő munkája, hanem a bibliafordítás-sorozata részeként munkatársaival közösen fordította. Nem tűnik tehát túlságosan elhamarkodottnak az a következtetés, hogy Heltai a nyomdájában megjelenő művek elativusi, delativusi és ablativusi ragjait egységesen középzárt alakúra formálta.

A kolozsvári nyomtatványokon kívül zömében külföldön (két esetben Bécsben és három esetben Krakkóban), illetőleg a nyelvterület keleti felén (nyolc esetben Debrecenben és két esetben Gyulafehérvárott) megjelentek találhatók. Mindössze három könyv látott napvilágot a Magyar Királyság nyugati felében: RMNy. I. 151., 319. és 353. Az RMNy. I. 151. Huszár Gál prédikációgyűjteménye, amely Óvárott jelent meg. A szerző korábban főként az észekkeleti vidéken tevékenykedett, így nyelvhasználatába bekerülhettek az ottani jellegzetességek is. Az RMNy. I. 153. egy Bornemisza Péter által összeállított énekeskönyv, több szerző műve, ezért egységes nyelvi képet hiába is várnánk tőle. Tehát valójában csak az RMNy. I. 319., azaz Kulcsár György *Az halálra való készölettről rövid tanosság* c. műve jelent kivételt, mert valóban a Nyugat-Dunántúlhoz köthető a szerzője. Kulcsárnak három műve jelent meg a vizsgált időszakban Alsólivindván, Hoffhalter Rudolf nyomdájában. Mindhárom különböző képet mutat az elativusi, delativusi és ablativusi ragok nyelvállását illetően. A másik két műben megjelennek zárt alakok, de nem egyforma arányban. Az RMNy. I. 320-ban csak az ablativusra található zárt példák. Az RMNy. I. 334. Kulcsár prédikációgyűjteménye, azaz eredeti saját szöveg. Méretének megfelelően ebből került a legnagyobb minta a korpuszba: mintegy 8000 szónyi. Ez feltehetőleg híven tükrözheti a szerző nyelvét. Alapvetően a középzárt alakok szignifikáns dominanciája látszik ebben a műben, ám minden esetben állnak ellenpéldák is. A szöveget közelebbről megvizsgálva bebizonyosodik, hogy egy része egyszerűen plágium, korábbi bibliafordítások, prédikációgyűjtemények részleteinek szó szerinti átvétele. Vö. pl.: Székely István 1548-ban: „meg tekintem előzőrt az talent garaft, kit az menei íften en ream bizot, hog' amaz reft bolganac mogá berint el ne afnam, hanem vele keresködnem, es az íftenec bekinec eleibe vfurauaal vinnem” (RMNy. I. 74. +2 r.), Kulcsár 1574-ben: „meg tekintém az talent garaft, kit az mennyei ISTEN en reiam bizot, hogy amaz reft bolganac módgya berint el ne áfnám, hanem vele kereskedném, es az ISTENNEC béki eleibe vfurauaal vinném” (RMNy. I. 334. (:)3 r.). A zárt példák a lemásolt szövegekből valók.

A korpusz zárt adatainak megoszlását az alábbi diagram szemlélteti.

2. ábra

Az elativusi, delativusi és ablativusi eset ragjainak változóértékei a korpuszban

A zárt adatok 56 nyomtatványban fordulnak elő. Ezek a három változó megjelenése szempontjából különböző típusokat képviselnek.

Nyolc műben van mindhárom eset ragjának zárt változata is (vagy csak az): RMNy. I. 15., 294., 308b, 322., 328., 334., 346., 349.

A kétféle változóban zárt alakban is (vagy csak abban) adatható, ám ugyanakkor egyben csak középzárt értékkel előforduló kombinációk közül a leggyakoribb (végig az elativus/delativus/ablativus sorrendben, a zárójel azt jelöli, hogy a középzárt alak nem mindenhol váltakozik a zárttal) a csak középzárt/zárt (~ középzárt)/zárt (~ középzárt) 20 műben⁷, ezt követi a zárt (~ középzárt)/csak középzárt/zárt (~ középzárt) egy műben: RMNy. I. 205.

⁷ RMNy. I. 49., 64., 77., 88a, 125., 173., 192., 213., 246., 259., 280., 295., 296., 297., 308a, 340., 344., 348., 350., 367.

A csak egyféle változóban zárt adatot is (vagy csak azt), ugyanakkor a többiben csak középzártat tartalmazó kombinációk közül csak kettő fordul elő: a csak középzárt/csak középzárt/zárt (~ középzárt) 24 műben⁸, és a csak középzárt/zárt (~ középzárt)/csak középzárt három műben: RMNy. I. 78., 162., 342.

A zárt alakokat is tartalmazó művek adatainak részletes vizsgálata során a következő típusokat lehetett elkülöníteni:

1. A *-ból/-ből, -ról/-ről, -tól/-től* típust képviselők (22 mű): RMNy. I. 15., 64., 74., 125., 158., 160., 162., 169., 171., 205., 222., 229., 246., 269., 303., 308b, 328., 334., 342., 348., 360., 367. Ezekben előfordulhat ugyan zárt ellenpélda, de különböző mértékben a középzárt alakok dominálnak. Vagy a csak ablativusban zárt ragsorból fejlődtek, a nyíltabb irányú analógiás kiegyenlítődés útján, vagy a tiszta középzárt típusból alakultak úgy, hogy ablativusban elkezdtek ingadozni, de a középzárt forma még domináns bennük.

2. A *-ból/-ből, -ról/-ről, -tól/-től ~ -túl/-tül* típust képviselők (7 mű): RMNy. I. 13., 192., 259. 320., 341., 345., 368. Ezekben a *-túl/-tül* változatot tartalmazó ragsor kiegyenlítődése indult meg középzárt irányba, vagy esetleg a tiszta középzárt ragsor ablativusi ragjának a zárt alakváltozattal való váltakozása kezdődött el.

3. A *-ból/-ből, -ról/-ről, -túl/-tül* típust képviselők (12 mű): RMNy. I. 8., 109., 144., 164., 194., 260., 280., 311., 322., 343., 359., 362. Ezek vagy az eredeti, csak ablativusban zárt állapotot képviselik, vagy a tiszta középzárt állapotból kibillenve, ablativusban már zártak.

4. A *-ból/-ből, -ról/-ről ~ -rúl/-rül, -túl/-tül* típust képviselők (3 mű): RMNy. I. 297., 344., 346. Ezek a zárt irányú kiegyenlítődés útján vannak. A delativus még egyformán előfordul bennük középzárt alakban is.

5. A *-ból/-ből, -rúl/-rül, -túl/-tül* típust képviselők (11 mű): RMNy. I. 49., 77., 78., 88a, 173., 213., 295., 296., 308a, 340., 350. Ezek már a delativusban is dominánsan zártak.

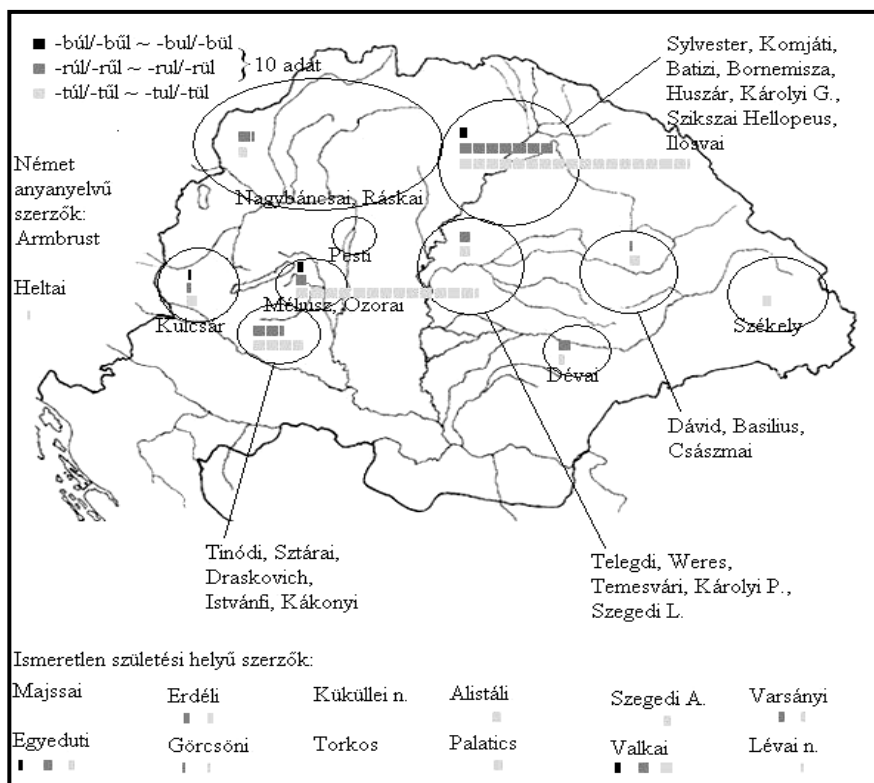
6. A *-ból/-ből ~ -búl/-bül, -rúl/-rül, -túl/-tül* típust képviselő (1 mű): RMNy. I. 349. Ebben már elativusban is megindult az ingadozás, de még tartják magukat a középzárt alakok.

7. A *-búl/-bül, -rúl/-rül, -túl/-tül* típust képviselő (1 mű): RMNy. I. 294. A teljesen zárt változatok dominanciája a kései ómagyar korban még példátlan volt, a XVI. században azonban már nyomtatott könyvben is található rá példa: a Bécsben kiadott kalendárium bizonyos Egyeduti Gergely nevéhez köthető, akiről sajnos életrajzi adatokat nem ismerünk. Molnár (1963) dunántúli származásának tartja, mert az *-ít* képző középzárt alakban szerepel a műben. Ez az adalék is a zárt irányú kiegyenlítődés nyugati gyökereinek a feltevését erősíti.

⁸ RMNy. I. 8., 13., 74., 109., 144., 158., 160., 164., 169., 171., 194., 222., 229., 260., 269., 311., 320., 341., 343., 345., 359., 360., 362., 368.

Az elativusi zárt alakok sohasem kivétel nélküliek, és csak néhány műre jellemzőek, ezért a továbbiakban csak a delativusi és ablativusi alakokra koncentrálok. Bizonyos szerzőkre jellemző a zárt alakok előnyben részesítése. Nyolc műben (RMNy. I. 88a, 173., 213., 296., 308a, 340., 349., 350.) kivétel nélkül zárt delativusi és ablativusi példák találhatók. Az RMNy. I. 49-ben egyetlen ellenpéldával ugyancsak felső nyelvállású alakok vannak, az RMNy. I. 295-ben nem szignifikáns adatmennyiségben szintén a zárt alakok dominálnak, továbbá két többkönyves szerző is van, akinek mindegyik művében a zártak vannak többségben: Dévai Bíró Mátyás és Sylvester János. A további többkönyves szerzők művei több csoportba sorolhatók, azaz még ugyanazon író sem mindig következetes a vizsgált ragsoport használata tekintetében. Méliusz Juhász Péter adatai pl. négy csoportban szerepelnek: található az első háromba és az ötödikbe tartozók is. Mivel az ő művei több nyomdában, több nyomdász közreműködésével jelentek meg, az adatok értékelésekor óvatossá kell lennünk. Az azonban világosan látszik, hogy korpuszbeli műveinek több mint a fele az első típusba sorolható (RMNy. I. 155., 169., 171., 181., 205., 229.), azaz a középzárt alakokat valószínűleg gyakrabban részesítette előnyben. Batizi András két műve közül az egyik (RMNy. I. 125.) Kolozsvárott, Heltainál jelent meg, ezért tartozik a másiknak ellentmondó, a középzárt alakok dominanciáját mutató típusba, a szerző sajátja azonban az RMNy. I. 88a nyelve lehet, amelyben az elativusi és ablativusi zárt alakok kivétel nélküliek.

A szerzők születési helye alapján (l. 3. ábra) valószínűnek látszik, hogy nem csupán a Benkó (1957) által említett (l. fentebb) nyugati, hanem esetleg bizonyos északkeleti nyelvjárásokban is jellemző lehetett a felső nyelvállás irányába megindult alaki kiegyenlítődés, hiszen Sylvester János és Dévai Bíró Mátyás esetében ez a vidék jön számításba az anyanyelvjárás szempontjából (Dévai korán elkerült Hunyad megyei szülőhelyéről, vö. Molnár 1963: 93), és Batizi András is innen származott, sőt egész életében itt tevékenykedett. Batizi műve (az RMNy. I. 88a) az északkeleti területen is elterjedt zárt alakok valódi bizonyítéka, hisz Sylvester és Dévai műveik megjelenése előtt éveken át munkálkodtak a dunántúli Nádasdy-birtokokon, tehát esetükben talán másodlagos nyelvjárási sajátosságról is lehet beszélni.

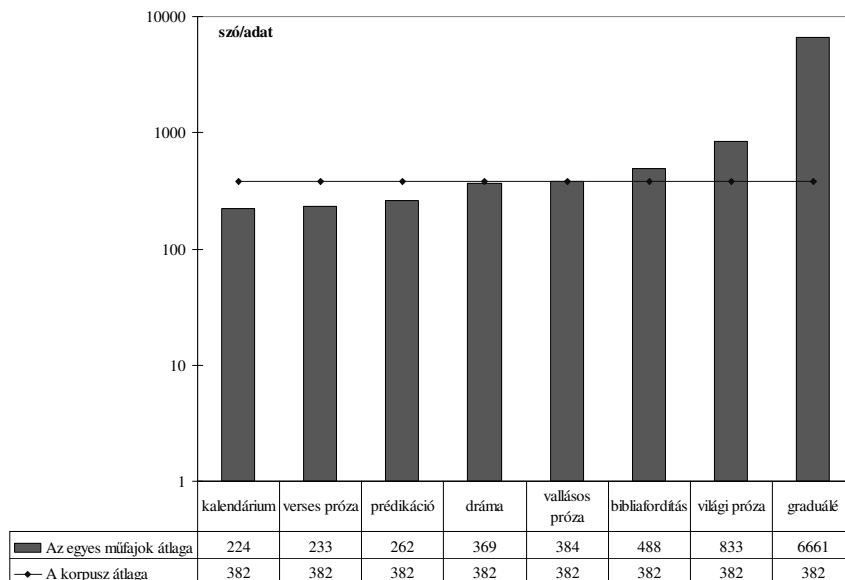

3. ábra

A zárt elatívusi, delatívusi és ablatívusi alakok megoszlása a szerzők születési helye szerint

A következő nyomdákban csak középzárt dominanciájú művek jelentek meg: Alsólintva, Gyulafehérvár, Komjáti, Óvár. Voltaképpen ebbe a csoportba tartozik Kolozsvár is, ahol Tinódi históriásének-gyűjteményén kívül ugyancsak nem jelent meg olyan nyomtatvány, amelyben a három közül bármelyik esetben a zárt alakok szerepelnének nagyobb számban, mivel Heltai ragaszkodott a középzárt változathoz (l. fentebb). Ez utóbbin kívül a többi nyomdában csupán néhány mű jelent meg, ezért a középső nyelvállású alakok gyakorisága azokban is egy-egy szerző vagy nyomdász nyelve miatt alakulhatott így. Vagyis a zárt alakok elterjedtsége nem a megjelenési hely függvénye, ilyeneket tartalmazó nyomtatványokat az ország egész területén nyomtatnak.

Az eredeti magyar nyelvű szövegekben valamelyest nagyobb arányban fordulnak elő a zárt alakok (52%), ám ez nem szignifikáns különbség. Határozottabban különbözik egymástól azonban a különböző műfajú szövegek raghasználata (l. 4. ábra).

4. ábra
A zárt elativusi, delativusi és ablativusi alakok átlagos előfordulása
a különböző műfajú szövegrészekben

Az ábra vízszintes vonala a korpusz átlagát mutatja, amely átlagosan 382 szavanként egy zárt adat előfordulását jelenti. A vonal alatti oszlopok tehát a nagyobb gyakoriságot jelentik, hisz átlagosan kisebb mintában előforduló egy adatot jeleznek. Látható, hogy a kalendáriumok, a verses prózai művek és a prédikációgyűjtemények tartalmaznak az átlagosnál nagyobb számban zárt alakokat. A prédikációk nyelve ekkor is és később is meglehetősen közel állt a – nem is mindig a legválasztékosabb, hanem valamelyest köznapibb, a tömegek számára is könnyebben befogadható – beszélt nyelvhez, hiszen gyakran a templomokban valóban elhangzó szövegek voltak. A zárt alakok kiugróan magas aránya talán ennek a sajátosságnak tulajdonítható. A némileg az átlag feletti értéket mutató verses próza műfajába zömében históriás énekek tartoznak, amelyek ugyancsak élszóban előadott (énekelt) műfajnak számítanak.

A vizsgálat alapján kirajzolódó kép azt mutatja, hogy a könyvnyomtatás nyelvében uralkodó változóérték a középzárt. A zárt alakok dominanciája (a zárt irányú kiegyenlítőedés valamely fázisa) a fentebb felsorolt csoportok közül bizonyosan csak a 4–7-re jellemző, azaz összesen 16 műre. A csak ablativusban zárt típus nem számítható ide, hisz az esetleg az eredetileg is csak ablativusban zárt ragsort tartalmazó 12

művet jelenti (ezek talán a középzárt sorból ablativusban már zárttá fejlődött típust is képviselhetik, bár ez kevésbé valószínű), továbbá a csak ablativusban ingadozó kombinációt tartalmazó hét művet sem, mert azok már a középzárt irányba megindult ki-egyenlítődésként állapotát (esetleg a tiszta középzárt ragsorból az ablativusban már megindult zárt irányú fejlődés korai szakaszát) tükrözik.

A rendelkezésre álló adatok alapján tehát csupán azt lehet biztosra venni, hogy a korabeli Erdélyben inkább a középzárt alakokat kedvelték, és bizonyos, a beszélt nyelvhez közelebb álló műfajokra jellemzőbb volt a zárt alakok előnyben részesítése. Felmerülhet esetleg annak a lehetősége is, hogy a nyelvjárási helyett már ekkor is inkább beszélt nyelvi-írott nyelvi megoszlás jellemző erre a ragsoporra (a korabeli erdélyi nyomtatványok között nagy számban szerepelnek a beszélt nyelvihez közel álló műfajú szövegek). Látható, hogy a hatalmas adatmennyiség ellenére csak meglehetősen óvatos megállapításokat lehet tenni az alakváltozatok megoszlásáról.

A történeti korpuszok építésekor tehát bizonyos esetekben még a megfelelő mennyiségi és minőségi reprezentativitás biztosításával sem lehet elérni, hogy elegendő információknak legyen egyes jelenségek pontos leírásához. Rissanen (1989) már a nyolcvanas évek végén felhívta a figyelmet a diakrón korpuszok használata körüli hibalehetőségekre. Az általa említettek közül a jelen tanulmányban ismertetett vizsgálatban is tapasztaltam a „God’s truth fallacy” [kb. ’az isteni igazság buktatója’] és a „mystery of vanishing reliability” [kb. ’a szertefoszló megbízhatóság rejtélye’] (Rissanen 1989: *passim*.) nehézségeit. Az előbbi azt jelenti, hogy a hatalmas adatmennyiség miatt a kutató hajlamos lehet elhamarkodott következtetések levonására, abban a hitben ringathatja magát, hogy korpuszában minden kérdésre megtalálja a választ. Az utóbbi ezzel részben kapcsolatos: azt jelenti, hogy a gondosan összeállított korpusz végül nem adja meg a választ a kutató által megfogalmazott kérdésekre.

A fent elmondottak ellenére a gyűjtemény sok hasznos információval szolgált, és egy-egy toldalék alakváltozatainak megoszlását elég jól fel lehetett térképezni az összegyűjtött adatok segítségével. Összegzésképpen a vizsgálat legfontosabb tanulságai közül talán azt érdemes kiemelni, hogy a diakrón korpuszok nem is annyira az egyes jelenségkörök teljes, minden részletre kiterjedő leírásához szolgálnak adatokat, hanem elsősorban szubsztanciatesztek elvégzésére alkalmasak. Használatukkal választ kaphatunk azokra a kérdésekre, amelyek egy-egy jelenség meglétével vagy gyakoriságával kapcsolatosak.

HIVATKOZÁSOK

- Benkő Loránd 1957: *Magyar nyelvjárástörténet*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Forgács Tamás 1994: Zárt korpuszok és pótkompetencia, *Néprajz és Nyelvtudomány* **XXXV**, 17–23.
- Kalcsó Gyula 2005: A megszilárdulóban és a visszaszorulóban lévő névszórágok Tinódi Hoffgreff- és Heltai-féle kiadásában, in Zimányi Árpád szerk.: *Acta Academiae Paedagogicae Agriensis. Nova Series Tom. XXXII. Sectio Linguistica Hungarica*, Eger, EKF Líceum Kiadó, 91–104.
- Kalcsó Gyula 2007a: *A névszóinflexió nyelvi változói a magyar nyelvű nyomtatott írásbeliség első fél századában*, doktori értekezés, kézirat, Budapest, ELTE Magyar Nyelvtudományi Doktori Iskola.
- Kalcsó Gyula 2007b: Az elativusi, delativusi és ablativusi ragok vizsgálata a magyar nyelvű nyomtatott írásbeliség első fél századában, *Magyar Nyelv* **103**, 282–300.
- Kiss Jenő 1995: *Társadalom és nyelvhasználat*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Kiss Gabriella – Kiss Margit – Pajzs Júlia 2004: A Nagyszótár történeti korpuszának morfológiai elemzéséről, *Magyar Nyelv* **100**, 185–91.
- Korompay Klára 1988: Nyelvjárási megoszlás és normatív törekvések a kései ómagyar kor névszórágosításában, in Kiss Jenő – Szűts László szerk.: *A magyar nyelv rétegződése II*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 605–10.
- Korompay Klára 1991: A névszórágosítás, in Benkő Loránd főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I/1: A korai ómagyar kor*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 284–318.
- Korompay Klára 1992: A névszórágosítás, in Benkő Loránd főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1: A kései ómagyar kor. Morfematika*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 355–410.
- Lanstyák István 1998: Közveleg, in *Nyelvünkben – otthon*, Dunaszerdahely, Nap Kiadó, 13–6.
- Molnár József 1963: *A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására 1527–1576 között*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Rissanen, Matti 1989: Three problems connected with the use of diachronic corpora, *ICAME Journal* **13**, 16–20.
- Trudgill, Peter 1997: *Bevezetés a nyelv és a társadalom tanulmányozásába*, Szeged, JGYTF Kiadó.

TOBOZ ÉS DOBOZ

KÉT VITATOTT EREDETŰ SZAVUNK*

KÁROLY LÁSZLÓ

1. Bevezetés

Toboz 'elfásodott tengelyű termős virágzat, illetőleg ebből fejlődött pikkelyes termés' (ÉKsz. 1381a) szavunkról számos kisebb-nagyobb cikk, etimológiai javaslat látott napvilágot (vö. Budenz 1867: 415; Czuczor–Fogarasi 1862–1874: 335; Szilasi 1899: 148; Báthy 1939: 158; Bárczi 1941: 311b; Grétsy 1962: 143–5; Hadrovics 1965: 57–60; TESz. 3: 930; EWUng. 6: 1523b–1524a; az egyes magyarázatok részletes ismertetését l. alább a 3. pontban), ugyanakkor a kérdés a mai napig nem tekinthető megnyugtatóan lezártnak. A TESz. (3: 930) azt az elképzelést fogadja el, amely szerint *toboz* szavunk „valószínűleg szóhasadás eredménye: a *doboz* szótól különült el”. A *doboz* szóval kapcsolatban (1: 651b–652a) viszont arról olvashatunk – két másik, lehetségesnek vélt magyarázat mellett –, hogy „a *toboz*-nak hangalakilag és jelentésbelileg elkülönült párja. A két szó közös előzményének eredete ismeretlen, jelentésfejlődése tisztázatlan. Esetleg 'fenyőszurok' → 'fenyőszuroktartó edény' fejlődés történetét; ebből egyrészt a *doboz* alakhoz társult 'edény, doboz', másrészt a *toboz* alakhoz társult 'toboz' jelentés jött volna létre. E magyarázat kiindulópontját azonban az adatok nem eléggé támogatják.”

Az etimológia előtt tornyosuló problémákat elsősorban az okozza, hogy a nyelvtörténeti adatok értelmezése, szétválasztása, illetve a mai adatokkal való egybevetése rendkívül nehéz. Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy a *toboz* szó kapcsán csak akkor tudna előrébb jutni a kutatás, ha a *doboz* szóval való kapcsolatát – legyen az akár a közös etimon, vagy csupán a hasonló hangalak eredménye – sikerülne kielégítő módon tisztázni.

Jelen cikkben megpróbálom összefoglalni a korábbi szakirodalom eredményeit, kiemelve az egyes magyarázatok fontos megállapításait és megoldatlanul hagyott problémáit. Majd részletesen ismertetek egy új etimológiai javaslatot, mely a szó előzményét a török nyelvekben – tágabb keretek közé helyezve, az altaji nyelvekben – véli felfedezni.

* Jelen írás az MTA–SzTE Turkológiai Kutatócsoportjának műhelyében, a Magyar Tudományos Akadémia Támogatott Kutatóhelyek Irodájának támogatásával készült.

2. A nyelvtörténeti adatok

A rendelkezésünkre álló nyelvtörténeti adatokat jelentéstani csoportokba osztva ismertetem:

1. 'doboz, ládácska (tömjén, gyanta tárolására)'

1528: „xxxvij vasculi vulgari *tobos* cum pice” (GyulaOklt. 131), XVI. század első fele: „Acerra: arcula, inquam thus reponi solet, quod dijs sacrificatur: Thómyen tartho ladachka, auagy *thobosz*” (GyöngySzt. 235), 1560–1570: „Minden faluból tartoznak egy *toboz* fenyű viasszal” (Szamota 1894: 164), 1565: „az edenieket tegietec az fzekeer oldalan valo *koboz*ba es ladaba” (Hadrovics 1965: 58; Melius „Az két Sámuel...” című Biblia-fordításából),¹ 1578: „Toboz: [capsa; schachtel]. Tómién tartó ládácska auagy *toboz*: acerra. C.² Az főnnyűnec a gummia, az kit az főnnyű *toboz*ban arulnac egy kis temiénnel az okádást meg állattya” (NySz 692; Melius Herbáriumból), „Az főnnyűnek az gumija a reenix, azaz amaz, kit az főnnyű*toboz*ban árulnac, egy kis temjénnel, tyikmonyfejérral az okádást megállítja, hasat megállat” (Herb 9–10), „Az főnnyűszurok, aki az *toboz*ban, az tyikmonyfejérral együtt öszvetörve, a vak szemre kötve, az orrod vérét megállatja” (Herb 10), 1627: „Fel *toboz* feneo viaz, edi nagi eoregh tabla viaz ki lehet egi” (CsákyOklt. 661)

2. 'tarsoly, táska'

1627: „Egi viz hordo temleö, egi beör *toboz* nil tarto” (CsákyOklt. 662)

További öt előfordulása van még a szónak a XVI–XVII. századi nyelvemlékes anyagban. Ezeket a szakirodalomban 'fenyőgyanta, fenyőszurok' jelentésben szokták értelmezni:

1554: „Gumi pinorum *Tobos* sive zwrok 260” (GyulaOklt. 239), „*Thobos* 400” (GyulaOklt. 240), 1573: „picis *thoboz* vocatae pro lampadibus 122” (Tabakos 1909: 281), 1616: „Az várnak urbáriumma megmutatja mennyi olaj, vaj, méz, túró, *fenyőtoboz* és egyéb jövedelem mi vagyon” (Ö. 1897: 515), 1627: „*fenyő tobozok* egy hordóval, és *fenyőtoboz* átlaggal 3” (Tabakos 1909: 281).

Ugyanakkor problematikus voltak – melyre Hadrovics (1965: 58–9) már rámutatott – teljesen nyilvánvaló: a szó három helyen számnevekkel együtt fordul elő, így a *toboz* szó ezekben az esetekben nem jelentheti magát a 'fenyőgyantát'. Egy helyen többesszámban áll, ahol szintén nem valószínű a 'fenyőgyanta' jelentés. Hadrovics (i. h.) arra gondol, hogy a kérdéses szerkezetekben a *toboz* mértékegységként (egy

¹ Hadrovics (1965: 58) helyesen mutatja ki, hogy az idézett adat nem zeneszerszámba, hanem dobozra, ládára utal. Ezt támasztják alá Báthy (1939: 158) nyelvjárási *koboz*, *kubuc* adatai is.

² A szövegben megbúvó „C.” rövidítés Calepinus (1558) híres latin szótárára utal.

bizonyos mennyiségű fenyőgyanta), vagy fenyőgyantával teli tárolóedényként (doboz, láda, tartó) értelmezhető.

Röviden szólnunk kell még néhány, a fenti szóbokorral csak nagy fenntartások mellett egybevezethető, de alakilag mégis szoros egyezést mutató tulajdonnévi adatról:

1075: *Doboz* (Györffy 1963: 505);³ 1138/1329: In *Doboz* funt. (Szabó 1936: 204); 1211: Hii sunt ioubagionus *Tubus* Dolus Beke Gentus Horgus Opus (Oklsz. 995); 1372: Andrea dicto *Toboz* (Oklsz. 995); 1476: Bartholomeum *Thoboz* (Oklsz. 995); 1493: Andreas *Thoboz* (Oklsz. 995)

3. A korábbi etimológiai kísérletek

Budenz (1867: 415) magyar és finn-ugor szóegyezésekkel foglalkozó cikkében összeveti a *toboz* szót egy finnországi lapp nyelvjárásból származó *dieppe* 'fenyűfák gyümölcse' alakkal. Elképzelése elsősorban hangtani és alaktani okok miatt elfogadhatatlan. Ez a megfejtési kísérlet annyira feledésbe merült, hogy az ide vonatkozó későbbi irodalomban – beleértve a TESz.-t is – említés nélkül maradt.

Czuczor – Fogarasi A magyar nyelv szótára 6. kötetében (335, 332) foglalkozik a szóval, ahol leírják, hogy a *toboz* egy önmagában ki nem mutatható *tob* 'dudoros, puffadt' jelentésű töre vezethető vissza. Az elképzelés legnagyobb hibája, hogy a *tob* szó létezésének bizonyítására felhasználják magát a *toboz* szót is – a *doboz*-zal össze-függő *toboz* főnévvel és az ide nem tartozó *tobzódik* igével együtt.

Szilasi (1899: 148) elfogadhatatlan megfejtési kísérletében a *toboz* szót a török *topuz* 'tömszi, vastag ember' jelentésű szóval kapcsolja össze.

Báthy (1939: 158) a *doboz* szó kapcsán írott jegyzetében arra a véleményre jut, hogy „a *toboz* a *doboz*, ez meg egy korábbi *dobosz* származéka” és a szó eredeti etimológikus jelentése 'puffadt' lehetett, melyre a magyar nyelvjárási anyagból kimutatható 'gyékényből, szalmából font tojástartó kosár' jelentésből következhet. Magyarozatában a nyelvtörténeti anyag tanúságát teljesen figyelmen kívül hagyja.

Grétsy szóhasadással foglalkozó monográfiájában (1962: 143–5) részletesen elemzi a *toboz* és *doboz* szavaink közötti kapcsolatot. A fentebb röviden már tárgyalt öt, nehezen értelmezhető XVI–XVII. századi alakot Grétsy 'fenyőgyanta' jelentésben hozza, és ezek alapján megállapítja, hogy az eredeti jelentés csakis ez lehetett, melyből a 'fenyőszurok-tartó edény vagy ládikó' (eddig Bárczival (1941: 311b) megegyező módon), majd 'valaminek a tartására szolgáló edény, kosár' és 'fenyőtoboz' egyértelműen levezethető; a szóhasadás a XVIII. század környékén mehetett végbe, amikor megjelennek a 'doboz' jelentésű *d*-s alakok. Elképzelésének több hibája is van: egy-

³ Először a garamszentbenedeki monostor alapítólevelében fordul elő. Az Árpád-kori oklevelek legújabb kritikai kiadásában *Duboz* alakban (...in villa, que vocatur *Duboz*...) szerepel (DHA 73/II., 218,5). Kiss (1988 1: 377) véleménye szerint ez a helynév valószínűleg a *dob* főnévből képzett *dobasz* 'tele, duzadt' melléknévvvel hozható kapcsolatba.

részt, a 'fenyőgyanta' jelentés csak nagy nehézségek árán mutatható ki a nyelvemlékes anyagból. Másrészt, a jelentéstani változás második lépése, amely során a 'fenyőszurok-tartó edény'-ből kialakulhatott a 'fenyőtoboz' jelentés, komoly problémákkal terhelt, hiszen a toboznak nem az a jellemző tulajdonsága, hogy nagy a gyantatartalma; a gyantát legtöbb esetben a fa törzséből nyerik. Továbbá, Hadrovics (1965: 59) kifogásolja azt is, hogy az eredetinek tartott 'fenyőszurok' jelentés egyáltalán nem mutatható ki a mai nyelvjárási anyagból.

Hadrovics (1965: 57–60) részletesen vizsgálja a szó történetét. Grétsyvel szemben – éppen a négy vitás adat értelmezési problémája kapcsán – arra a megállapításra jut, hogy a *toboz* eredeti jelentése nem lehetett 'fenyőgyanta', az csupán érintkezésen alapuló névátvitel eredménye az elsődlegesnek gondolt 'tartó, táska' jelentésből. A szót ezek után összeveti az alábbi szláv adatokkal: *tobolec* 'bőrtarisznnya, amelyben vmit a vállon visznek', *tobolica* 'bőrzacskó', *tobulja* 'kis tarisznnya' (bolgár), *tòbolac* 'der lederne Beutel, Schnurbeutel (aus einem Stücke), crumena; mindenféle zacskó, tarsoly' (szerb-horvát), *tobólec* 'Köcher des Mähers; Tornister, Beutel' (szlovén), *tobola, tobole* 'Tasche, Säckel, Schnappsack' (cseh), *tobola* 'Tornister, Hirtentasche, Reisetasche' (lengyel), *tobolecz* 'tarsoly, táska' (órosz) és *tabilka, tobilka, tabivka, tobivka* 'tarisznnya, tarsoly' (ukrán).⁴ Etimológiai javaslata súlyos hangtani problémákkal van terhelve, melyet még maga Hadrovics is hangsúlyoz magyarázatában. Annak ellenére, hogy Hadrovics ezen elképzelése – a *doboz* szó kapcsán – jelentéstani szempontból megnyugtatónak tűnik, a hangtani nehézségek miatt a kevésbé valószínű megfelelések kategóriájában kell tartanunk.

A TESz (1: 651b–652a és 3: 930) összefoglalja a korábbi etimológiai magyarázatokat és a két szót nyelvünk bizonytalan, vitatott eredetű elemei közé sorolja.

4. A lehetséges török (altaji) párhuzam

Ahogy fentebb már említettem, a magyar *toboz* szó etimonját a török nyelvekben vélem felfedezni. Az ide vonható adatok a következők:

ÓT *tovurčuq* 'Knospe' (DKPAM 8v16)

KT *tomurjuq* 'çiçek koncası [virág bimbója]' (El-idrâk)

MT *tubirčik* 'šiška (napr. sosnovaja); dial. probka, zatyčka, vtulka' (tat), *tubirsik* 'šiška' : *širši tubirsigi* 'elovaja šiška', *yerek tubirsigi* 'ol'hovaja šiška' (bask), *tubirsiq* 'šiška sosny, eli' (szibtat), *toburčak* : *karagaydin toburčagi* 'elovye šiški' (kirg), *tomurcuk* 'bud (on a plant)' (tt), *tomrujaq* 'butončik na derevě, glaz" na vinogradnoj lože' (ttR), *domurcuk* id. (ttD), *tobirčik* 'šiška (sosnovaja)' (altV);

⁴ A szó igen ősinek tűnik a szláv nyelvekben, de nem rendelkezik meggyőző etimológiai magyarázattal, vö. Fasmer 4: 67.

tompur 'bot. uzel; zavjaz'; *šiška*' (kmk), *tomruk* 'bud (on a plant)' (tt), *tōmruk* 'buton; zavjaz' (ploda); *anat. jačnik*' (gag), *torum* 'kedrovaja šiška' (sórR), *toboĝo* 'kedrovaja šiška' (telR), *tobō* 'kedrovaja šiška' (altR)

A felsorolt adatok alapján egy eredeti **tob(V)*⁵ bázisra lehet következtetni;⁶ a különböző képzett származékok közül a leginkább elterjedt – és számunkra a legfontosabb – forma a *toburČuq/toburČaq*, mely egybevethető az alábbi mongol adatokkal:

toĝurčag, *toĝurčug* 'serdečko cvětka, cvětočnaja čašečka; blagovonnye cvětki s" dereva mimusops elengi, u potrebljaemye dlja ukrašeniya golovy; volosy, sobrannye čubom"; golovnoj ubor", pričeska' (ir-mong), *toĝurčag*, *toĝurčug* 'bud or calyx of a flower; hair tied together on the top of the head, coiffure; cone of a coniferous tree; the button on top of a small cone-shaped hat; small cap with a button on top' (ir-mongL),⁷ *tōrcog* 'virágkehely; kerek süveg' (halh), *tōrtšok* 'petit bounet sans bord retroussé et à bouton au sommet; anciennement ce mot désignait le chapeau de cérémonie appelé à présent Duguī malaga' (ord), *tōrsog* : *sesegey tōrsog* 'venčik u cvetka' (bur), *tōrtsog* 'eine Mütze (von Weibern und weltlichen getragen); Blumenkelch, Mitte der Blume, der Kranz, Kreis der Blume', *tōrčog* 'pinecone' (ojr)⁸

A török *b/p* : mongol *G* megfelelés bemutatása során a két szócsoport közötti lehetséges kapcsolatra már Poppe (1960: 47, 48) felhívta a figyelmet, és arra a megálapításra jut, hogy a mongol *toĝorčag* egy (**towārčag* <) **topārčag* alakra megy vissza. Ez az elképzelés annyiban szorul módosításra, hogy a végső alakban nem rekonst-

⁵ Annak eldöntése, hogy a bázis igei vagy névszói volt-e, illetve, hogy számolnunk kell-e tövégi magánhangzóval, igen nehéz. Starostin (2003: 1449) részletes indoklás nélkül ugyan, de egy **tobur*- igei bázist vesz fel a török adatok számára; ez az alak azonban semmiképpen sem tekinthető elsődleges tónak.

⁶ Az egyes alakok morfológiai szempontból nehezen értékelhetők, illetve a jelen cikk szempontjából nem mutatnak különösebb fontosságot, így azok hosszas elemzésétől most eltekintünk. Ugyanakkor rövid említést érdemel Tatarincev (2002: 173) elképzelése – világos állásfoglalása miatt –, mely szerint a tövégi *+čVk* egy deminutív funkcióban álló képző; állítását nem igazolja példákkal, így annak elfogadása további összehasonlító vizsgálatokat igényel.

⁷ Kara (1998: 445a) mongol–magyar szótárában, helyesen, *toĝorčag* alakban adja meg az irodalmi mongol formát.

⁸ A mongol szó kimutatható több török nyelvből/nyelvemlékből is: *toĝurčug* 'pousse, rejeton' (Li-geti 1966: 266), *toĝurčug* 'Knospe' (BT 13 5, 20; Erdal (1991: 357) felveti a török *twĝur*- 'to born' igével való kapcsolatának lehetőségét, de elképzelése nem tűnik helytállónak); *tōrčik* 'šiška kedrovaja; elevaja i pihtovaja' (altV), *tōrčiq* 'šiška kedrovaja' (telR), *tōrčiq* 'elovaja šiška' (kmdR); *tōrčina* 'elovaja ili pihtovaja šiška' (altR), *tōrčiq* 'šiška kedrovaja, elovaja šiška' (lebR); *tōruk* 'kedrovaja šiška; oreh' (tuv), *tōruq* 'bot. šiška hvojnij derev'ev (*krome kedra*)' (tof); *tuorax*, *tuorāx* 'šiška drevesnaja (sosnovaja, elovaja i proč.); počka (u rasteinija); kolos'; zerno, sēmja; girja; vsjakaja meloč" (j).

ruálható szóbelseji *-p-, mivel erre a török adatok semmi okot nem szolgáltatnak.⁹ Poppe további példái a következők: mongol *gağursu(n)* 'kalász' ~ török *qawuz* 'pelyva (kölesé)' és mongol *küger* 'boldog; dicsekvő' ~ török *küwüz* 'id.'

Mongol oldalon a kép sokkal egységesebb és kiinduló alakként egy *toğurčVg* formával számolhatunk. A szó eredeti jelentése 'rügy, bimbó, toboz' lehetett, az alaki hasonlóság miatt létrejött 'fejtetőn kontyba kötött haj, toboz alakú sapka csúcsa stb.' jelentések másodlagos fejlemények.

A török és mongol adatok egybevetése viszonylag problémamentesnek tűnik, ugyanakkor találunk néhány olyan adatot, amely nehezen magyarázható: a nyugati-mongol *toborčoq* 'pinecone' (ojr) és *towrtsDG* 'Eicheln; Zapfen der Fichte' (kalm) egyértelműen a -b-s alakra vezethetők vissza. Így felmerül a kérdés, hogy ezek az adatok eredetiek-e vagy jövevények valamely török nyelvből (itt elsősorban szibériai tatár nyelvjárásokra gondolhatunk). Úgy tűnik, sokkal inkább az utóbbi lehetőségnek van létjogosultsága. Bonyolultabb kérdés a tuvai *dovurzak*¹⁰ 'tjubetejka' és a tofalár *dürzak* 'sapka' esete. A két szó elsősorban jelentéstani okok miatt tekinthető mongol jövevénynek, ugyanakkor nem találunk olyan átadó mongol nyelvet, melyből a szóbelseji -b-t ki lehetne mutatni. Esetleges munkahipotézisként feltehetünk egy labiális környezetben lezajló $UgU > UγU > UβU/UvU > Ū$ hangváltozási sort a tuvai és tofalár szavak esetében.

A fent ismertetett adatok alapján számolhatunk egy török *toburčVq*, mongol *toğurčVg* szó párral 'toboz, rügy' jelentésben.¹¹

5. magyar *toboz* : török *toburčuoq*

Elsőként arra a kérdésre kell választ adnunk, hogy miként függhet össze a török *toburčuoq* a magyar *toboz*-zal, hiszen nyilvánvaló, hogy a szóvégi *očuoq* szegmens

⁹ Habár a török **tob(V)°*-féle 'toboz' alakok bizonyos mértékű keveredést mutatnak a **top(V)°* bázisra visszavezethető 'kerek, gömbölyű' jelentésű szó hasonló hangalakú származékaival, két többé-kevésbé világosan elkülöníthető szócsaládról van szó, vö. 17. lábjegyzet. Poppe ezeket az adatokat együtt kezeli és valószínűleg ezért gondolt egy eredeti **p*-re. A bizonytalanságot növeli, hogy számos hasonló esetben szintén nagyon nehéz biztos állást foglalni az eredeti labiális minőségének kérdésében. A török *qobuz/qopuz* 'húros hangszer' kapcsán például Róna-Tas (1970: 601–2) hosszasan vázolja azokat a tényeket, amelyek nehezítik a probléma megoldását.

¹⁰ További két alakot találunk még Tatarincev (2002: 172) etimológiai szótárában: *dogurzak*, *dörzak*.

¹¹ Starostin (2003: 1449–1450) tovább bővítik az ide vonható adatok körét: 1. **tube*-alakra visszavezethető 'fruit, berry, blue-berry' jelentésű tunguz szavak (pl. mandzsu *tubixe* 'fruit') és 2. **tumpu* 'grain' bázisra mutató japán szavak (pl. ójapán *tupti*). Ezek alapján egy ősi altaji **t'obu* (~ -p-, -i) alakot rekonstruálnak 'fruit, cone' jelentésben. Ezen összefüggések értékelése túlfeszítené a cikk kereteit, illetve az alábbi súlyos kérdések megválaszolását tenné szükségessé: az altaji (török, mongol, tunguz) nyelvek genetikai összetartozása igazolható-e? A japán (és a koreai) részét képezi-e az altaji nyelvcsaládnak? Az altaji nyelvek összehasonlító vizsgálata – véleményem szerint – jelenleg nem áll azon a szinten, hogy ezekre a kérdésekre egyértelmű választ adjunk.

közvetlenül nem egyeztethető egy magyar °z-vel. Az ún. „belső” rotacizmusnak nevezett jelenség segítségével török oldalon feltehetünk olyan – ki nem mutatható, de biztonsággal rekonstruálható – származékokat a **tob(V)*° bázisból, melyek már közelebb visznek a megoldáshoz. Egy **toboz/tobuz* alak létezését számos analóg példa támasztja alá: a török nyelvekben igen gyakran mondható az a jelenség, amikor egy szóvégi °z áll szemben egy °rCVC¹² szegmással: pl. a jól ismert török *toquz* ’kilenc’ számnév mellett létezik egy *toqurčün*¹³ ’kilenc bábuval játszott társasjáték’ jelentésű szó; a *bogVz* ’torok’ párja a *bogVrdaq* id.; a *qobuz/qopuz* ’húros hangszer’ – a magyar *koboz* ’id.’ etimója – összevethető a *kōrok* ’dudka’ (telR), *kōbrak* ’dudka i rastienie; iz” kotorago ee dēlajut” (szagR, kojbr, kacsR, sōrR, kmdR), *kobirğay* ’dudka’ (sōrR), *komirğay* ’rastienie s” pustym” steblem”; dudka’ (altR, telR), *xobrax* ’dudka’ (hak), *komurgay* ’dudka, duda’ (alt) alakokkal.¹⁴ Annak ellenére, hogy a belső török rekonstrukciók és az altaji nyelvrokonság kérdésének egyik kulcsfontosságú jelenségéről van szó, a megfelelés, és ezzel összefüggésben az *r ~ z* ingadozás okának pontos magyarázata a mai napig várat magára.

Az analóg példák alapján rekonstruált török **tobwz* ’toboz, rügy’ szó már mind hangtani, mind alaktani szempontból megfelelő párhuzama lehet a magyar *toboz* szónak.¹⁵ A szó átvételének időpontját igen nehéz meghatározni. Ugyanakkor, a szóvégi -z megőrződése miatt joggal gondolhatunk arra, hogy a honfoglalás utáni időszakból, valamely kipcak típusú nyelvből származik a szó.¹⁶ Ezt látszik erősíteni az a tény is, hogy nyelvelmékes adatok csak viszonylag kései forrásokból mutathatók ki.

¹² Egyéb megfelelésekkel is számolhatunk: °Vz ~ °Vr, °Vz ~ °VrV, °Vz ~ °VrVC, °Vz ~ °VrC. A turkológiai szakirodalomban számos helyen foglalkoztak a kérdéssel, vö. pl. Vásáry 1993: 121, aki összegyűjtött néhány közismert példát: *qiz* ’lány’ ~ *qirqin*, *qirmaq* ’lány szolgál’, *sāmiž* ’kővér’ ~ *sāmri-* ’kővér(nek lenni)’, *köz* ’szem’ ~ *kör-* ’néz’, *köküz* ’mellkas’ ~ *kökräk* id., aor. -r ~ neg. aor. -mAz, +sXz ~ +sIra-.

¹³ Vö. KT *toqurčün* ’šatranca benzer bir nevi oyun [a sakkhhoz hasonló játék]’ (AH 33), *toqurjün* ’buğday demetleri yığımı, çeç [buzakéve, halomba rakott, kiostált gabona]’: *gelin dokurcunu* ’çeyiz kafesi [kelengyetartó kosár]’, *dokurcun oyunu* ’tubne, sipre [kilenc bábuval játszott játék]’ (Lehce); MT *toqurjün* (*doqurjün*) *oyni* ’igra v” kotoroj 9 kamuškov” ili rakovinok” nužno razstavljat’ v” izvęstnom” porjadkë, čtoby vyigrat’ (Bud).

¹⁴ A mongol párhuzamokra vö. *quğur* ’stringed musical instrument played with a bow’, *quğurči* ’fiddler; reciter of epic songs’ (ir-mongL).

¹⁵ Nem mondható egyedinek a magyar nyelv török jövevényszavai kapcsán az a jelenség, hogy a török etimon semmilyen török nyelvből vagy nyelvelmékből nem mutatható ki, és így az összefüggések csak rekonstruált adatok segítségével igazolhatók. Ebbe a kategóriába tartozik például *ártány* szavunk is, ahol egy **arütğan* etimont kell rekonstruálni a régi török *arüt-* ’to clean, or purify (something Acc.)’ ige alapján.

¹⁶ Míg korai (csuvasos típusú) átvételeink egyik jellemző sajátossága a rotacizmus, ahol a köztörök /z/ hangnak /t/ felel meg a magyarban, vö. magyar *ökör* : ótörök *öküz* ’ox’ és magyar *tenger* : ótörök *tänjiz* ’sea, ocean’, addig ez a hangtani jelenség hiányzik az ún. középső (kipcsakos típusú) rétegbe tartozó szavainkból, vö. magyar *tőzeg*: ótörök *tüzäk* ’dung’ és magyar *koboz* : ótörök *kopuz* ’a stringed instrument’.

6. A *toboz* szó jelentéstörténete

A fentebb felvázolt etimológia segítségével megnyugtató alapokra helyezhető *toboz* szavunk története: a magyarba bekerült **tobwz* alak elsődleges jelentése 'toboz' volt, amit változatlan formában őrzött meg a magyar nyelv. Ugyanakkor ez a magyarázat sem kínál első látásra kézenfekvő megoldást a mai adatok és a nyelvemlékekben előforduló szóanyag egyértelmű összekapcsolásához.

A nyelvemlékes anyagban szereplő *toboz*-féle szavak két nagy jelentéstani csoportba tartoznak: (1) 'doboz, ládácska, tartó' és (2) '(bizonyos egységnyi) fenyőgyanta'. Grétsy ezek alapján egy 'fenyőgyanta' → 'fenyőszurok-tartó edény vagy ládikó' (→ 'fenyőtoboz') jelentésváltozási sort tételezett fel. Hadrovics magyarázata szerint a szó eredeti jelentése nem 'fenyőgyanta' volt, az csupán érintkezésen alapuló névátvitel eredményeként jött létre az elsődlegesen gondolt 'tartó, táska' jelentésből. Ez utóbbi elképzelést néprajzi adataink is támogatják: „Századunk elején a Tiszántúlra járó móc csebresek fenyőkéregbe burkolt gyantát árultak, amellyel a parasztasszony a szobát illatosította.” (MNL 2: 335, *gyanta*), illetve a számos dolog tárolására alkalmas fakéreg edényt, vagy annak egy bizonyos típusát egyes vidékeken *toboz*-nak hívják (MNL 2: 19, *fakéreg edény*).

A felsorolt néprajzi adatokhoz jól illeszkedik *doboz* szavunk, mely a nyelvjárási gyűjtések tanúsága szerint elsődlegesen 'szalmából font kontaalakú tojástartó; nagy gyékénykosár, amelyben leginkább tojást tartanak; kaszafenő-kő tokja' (Magyar Tájékoztató 2: 744) jelentéssel bír, vagyis mai jelentésével szemben nem szögletes, hanem gömbölyded, kaska alakú tárolóedényekre volt használatos.

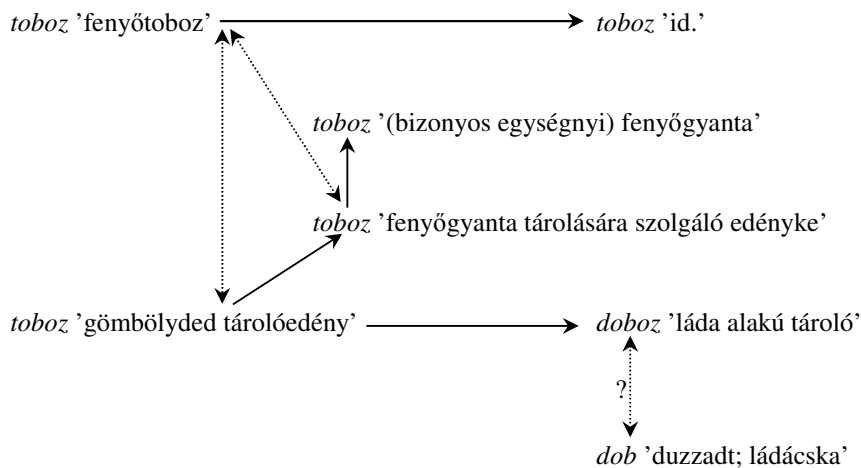
Ezek alapján nagy valószínűséggel állítható, hogy a nyelvemlékes anyagban előforduló *toboz*-féle alakok nem a ma használatos *toboz*, hanem *doboz* szavunkkal állnak kapcsolatban; annak eredeti, etimologikus jelentése pedig 'gömbölyded tárolóedény' lehetett – melyet a nyelvjárások szépen megőriztek –, majd jóval később alakult ki a ma használatos 'láda formájú tartó' jelentés. A '(bizonyos egységnyi) fenyőgyanta' jelentésben szereplő nyelvtörténeti adatokat Hadrovics többször idézett magyarázata megnyugtatóan tisztázta. A *doboz* szó kapcsán érdemes még megemlíteni a magyar *dob* 'kerek, gömbölyű; puffadt, duzzadt; skatulya, ládácska' szóval való összefüggés lehetőségét is, magyarázatot szolgáltatva a szókezdő *d*- megjelenésére. Egy részletes etimológia kimunkálása azonban túlmutat a jelen cikk keretein.

A *toboz* és *doboz* szavak közötti – a korábbi magyarázatokban felfedezni vélt – etimologikus kapcsolatra semmilyen adat nem mutat; az egyezés csupán a véletlen

műve. Mindössze kisebb egymásra hatással számolhatunk, éppen a hasonló hangalak miatt. Ezzel analóg jelenséget a török nyelvek esetében is megfigyelhetünk.¹⁷

Szólni kell még egy fontos, említés nélkül nem hagyható problémáról: *toboz* hangalakú szó 'toboz' jelentésben csak nagyon későn (1798) jelenik meg a nyelvemlékes anyagban. Melius például még a dió szót használja a fenyő tobozának leírására: „lucfönnyű diójával” (Herb 40), „az fönnyűfák dióit” (Herb 18), „az fönnyű dióit” (Herb 18). Jobb magyarázatom nem lévén, azt feltételezem, hogy *toboz* szavunk – a *doboz*-hoz hasonlóan – eredetileg csak nyelvjárási szinten volt használatos, és emiatt nem jelent meg a korai forrásokban.

Végezetül az alábbi ábra segítségével összegzem a két szó történetét:

¹⁷ A jelentéstani és hangtani hasonlóság miatt a fentebb már tárgyalt **top(V)*^o és a **top(V)*^o tövek képzett származékai bizonyos fokú keveredést mutatnak, illetve egyes jelentések kialakulhattak asszociációs hatásra is. A *topuz* féle alakok még egyértelműen utalnak a **top(V)*^o bázisra, vö. *topuz* 'mace' (Rabg A184r10, B192v15, passim), *topuz* 'mace' (Hexaglot 204C21), *topuz* 'direk ve deynek ucunda olan top, taribi debbūs [bunkós végű rúd, bot, egyfajta buzogány]' (Lehce), *topuz* 'eli, ayağı büzülmüş, şişmiş; kısa boylu [zömök, tömzsi; kis termetű]', *topuz* 'ucu yumru biçimde yuvarlak değnek vb. şeyler [bunkós végű rúd vagy egyéb dolog]', *topuz* 'saç örgüsü [hajfonat]' (ttD), de a szóbelseji *-m-*, *-mb-*, *b-*t mutató alakok már a keveredésről árulkodnak: *tomrujak* 'ekmâm, budak, ufacik sürgünleri [csészelevel, csomó, bütyök (fán), kicsi hajtás]' (ttD), *tomak* 'prov. wooden ball; prov. a kind of short and heavy boot formerly worn by horseman; archaic thick stick used for a certain game', *tombalak* 'round as a ball; plump', *tomruk* 'bud (on a plant); heavy log (from the main trunk of the tree); stocks (in which a culprit's feet are fastened); single heavy log fastened to the leg of a prisoner; large stone, square boulder; prison', *tombaz* 'a kind of flat-bottomed, undecked barge or lighter; punt; pontoon; buoy for mooring' (tt), *tubirčiq* 'ščikolotka, lodyžka; kolennaja čašečka' (szibtat). További jó példákat találunk a szavak összekeveredésére Tatarincev (2002: 202–203) etimológiai szótárának *dopurjak* : *dopurjak kımčī* 'fol'k. malen'kij knut, malenkaja plet' szócikkében, pl. *tobirčın*, *tobičix* 'fol'k. nagajka' (hak) és *toburzuk* 'elovaja šiška' (sibtatR).

RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK

AH	Abû-Hayyân, vö. Caferoğlu 1931
alt	altaji (ojrot), vö. Baskakov – Toščakova 1947
altR	altaji (ojrot), vö. Radloff 1893–1911
altV	altaji (ojrot), vö. Verbickij 1884
bask	baskír, vö. Uraksin 1996
BT 13	Berliner Turfantexte 13, vö. Zieme 1985
Bud	Budagov 1869–1871
bur	burját, vö. Čeremisov 1973
CsákyOklt.	Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez 1919
DHA.	Diplomata Hungariae Antiquissima, vö. Györffy 1992
DKPAM	Dašakarmapathāvadānamālā, vö. Shimin – Laut – Wilkens 2005
ÉKsz.	Magyar értelmező kéziszótár, vö. Juhász 1972
El-idrāk	İzbudak 1936
EWUng.	Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen, vö. Benkő 1993–1994
gag	gagauz, vö. Baskakov 1973
GyöngySzt.	A gyöngyösi latin–magyar szótár-töredék, vö. Melich 1898
GyulaOklt.	Gyula város oklevéltára (1313–1800), vö. Veress 1938
hak	hakasz, vö. Baskakov 1953
halh	halha, vö. Kara 1998
Herb	Herbárium, vö. Melius 1979
Hexaglot	The King’s Dictionary – Rasûlid Hexaglot, vö. Golden 2000
ir-mong	irodalmi mongol, vö. Kowalewski 1844–1849
ir-mongL	irodalmi mongol, vö. Lessing 1960
j	jakut, vö. Pekarskij 1917–1930
kacsR	hakasz, kacsá nyelvjárás, vö. Radloff 1893–1911
kalm	kalmük, vö. Ramstedt 1935
kirg	kirgiz, vö. Judahin 1965
kmdR	altaji (ojrot), kumandi-kizsi nyelvjárás, vö. Radloff 1893–1911
kmk	kumük, vö. Bammatov 1969
kojbR	hakasz, kojbál nyelvjárás, vö. Radloff 1893–1911
KT	középtörök
lebR	altaji (ojrot), lebed nyelvjárás, vö. Radloff 1893–1911
Lehce	Lehce-i Osmânî, vö. Toparlı 2000
MNL	Magyar néprajzi lexikon, vö. Ortutay 1977–1982
MT	moderntörök
NySz.	Magyar nyelvtörténeti szótár, vö. Szarvas – Simonyi 1890–1893
ojr	ojrát, vö. Krueger 1978
OkISz.	Magyar oklevél-szótár, vö. Szamota – Zolnai 1902–1906

ord	ordosz, vö. Mostaert 1968
Rabġ	Al-Rabghūzī, vö. Boeschoten 1995
sórR	hakasz, sór nyelvjárás, vö. Radloff 1893–1911
szagR	hakasz, szagáj nyelvjárás, vö. Radloff 1893–1911
szibtat	szibériai tatár, vö. Tumaševa 1992
szibtatR	szibériai tatár, vö. Radloff 1893–1911
tat	tatár, vö. Golovkina 1966
telR	altaji, teleut nyelvjárás, vö. Radloff 1893–1911
TESz.	A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára, vö. Benkő 1967–1976
tof	tofalár, vö. Rassadin 1995
tt	törökországi török, vö. <i>New Redhouse Turkish-English Dictionary</i> 1968
ttD	törökországi török nyelvjárások, vö. <i>Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü</i> 1963–1982
ttR	törökországi török, vö. Radloff 1893–1911
tuv	tuvai, vö. Tenišev 1968

HIVATKOZÁSOK

- Bammatov, Zajnal Zijautdinovič szerk. 1969: *Kumyksko-russkij slovar'*, Moskva, Sovetskaja Ęnciklopedija.
- Bárczi Géza 1941: *Magyar szófejtő szótár*, Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- Baskakov, Nikolaj Aleksandrovič szerk. 1953: *Hakassko-russkij slovar'*, Moskva, Gosudarstvennoe izdatel'stvo inostrannyh i nacional'nyh slovar'ej.
- Baskakov, Nikolaj Aleksandrovič szerk. 1973: *Gagauzsko-russko-moldavskij slovar'*, Moskva, Sovetskaja Ęnciklopedija.
- Baskakov, Nikolaj Aleksandrovič – Toščakova, T. M. szerk. 1947: *Ojrotsko-russkij slovar'*, Moskva, Gosudarstvennoe izdatel'stvo inostrannyh i nacional'nyh slovar'ej.
- Báthy Zsigmond 1939: A *dob* néhány származéka, *Ethnographia–Népélet* **50**, 157–8.
- Benkő Loránd *et al.* szerk. 1967–1976: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–IV*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Benkő Loránd szerk. 1993–1994: *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–II*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Boeschoten, Hendrik E. *et al.* szerk. 1995: *Al-Rabghūzī – The Stories of the Prophet (Qışaş al-Anbīyā)*. An Eastern Turkish Version **1**, Leiden–New York–Köln, Brill.
- Bogdán István 1991: *Magyarországi űr-, térfogat-, súly- és darabmértékek 1874-ig*, Budapest, Akadémiai Kiadó.

- Budagov, Lazar' Zaharovič 1869–1871: *Sravnitel'nyj slovar' turecko-tatarskih' narečij 1–2*, Sanktpeterburg'', Akademija Nauk''.
- Budenz József 1867: A magyar és finn-ugor nyelvekbeli szövegvezések, *Nyelvtudományi Közlemények* **6**, 374–478.
- Caferoğlu, Ahmet szerk. 1931: *Abû-Hayyân – Kitâb al-İdrâk li-lisân al-Atrâk*, İstanbul, Evkaf.
- Calepinus, Ambrosius [Calepino, Ambrogio] 1558: *Dictionarium Ambrosii Calepini, magno omnis generis uocum auctario postremo nunc locupletatum et recognitum*, [Basel] Basileae, Hieronymus Cvirio, imp. Henrici Petri.
- Čeremisov, Konstantin M. 1973: *Burjatsko-russkij slovar'*, Moskva, Sovetskaja Ęnciklopedija.
- Czuczor Gergely – Fogarasi János 1862–1874: *A magyar nyelv szótára 1–6*, Pest, [később] Budapest, Athenaeum.
- Fasmer, Maks 1964–1973: *Ętimologičeskij slovar' russkogo jazyka 1–4*, Moskva, Progress.
- Golden, Peter B. szerk. 2000: *The King's Dictionary – Rasûlid Hexaglot: Fourteenth Century Vocabulaires in Arabic, Persian, Turcic, Greek, Armenian and Mongol = Handbook of Oriental Studies 8: Central Asia 4*, Leiden – Boston – Köln, Brill.
- Golovkina, O. V. szerk. 1966: *Tatarsko-russkij slovar'*, Moskva, Sovetskaja Ęnciklopedija.
- Gombocz Zoltán – Melich János 1914–1944: *Magyar etymologiai szótár 1–2*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Grétsy László 1959: A párhuzamos alak- és jelentésmegoszlásról, *Magyar Nyelv* **55**, 362–73.
- Grétsy László 1962: *A szóhasadás – Egy kevésbé számba vett szóalkotásmód típusai és szerepe irodalmi és köznyelvünk fejlődésében*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- G. Z. [Gombocz Zoltán] 1907: Levélszekrényünk 33–4, *Magyar Nyelv* **3**, 286–7.
- Györffy György 1963: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza 1*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Györffy György szerk. 1992: *Diplomata Hungariae Antiquissima: Accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia 1*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Hadrovics László 1965: *Jövevényszó-vizsgálatok = Nyelvtudományi Ęrtekezések 50*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Iványi Béla 1935: Nyelvtörténeti adatok. Pótlék az Oklevélszótárhoz, *Magyar Nyelv* **31**, 275–8.
- İzbudak, Velet szerk. 1936: *El-idrâk haşiyesi*, İstanbul, Devlet Basımevi.
- Judahin, Konstantin Kuz'mič szerk. 1965: *Kirgizsko-russkij slovar'*, Moskva, Sovetskaja Ęnciklopedija.
- Juhász József et al. szerk. 1972: *Magyar értelmező kéziszótár 1–2*, Budapest, Akadémia.
- Kara György 1998: *Mongol–magyar szótár*, Budapest, Terebess.

- Kiss Lajos 1988: *Földrajzi nevek etimológiai szótára 1–2*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Kowalewski, Joseph Étienne 1844–1849: *Dictionnaire mongol-russe-français 1–3*, Kasan, Imprimerie de l’universite.
- Krueger, John Richard 1978: *Materials for an Oirat-Mongolian to English Citation Dictionary 1–3*, Bloomington, Indiana University.
- Lessing, Ferdinand D. 1960: *Mongolian-English Dictionary*, Berkely – Los Angeles, University of California – Cambridge University.
- Ligeti Lajos 1966: Un vocabulaire Sino-ouïgour des Ming. Le Kao-tch’ang-Kouan yi-chou du Bureau des traducteurs, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* **19**, 117–99, 257–316.
- Melich János szerk. 1898: *A gyöngyösi latin–magyar szótár-töredék*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Melius Juhász Péter 1979: *Herbárium. Az fáknak, füveknek nevekről, természetekről és hasznairól* (Bevezető tanulmánnyal és magyarázó jegyzetekkel sajtó alá rendezte Szabó Attila), Bukarest, Kriterion.
- Mostaert, Antoine 1968: *Dictionnaire ordos*, New York – London, Johnson Reprint Corporation.
- New Redhouse Turkish–English Dictionary* 1968: İstanbul, Redhouse Yayınevi.
- Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez 1*, 1919, Budapest, Stephaneum.
- Ortutay Gyula szerk. 1977–1982: *Magyar néprajzi lexikon 1–5*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Ö. 1897: A munkácsi udvarbíró 1616-iki utasítása, *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle* **4**, 510–20.
- Pekarskij, Eduard Karlovič 1917–1930: *Slovar’ jakutskogo jazyka 1–3*, Leningrad, Akademija Nauk’.
- Poppe, Nicolaj Nikolaevič 1960: *Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen 1 = Vergleichende Lautlehre, Porta Linguarum Orientalium Neue Serie 4*, Wiesbaden, Harrassowitz.
- Radloff, Wilhelm szerk. 1893–1911: *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte (Opyt’ slovarja tjurkskih’ narěčij) 1–4*, Sanktpeterburg’, Akademija Nauk’.
- Ramstedt, Gustaf John 1935: *Kalmückisches Wörterbuch = Lexica Societatis Fenno-Ugricae 3*, Helsinki, Suomalais-ugrilainen seura.
- Rassadin, Valentin Ivanovič 1995: *Tofalarsko-russkij russko-tofalarskij slovar’*, Irkutsk, Vostočno Sibirskoe Knižnoe Izdatel’stvo.
- Róna-Tas András 1970: *Az altaji nyelvrokonság vizsgálatának alapjai* (A nyelvrokonság elmélete és a csuvas–mongol nyelvviszony). Doktori értekezés, Budapest [Kézirat].
- Shimin, Geng – Laut, Jens Peter – Wilkens, Jens 2005: Fragmente der uigurischen *Dašakarmapathāvadānamālā* aus Hami (Teil 1), *Ural-Altäische Jahrbücher Neue Folge* **19**, 72–121.

- Starostin, Sergej *et al.* szerk. 2003: *Etymological dictionary of the Altaic languages 1–3 = Handbook of Oriental Studies 8: Central Asia 8*, Leiden – Boston, Brill.
- Szabó Dénes 1936: A dömösi prépostság adománylevele (1138/1329), *Magyar Nyelv* **32**, 203–6.
- Szamota István 1894: A fogarasi uradalom rendtartása a 16. század közepéről, *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle* **1**, 164–6.
- Szamota István – Zolnai Gyula 1902–1906: *Magyar oklevél-szótár (Régi oklevelekben és egyéb iratokban előforduló magyar szók gyűjteménye)*. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz, Budapest, Hornyánszki.
- Szarvas Gábor – Simonyi Zsigmond 1890–1893: *Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégibb nyelvmélektől a nyelvújításig 1–3*, Budapest, Hornyánszky.
- Szilasi Móricz 1899: Török–magyar szógyeztetések, *Magyar Nyelvőr* **28**, 145–53.
- Szinnyi József szerk. 1893–1901: *Magyar Tájszótár 1–2*, Budapest, Hornyánszky.
- Tabakos Ábel 1909: Adatok nyelvünk történetéhez, *Magyar Nyelv* **5**, 279–81.
- Tatarincev, Boris Isakovič 2002: *Ėtimologičeskij slovar' tuvinskogo jazyka 2*, Novosibirsk, Nauka.
- Tenišev, Ėdgem Rahimovič szerk. 1968: *Tuvinsko-russkij slovar'*, Moskva, Sovetskaja Ėnciklopedija.
- Tolnai Vilmos 1929: *A nyelvújítás. A nyelvújítás elmélete és története*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Toparlı, Recep szerk. 2000 *Ahmet Vefik Paşa – Lehce-i Osmânî = TDK Yayınları 743*, Ankara, Kılıçaslan.
- Tumaševa, Diljara Garifovna 1992: *Slovar' dialektov sibirskih tatar*, Kazan, Kazanskij Universitet.
- Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü 1–12* 1963–1982: Ankara.
- Uraksin, Zinnur Gazizovič szerk. 1996: *Başkirsko-russkij slovar'*, Moskva, Digora–Russkij jazyk.
- Vásáry, István 1993: $\pm sXn$ and its Related Suffixes. Studies in Turkic Word Formation and Etymology, *Journal of Turkology* **1/1**, 113–53.
- Verbickij, Vasilij Ivanovič 1884: *Slovar' altajskago i aladagskago naręčij tjurkskago jazyka*, Kazan', Ključinkov.
- Veress Endre szerk. 1938: *Gyula város oklevéltára (1313–1800)*, Budapest, Stephanum.
- Yüce, Nuri 1976: Doqurcun – Ein türkisches Wort mit einem mongolischen Suffix, in Janhunen, J. szerk: *Altaica – Proceedings of the 19th annual meeting of the Permanent International Altaistic Conference*, 7–11 June 1976, Helsinki, Suomalais-Ugrilainen Seura, 255–9.
- Zieme, Peter 1985: *Buddhistische Stabreimdichtungen der Uiguren = Berliner Turfantexte 13*, Berlin, Akademie.

AZ UDMURT NEM LÁTHATÓSÁGI MÚLT PARADIGMÁJÁNAK TÖRTÉNETÉHEZ

KOZMÁCS ISTVÁN

1. Winkler veti fel, hogy az udmurtban hagyományosan igeidőnek tartott, ún. második, nem láthatósági múlt nem idő, hanem mód kategória. Szerinte ez az alak azért nem igeidő, mert megalkotásának módja eltér (indifferently formed with regard to morphology) az idő egyéb alakjaitól. Ez az alak ugyanis véleménye szerint az *-(e)m* participium képzővel alkotott forma, amely képző közvetlenül a tőhöz járul a Sg2,3 és Pl2,3 alakokban. A Sg1 és Pl1 alakok esetében pedig a participium képző és a tő között ott található az SK szuffixum: *vunetiškem* 'elfelejtettem'. Winkler ezt az SK formánst a jelen idő jelével tartja azonosnak, ezt pedig egy korábbi frekventatív képzőből eredezteti. Ezeket a formákat tartja módnak, és evidential-nak nevezi. Megjegyzi, hogy az irodalomban ennek lehet narrative vagy indirective is a neve (Winkler 2001:49–50, az evidentialisról¹ részletesen pl. Palmer 1986:51–94 az episztemikus modalitást tárgyaló fejezetben). A paradigma, ami a legtöbb udmurt nyelvjárásban és az irodalmi nyelvben használatos,² és amelyet Kelmakov nagyszámú szabálytalan formájú elemből összeállónak tart („paradigma sisältää suuren määrän säännöttömiä muotoja, joiden avulla voidaan selvästi erottaa persoona ja luku, mutta joilla ei ole yhtäistä preteritin tunnusta”, Kelmakov – Saarinen 1994) a következő:

Sg1	<i>mjn -išk -em</i> megy SK Part	<i>uža-šk-em</i>
Sg2	<i>mjn -em (-ed)</i> megy Part Px2	<i>uža-m(-ed)</i>
Sg3	<i>mjn -em(-ez)</i> megy Part Px3	<i>uža-m(-ez)</i>
Pl1	<i>mjn -išk -em -mj</i> megy SK Part Px1	<i>uža-šk-em-mj</i>
Pl2	<i>mjni -PPa -m (-dj)</i> megy Multip Part Px2	<i>uža-l'la-m(-dj)</i>
Pl3	<i>mjni -l'la -m (-zj)</i> megy Multip Part Px3	<i>uža-l'la-m(-zj)</i> ³

¹ „Evidentials may be generally defined as markers that indicate something about the source of the information in the proposition” (Bybee 1985: 184).

„...the speaker may indicate the strength of his commitment to what he is saying, not in terms of possibility and necessity but in terms of what kind of evidence he has” (Palmer 1986: 20).

² A periférikus nyelvjárásban a bavli és a krasznoufimszki tájszólásban használatos egy egyszerű paradigma, amely a hagyományos felfogás szerint szótó+participium képző+Px alakú: Sg *mjneme*, *mjnemed*, *mjnem(ez)*, Pl *mjnemmj*, *mjnemdj*, *mjnemzj*

³ A beszermán nyelvjárásban a Sg1,3 és Pl3 alakokon kötelező a Px. A Sg1 alakon csak a beszermánban van Px.

2. Szerintem nem igemód a kérdéses – továbbiakban narratívának nevezett – paradigma (bár már Szerebrennyikov is beszél ezen alakok modális jelentéséről, Szerebrennyikov 1963: 257–67). Baker a komi második múlttól azt állapítja meg, hogy az olyan igeidő, amely nem az első múlttal, hanem a többi három igeidővel áll szemben, mind megformálási módját, mint funkcióját tekintve (ez igaz az udmurtra is). Nem tekinti azonban külön módnak (Baker 1983: 78).

Sem Winkler érvelése, sem a kialakulásáról adott magyarázata nem fogadható el. A paradigma mód volta mellett előadott ok (indifferently formed with regard to morphology) mint kritérium meglehetősen kitérítaná az értelmezési lehetőségeket (tkp. nem is igazán érthető, miért ezzel érvel a szerző, hiszen műve 47–9. oldalán bemutatja az összetett igeidőket, s az öt összetett igeidőből kettő az *-(e)m* participium képzővel alakul: *mjneme van' jártam (ott)*, illetve *mjnemmj val' jártunk (ott korábban)*. Hajdú Péterrel értek egyet, aki a nyenyec auditívus tárgyalásakor fejti ki, hogy

„az auditivushoz hasonló funkciója van az ún. perf. narratívumnak. Ez olyan cselekvést, történést jelöl, amelynek a beszélő nem közvetlenül volt tanúja, vagy mint régmúlt eseményre emlékezik vissza. Ezt egyesek narratívum néven külön igemódként tartják számon. Mi nem soroljuk az ilyen formákat a módalakok közé, mert külön módjele nincsen: a *-wi/-mi* partic. perf. állítmányi szerepben való sajátos jelentés-funkciójáról van szó” (Hajdú 1968: 65).

Hajdú a szölkupban módnak tartja a narratívot („olyan cselekvést fejez ki, amelynek lezajlása teljes bizonyossággal nem állítható, hanem csak azt mondják, illetve az elbeszélő úgy emlékezik, hogy így történt”), a narratív preteritumot és az auditívot („hallás útján megismert cselekvést fejez ki”), mivel önálló képzője van (Hajdú 1968: 149). A nganaszánban is módnak tartják a narratívot és az auditívot. A narratívot ott olyan események, cselekvések, jelenségek elbeszélésére használják, amelyek megtörténtek a beszélő nem volt jelen, de mások elbeszéléséből értesült róla. Az auditívval a hallás útján megismert cselekvés fejezhető ki (Wagner-Nagy 2002: 114, 115–6). Elfogadom a mód kritériumaként, hogy önálló – más funkcióban nem használt – képzője van, bár ezt nem tartom elégségesnek. Önálló módnak akkor tekinthetnénk a narratívot, ha a kérdéses alak pl. inkább véleményt, mint ténymegközelítést közölne stb. (Lyons 1977: 681–2, idézi Palmer 1986: 18, további részletek is itt). Az udmurt narratív elsődlegesen ténymegközelítést közöl, bár mások elbeszélésének közvetítésével.

Továbbá azt sem tartom elfogadhatónak, hogy az udmurt Sg1 és Pl1 alakokban található formáns (*-šk-*, továbbiakban SK) eredete a jelen idő jeléhez lenne kapcsolható. Szerintem nem az SK időjel, hanem az SK képző található a narratív alakban, és Kelmakovval szemben azt állítom, hogy a paradigmában nincsenek „szabálytalan” alakok: a paradigmának jól rekonstruálható a története.

3. A narratív (legyen idő vagy mód) kezdetei valószínűleg már a őspermiben kialakultak, hiszen ismeri az ilyen igelakokat mind a komi-zürjén, mind a komi-permják nyelv. Létrejöttét areális hatás eredményének tartják. Lényeges különbség azonban, hogy az udmurton kívül ezekben a hozzá közeli rokon nyelvekben – a szerzők véleménye szerint: „logikusan”, illetve „érthető módon” –, nincs Sg1 és Pl1 alak a paradigmában. A komi-zürjénben, illetve a permjákban a paradigma a következő:

	Sg	Pl
1.	–	–
2.	<i>gǰž-əm -jd</i> ír Part SgPx2	<i>gǰž-əm -nǰd</i> ír Part PlPx2 <i>gǰž-əm -jd -eś</i> ír Part SgPx2 Pl
3.	<i>gǰž-ema</i> <i>gǰž-əm</i> ír Part	<i>gǰž-ema -eś</i> ír Part Pl <i>gǰž-əm -nǰ</i> ír Part PlVx3

Rédei 1978: 80–1

	Sg	Pl
1.	–	–
2.	<i>mun-əm -jt</i> ír Part Px2	<i>mun-ema -ś</i> ír Part Pl
3.	<i>mun-əm(a)</i> ír Part	<i>mun-ema - ś</i> ír Part Pl

Batalova – Krivoscsekova 1985: 611

Megfigyelhető, hogy a három nyelvben a paradigmáknak vannak eltérő és közös vonásaik. A közös vonásuk, hogy a befejezett participium szolgál a narratív alapjául. Tehát azt mondhatjuk, hogy ennek az igei paradigmának a jele a befejezett participium képzője. Az is közös vonásuk, hogy a paradigmák nem alkotnak teljes rendszert, illetve másképp fogalmazva: első pillantásra úgy tűnik, hogy egyidejűleg több szempont érvényesül bennük. Eltérő vonásuk, hogy a konstrukcióban az egyes számú és a többes számú harmadik személyű alakokat milyen szerkezettel különböztetik meg.

A szerkezetek közös alapúak abban az értelemben, hogy predikatív használatúak. A komi-permják ezért a participiumot azzal a többes jellel látja el (Px2,3), amelyet a melléknevek többes számú állítmányi használata során is használ. A komi-zürjén

kétféle megoldást is alkalmaz: egyes nyelvjárásokban a komi-permják minta szerint jár el, más nyelvjárásokban azonban igei személyragot használ. Ezért egyszer a komi-permjákhoz hasonlóan a melléknevek többes számú állítmányi használata során is használatos toldalékkal többesít, másik esetben viszont $VxPI3$ szuffixummal.

Az udmurtban minden esetben Px -et találunk, azonban a többes számban az ige töve is módosul. A többes számú alakokban az *-lla-* multiplikatív képzőt alkalmazza (Sg3 *mjnem* : PI3 *mjinillam*), jóllehet elégséges lenne a $PxPI3$ is, hiszen ez is tökéletesen többesítene (ahogy a bavlai paradigmában ezt láthatjuk is; arról nem is beszélve, hogy a képzőnek ezen alternánsa az ún. *j*-töví igékhez képzőként mindig *-l-* alakban járul).

A komi-permják konstrukció formája tehát:

(1a) Sg: $V + Part + (Px)$

(1b) Pl: $V + Part + Pl_{Adj}$

A komi-zürjéné:

(2a) Sg: $V + Part + (SgPx2)$

(2b) Pl2: $V + Part + PlPx2$

Pl2: $V + Part + SgPx2 + Pl_{Adj}$

(2c) Pl3: $V + Part + Pl_{Adj}$

Pl3: $[V + Part_V] + Vx3$

Az udmurté:

(3a) $V + Part + Px$

(3b) $V + (Sx) + Part (+ Px)$

Amennyiben a konstrukciót e nyelvekben areális hatással magyarázzuk (most nem kérdőjelezem meg ezt a feltételezést, bár Csúcs Sándor érvei⁴ ezzel szemben megfontolandók), és elfogadjuk, hogy az areális hatás a török nyelvek hatására jött létre, akkor tekinthetjük a konstrukció tatár formáját mintának:

(4) $V + Part + PRx$ ⁵

4. Szerebrennyikov szerint a permi nyelvek második múlt idejű alakjai először egy teljes Px -es paradigmát alkottak, amiből aztán az eredeti múlt idő jelentést felváltó – szerinte – furcsa modális tartalom (неочевидность) miatt terheletlen $SgPl1$ alakok eltűntek (Szerebrennyikov 1963:259–60).

Szerebrennyikov szerint a őspermiben még nem volt meg ez az igeidő. Elemzésem szerint azonban már meg kellett lennie. Erre utal egyrészt az, hogy a konstrukció

⁴ Szóbeli közlés.

⁵ PRx = predikáló személyjel. Ezzel a formánssal lehet névszavakon állítmányi pozícióban személyt jelölni.

eredeti formája mind a három leánnyelvben megmaradt, azzal a különbséggel, hogy a személyre utalás ma általában Px-szel történik:

(5) V + Part + PEx⁶

Az udmurt esetében nehéz nyilatkozni arról hogy a személyt jelölő formáns az igei vagy a névszói toldalékolásból származik, ugyanis a Vx-ek és a Px-ek gyakorlatilag nem térnek el egymástól. Az a tény azonban, hogy az udmurtban nem lehet predikálni a névszavakat, inkább a Px-ek használatát valószínűsíti. A (1b) és (2c) alapján azonban feltehetjük, hogy a permi nyelvek esetében is inkább az igei eredetű személyragok az elsődlegesek. A komiban és a komi-permjákban használt Pl_{Adj} ugyanis akkor kerül a melléknevekre, ha azokat predikatív szerepben használjuk.

A tárgyalt narratív idő areális összefüggései nem kérdésesek az irodalomban (Bereczki 1983; Wintschalek 1993: 64–6). Az areában a befejezett participiumnak állítmányi szerepben, sajátos jelentés-funkcióban való használatával jön létre ez az igeidő. Az areális összefüggések megállapítása során azonban eddig elkerülte a figyelmet – vagy legalábbis nem fordítottak kellő figyelmet rá –, hogy az area nyelvei nem egységesek a participiumon a személyjelölésre használt szuffixumokat tekintve: egyes nyelvek Px-t, más nyelvek – mari, tatár – Vx-t használnak (Bereczki 1983: 219–21). Nem véletlen tehát a fentebb tapasztalt bizonytalanság a személyjelölésben a permi nyelvekben, sőt, inkább jól példázzák ezt a kettősséget.

Az udmurtban a (3b) formulában egy igeképző (Sx) is feltűnik, amely tulajdonképpen a többesítést szolgálja. A képző egy gyakorító, multiplikatív képző. Kérdés, hogy ez a megoldás nyitotta-e meg a lehetőségét annak, hogy később létrejőjenek a Sg1, P11 alakok, ahogy ezt általában vélik (Rédei 1988: 388 nem nyilatkozik a sorrendiségről). Mielőtt ezeknek az alakoknak a kialakulását próbálnám magyarázni, talán érdemes megindokolni, hogy miért nem frekventatív-iteratív képzőnek tartom a szerkezetben szereplő *-lla-* képzőt. (Már Szerebrennyikov, Jemeljenovra hivatkozva, a képző multiplikatív funkcióját hangsúlyozza, 1963:264).

Ismeretes, hogy a permi nyelvek széles körben használják a gyakorító képzőt multiplikatív funkcióban az olyan cselekvések kifejezésére, amikor többen vagy több tárgyra irányulóan tevékenykednek. Az udmurtban a képző ilyen funkcióban való használata legalább olyan gyakori, mint a cselekvés időbeli ismétlődésének kifejezése. Másrészt a *-lla-* képző az *-a-* tövű igék esetében valóban az egyedül használható képző az időbeli ismétlődés kifejezésére (az *-j-* tövűek esetében ilyenkor *-l-* vagy *-a/-ja-* képző lehet), és ez szolgál a multiplikatív funkcióban is. Az *-j-* tövűek esetében multiplikatív funkcióban csak az *-l-* képzőt találjuk. Az ún. második múlt időben azonban *m i n d k é t t ő t í p u s* esetén a *-lla-* képzővel találkozunk (< *-l-* + *-ja-*). Úgy vélem, ez arra utal, hogy a képző egységesen jelent meg a második múltban többes

⁶ PEx = személyt jelölő szuffixum

számú alakok jelölésére. A multiplikatív funkcióból egyszerűbben magyarázható a többesítő funkció s az egységes forma (*m̃inillam, verallam*).

Az udmurtban az első személyű alakokban az SK formánst időjel eredetűnek tartják, s megjelenését azért fogadják el egy narratív alakban (amit múlt idejűnek tartanak), mivel az általános vélekedés szerint az időjel frekventatív eredetű, s mint ilyen a *-lla-* frekventatív-iteratív képző analógiájára teljes joggal jelenhetett meg az egyes számú alakokban.

Láttuk azonban, hogy a vélekedések szerint a narratív Sg1, P11-nek nem logikus, nem érthető a léte. El lehet ugyan képzelni – meglehetősen korlátozott számban – olyan szituációkat, mikor a beszélő úgy emlegetheti a saját cselekedét, mint amiről ő is csak hallott, sokkal gyakoribb lehet azonban azokban a nyelvekben, amelyekben a régmúlt kifejezése a hangsúlyosabb (Bereczki 1990: 54–5). Ezeknek a jelentéseknek a kifejezésére azonban nincs szükség frekventatív jelentéselemre, ha csak a cselekvés maga nem ilyen akcióminőségű.

Láttuk másrészt, hogy ezek az első személyű alakok csak az udmurt nyelv külön életében alakulhattak ki. Ekkor azonban már a jelen idő kiformalódott lehetett (vagy erősen előrehaladott állapotban volt a kialakulása), s az SK, aminek volt frekventatív funkciója, már időjel volt, nem frekventatív képző. Erre utal az is, hogy az udmurtból szinte nem adatolható az SK tisztán frekventatív funkciója. A bavlai típusú konstrukció (V + Part + Px) egyébként tökéletes megfelelője a tatár régmúltnak. A tatárban ugyan a participium az ún. predikatizáló személyragokkal van ellátva – ezek a ragok megegyeznek az igei személyragok hosszabb alakjával –, míg az udmurtban a birtokos személyjelekkel. Nem véletlen, hogy ebben a nyelvjárásban nem jelentek meg a bonyolultabb igealakok, hiszen a nyelvjárás beszélői állandó kontaktusban vannak a tatár nyelvvel.

Láttuk harmadrészt azt is, hogy a *-lla-* képző a kontstrukcióban nem frekventatív, hanem multiplikatív, többesítő jelentésű. Még így is elképzelhető, hogy az *-lla-* analógiájára jelent meg a SK képző Sg1 és P11 alakokban. Nehéz azonban ennek a gondolatmenetnek a mentén magyarázatot találni arra, hogy a P11 alakban miért nem a rendszerben már használt multiplikatív képző jelent meg (a P12 és P13 analógiájára), s különösen arra, hogy mi indokolja a rendszerbe egyáltalán nem illő SK képzős Sg1 alak megszületését (nem vehetjük komolyan Szerebrennyikovot (1963: 260), amikor azt mondja hogy a jelen idejű első személyű alakok hatására, hiszen ezen az alapon a második személyű alakokban is megjelenhetett volna az SK, mivel azok csak a személyragban különböznek az első személyű alakoktól).

A magyarázat a jelenségre az lehet, hogy az első személyű alakok esetében nem narratív igeidőről, hanem evidentialis módról van szó, s a képző nem a frekventatív eredetű időjeltől, hanem az SK intranszitiváló képzőből származik. Ez azt is jelenti, hogy nem a *-lla-* képző analógiájára jelent meg, hanem éppen fordítva: a Sg1P11 alakok nyomán, az igelakon megjelenő, egyfajta funkciót morfológiailag is kódoló elem

megjelenése után nyílt meg a lehetőség egy másik funkcióra, a többség morfológiai kódolására is, és jelent meg a multiplikatív képző a P12P13 alakokban.

Egy másik munkámban bemutattam, hogy az SK képző olyan képzésekben vesz részt, amikor az alapige résztvevőinek száma csökken a konstrukcióban (elnyomással vagy törléssel, Kozmács 2003). Azt gondolom, hogy az ún. narratív Sg1, P11 alakok esetében is valamely szereplő, vagy valamely szereplő valamilyen fontos tulajdonsága elnyomásának ténye okozza, hogy a képző felbukkanhat.

A GSUJa 1970 szerint Sg1 jelentésben *-škem* toldalékkal álló igét találunk, ha az nem akaratlagos, nem szándékos cselekvést fejez ki.

Néhány példa:

- (6) *Муш вордон интыелъсь палэнэгес кошки -ськ -ем.*
 méh nevelő helytől távolabb elmegy SK Part
 A méhkaptártól egy kissé eltávolodtam (véletlenül, nem vettem észre)
 Zagrebin 1997: 318
- (7) *(умойгес учке, но памятникез адъе) бен, шайгу вылын вылі-ськ-ем ук.*
 jobban néz és emléket lát igen temető PP van SK Part bizony
 (jobban megnézi és egy síremléket lát) Igen, temetőben vagyok (kerültem)
 Zagrebin 1997: 111
- (8) *жади, сюресэ кузь вал, корка доры вуи но ялкарыны пукси, собере*
 elfáradtam utam hosszú volt ház PP értem és pihenni ültem azután
нырулыны öдъя-ськ -ем.
 elszunnyadni kezd SK Part
 'elfáradtam, hosszú volt az út. A házhoz értem, leültem pihenni, aztán elszunnyadtam (pedig nem akartam)
 Zagrebin 1997: 134
- (9) *Тыныд огшоры нуналу уг яра? – Бен, уг яра, сыче вот вордски-ськ-ем*
 neked egyszerű nap nem tetszik Igen nem tetszik ilyen íme születik SK Part
 'Neked egy közönséges nap már nem is jó? – Nem, ilyenek születtem (nem tehetek róla).'
 Zagrebin 1997: 197
- (10) *ас кыным ас шудме мукетызлы кузьма -ськ -ем*
 saját kezemmel saját szerencsémét másnak ajándékoz SK Part
 'saját kezűleg ajándékoztam el szerencsémét (pedig kellett volna még nekem)'
 Kataní 1992: 312

- (11) *Ой, быри!* Ваньмыз солы, со уродослы лубыса, янгыше кылыса, эмьюмез ачим юи-ськ-ем.
 'Jaj, végem van. Eltévesztettem, mert azt hittem, hogy mindent neki, annak a gonosznak adtam, s a gyógyszerert én magam ittam meg (tévedésből)'

Kataní 1992: 389

- (12) – *Осто, Аркаш, мар сыңе кызйськод?*
 – *Кынмыны шедьтйськем, лэся.*
 '– Istenem, Arkas, miért köhögysz ennyire?'
 '– Talán megfáztam.'

Kataní 1992: 498

A (6)–(12) példák alátámasztják GSUJa 1970 állítását, valamennyi esetben a Sg1 alany olyan cselekvéséről van szó, amelyet az alany nem kontrollált. A kontroll vagy azért maradt el, mert az alany nem vette észre, hogy valójában mi történik, amikor a cselekedetet végrehajtja, vagy azért, mert nem tehetett a cselekedetről. A képző ilyenkor intranzitív igéhez is járulhat (6, 9, 10), sőt SK képzővel már képzett igéhez is (9), és ebben az esetben a tárgyias ige megtartja akkuzatívuszi tárgyát (10, 11).

Tudjuk, hogy a valenciát csökkentő eszközök összekapcsolhatják a kontrollálót és azt, akire vagy amire a cselekvés irányul (affected), illetve háttérbe szoríthatnak egy kontrolláló résztvevőt. Most azt tapasztaljuk, hogy az erre a célra használt SK formáns a kontroll hiánya miatt benyomul az igealakba, s ily módon annak morfológiája is jelzi a jelentését: az alany elnyomását (az alany elnyomása történik az unergativitálás művelete során is). A Sg1 és P11 alakokat tehát kiemelhetnénk a narratív igeidő paradigmájából és elfogadhatnánk, hogy egy hiányos evidencialis mód található az udmurtban.

Ez a szerepe a képzőnek ugyanis nemcsak a második múltban figyelhető meg:

- (13) *ara- kj- -d, udjs-įst- įd ke vočkilid: ki- įjd*
 arat-Ger-SgPx2 pászta-Elat-SgPx2 ha változtatgatod kéz- SgPx2
vank -o -z
 vágSK-Fut-SgVx3
 'ha pásztádból kilépsz midőn aratsz, kezed meg fog vágódni' (azaz: el fogod vágni a kezed véletlenül)

Munkácsi 1887: 22, 125⁷

Szerintem tehát a paradigma kialakulása során először az SK képző jelent meg a Sg1P11 alakokban (új funkció = önálló morféma), azután támadhatott az igény arra,

⁷ A *vočkilid* alak a *vošt-* igező + *-šk-* marker együtteséből jön létre. Erről részletesen Kozmács 2002.

hogy a többség is erőteljesebben kifejeződjék az igealakokban, s ezért jelent meg a multiplikatív képző *-lla-* alakban rendszerszerűen a tő magánhangzójára való tekintet nélkül a P12,3 alakokban.

Az udmurt második múlt tehát jó példáját adja annak, hogy a rendszerkényszer hatására hogyan formálódik a paradigma. Az udmurt bavlai nyelvjárása és a tatár igazolja, hogy bonyolult morfológiájú alakok létrejötte nélkül is kifejezhető a kérdéses jelentéstartalom. A tatár rezultatív múlt idő Sg1 igealakjai is kifejeznek olyan múltban lezajlott cselekvéseket, amelyek függetlenek a beszélő akaratától, illetve olyanokat, amelyekre az nem emlékszik (действия, совершенного в прошлом независимо от воли говорящего, или действия, которое он не помнит) (TatarGramm 1993: 111–2).

Szerebrennyikov Szorvacsevát idézve megjegyzi, hogy a komi letkai és vimi nyelvjárásában is használják a második múlt Sg1 alakjait a kontrollálatlan aktív cselekvés kifejezésére (Szerebrennyikov 1963: 260; Szorvacseva 1961: 483):

(14a) *Веськалэма ме мөдлае.*

‘Оказывается, я попал в другое место.’

(14b) *Ме паччерк воді да сэні и узськма*

‘Я лег на печку и там, оказывается, проспал.’

A komi-zürjén példák (14)-ben, a konstrukció közös formai és jelentésbeli vonásai a három leánynyelvben, a beszermán nyelvjárás azon jellemzője, hogy bár átalakult a paradigma, annak minden elemén továbbra is megtartja a személyre utaló toldalékot, miközben más nyelvjárásokban ezek teljesen elmaradhatnak, mindez arra utal, hogy a második múlt már a őspirmiben kialakult. Jelenlegi formáját – természetesen – az egyes nyelvek külön életében nyerte el.

HIVATKOZÁSOK

Baker, R. W. 1983: Komi-Zyrjan’s second past tense, *FUF* 45, 69–81.

Bybee, Joan L. 1985: *Morphology*, Amsterdam – Philadelphia, John Benjamins PC.

Bereczki Gábor 1983: A Volga–Káma vidék nyelveinek areális kapcsolatai, in Balázs János szerk.: *Areális nyelvészeti tanulmányok*, Budapest, Tankönyvkiadó, 277–36.

Bereczki Gábor 1990: *Chrestomathia Ceremissica*, Tankönyvkiadó, Budapest.

GSUJa 1970: *Грамматика современного удмуртского языка*, (Ред.: В. И. Алатырев), Ижевск.

Hajdú Péter 1968: *Chrestomathia Samoiedica*, Tankönyvkiadó, Budapest.

- Kel'makov, Valentin – Sirkka Saarinen 1994: *Udmurtin murteet*, Turku – Izševsk.
- Kozmács István 2002: Az *-šk-* marker alakja az egyes udmurt nyelvjárás csoportokban, *Пермистика 9: Вопросы пермской и финно-угорской филологии* Ижевск, 246–55.
- Kozmács István 2003: *Az -šk- képző az udmurt igeképzés rendszerében*, PhD dolgozat, Szeged.
- Lyons 1977: *Semantics*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Palmer, F. R. 1986: *Mood and Modality*, Cambridge Textbooks in Linguistics, Cambridge University Press.
- Rédei, Károly 1988: Geschichte der permischen Sprachen, in Denis Sinor ed.: *The Uralic Languages, Description, history and foreign influences*, Brill. A. P., Leiden.
- Szerebrennyikov 1963: Серебренников, Б. А.: *Историческая морфология пермских языков*. Москва, 1963.
- Szorcseva 1961: Сорвачева, В. А.: Краткий прагматический справочник по диалектам коми-зырянского языка, in *Сравнительный словарь коми-зырянских диалектов*, Сыктывкар, 1961.
- TatarGramm 1993: *Татарская грамматика. Морфология*. (Ред.: Закиев, М. З. – Ганиев, Ф. А. – Зиннатуллина, К. З.) Татарское книжное издательство, Казань, 1993.
- Wagner-Nagy Beáta szerk. 2002: *Chrestomathia Nganasanica* (Studio Uralo–Altaica, Supplementum 10.), Szeged – Budapest.
- Winkler, Eberhardt 2001: *Udmurt*, Languages of the word/Materials 212. LINCOM EUROPA. Muenchen.
- Wintshalek, Walter 1993: Die Areallinguistik am Beispiel syntaktischer Übereinstimmungen im Wolga–Kama-Areal, *Studia Uralica* 7, Wien.

Szövegek:

- Katančí: *Катанчи усьйтське*, Пьесаос, Ижевск, 1992.
- Munkácsi Bernát: *Votják népköltészeti hagyományok*, Budapest, 1887.
- Загребин, Егор: *Тульс зор*, Ижевск, 1997.

NYÍRI ANTALT OLVASGATVA (KURCA ÉS KUNDURA)

MOKÁNY SÁNDOR

A kihaló szentesi víziélet néprajzi és néprajzi maradványai című kiváló tárgyi és szellemi becsű dolgozatában Nyíri Antal professzor úr visszavezeti olvasóit szülőföldje ősi magyar vízi életmódjának egykor halban gazdag világába, hol – a kutatók egybevágó véleménye szerint – még a XVIII. és XIX. században is élénk halászat folyt. Szorgos gyűjtőmunkájának köszönhetően sikerült megmentenie e vidék erős iramban pusztuló halászatának hátra maradt – ám a gyűjtés idejében (a XX. század derekán) még mindig igencsak jelentős – nyelvi-néprajzi szakszóincsét.

Ebből a biztos kútforrásból tudjuk, hogy e táj paradicsomi arculatát régen bővizű folyók, akadálytalanul áradó vizek, kaeskaringsós, sűrű erek és fokok, csekélyebb és mélyebb tavak, rengeteg nádasok, gazdag állatvilágú rétek, úszó szigetek jellemezték. Hol – a neves szerző szavaival élve – „nagy, fehér csér gázolta a vizet, gém-sára [= 'golya nagyságú vízimadár': ÚMTsz. *gém-sára* a.] kiabált rekedten: gál, gál! – és hosszú lábaival lépkedve szedte ki a térdig érő vízből a halat. Falkástól topogott a bakcsó a csekélyben és mutatta a halásznak, hogy hol a hal. Vígan halászott és bogarászott a szárcsa, hosszúnyakú búbos vöcsök bukott két ölnyire is a hal után, és vadludak legeltek a réten, vadrucák kutatták a nádasok környékét. Gólyák vigyázták a vizek szélét [...]. A zombékon bíbic költött, vízbe mártott orrával vízi bika bömbölt, nádi veréb cifrázta, s a Kurcán még a város alatt is számtalan volt a fehér hattyú [...]. A nagy-odús fűzfából vidra járt le a vízbe halért, róka ólalkodott a réten, réti farkas kóborolt a tájon” (Nyíri 1948: 7).

Kurca

Az imént szóba hozott folyó Szentes hajdan legnevezetesebb halászó vize volt. Eddigi ismereteinket nevének eredetéről, valamint köznévi jelentéséről Kiss Lajos ekként foglalja össze: „Egy szláv nyelvi **Kurica* átvétele. Ennek köznévi előzményéhez l. szb.-hv. N. *kùrica* 'jérce'; szln. *Kúrica* 'ua.'; ukr. *Куріца* 'tyúk'; stb. A keleti szlávoktól lakott területen hat folyót hívnak *Куріца*-nak (Kiss: FNESz.⁴ *Kurca* a.), illetőleg *Куріца*-nak (EtSISIJaz. **kurica* I., ill. **kurь* a.).

A mai köznévi 'jérce' és 'tyúk' szavaknak a fenti szláv nyelvekben a régmúlt időkben bizonyára általánosabb értelmük volt: így nevezhették ugyanis mind a házi tyúkot, mind a vele rokon vadon élő madár (fiatal) nőtényét. A vadon élő madár fogalmába természetszerűen beleértendő az effajta vízen vagy víz mellett élő szárnya-

sok is (1. az ÉrtSz. *tyúk* 3. jelentését). Ezt az általánosabb jelentéstartalmat teszik nyilvánvalóvá az orosz *кыпуця* főnévnek (és *кыра, кырка*, N. *кыпума*, N. *кыпема* változatainak) Vlagyimir Dal'-féle értelmezése: 'a kakasnak, fajdnak meg a baromfival rokon vadon élő madárnak nősténye' (Dal'² *кырб* a.), valamint Czuczor Gergelynek és Fogarasi Jánosnak a *tyúk* szó magyarázatához fűzött megjegyzése: „széles ért[elemben] idetartozik a vízi *tyúk* is” (CzF. *tyúk* a.).

A mondottakból értelemszerűen az is következik, hogy a *Кыпуця*-féle keleti szláv vízneveknek *Tyúkos* a magyar szemaszológiai megfelelője; például: 1381: „Vsque ad piscinam *Tukustou* vocata” (Oklsz. *tó* a.). Képzésmódja ezekével azonos: 1232: *Pyscarustou* 'Piszkárosító' (Kiss: FNEsz.⁴ *Piskárkos* a.); 1317/1307: *Nadaliusto* 'Nadályostó' és 1345: *Karazustou* 'Kárászostó' (Oklsz. *tó* a.), azaz: 'nadályban, piszkárban ('csíkban'), kárászban bővelkedő tó'. Emlékezzünk arra, hogyha régen szükséges volt megnevezni a tyúkfélék nőstényét vagy hímjét, akkor nemi jellegüket – nyelvünk sajátosságából adódóan – például *eme*, ill. *kan* jelzőkkel fejezték ki: *emetyúk, kantyúk* (CzF. *eme* 1. és *kan* a.).

Összefoglalva: mind a szláv *Кыпуця* ~ *Кыпуця*, mind a magyar *Tyúkos* víznevek névadója minden bizonnyal a **h á z i t y ú k k a l r o k o n v í z e n v a g y v í z m e l l e t t é l ő v a d m a d á r (f i a t a l) n ő s t é n y e** lehetett.

A víznévadásnak ez a hagyományosnak tűnő régi vonása vagy szokása viszont azt a kérdést is felveti, hogy az alábbi *Kakastó*-féle történeti vízneveknek *kakas* előtagjai értelmezhetők-e 'a házi tyúkkal rokon vízen vagy víz mellett élő vadmadár hímje'-ként: 1261/1411: „Venit ad locum qui vulgo *Cacasto* [olv. kakas v. kákás?] vocatur”; 1323: „Transit ad *Kakastou*”; 1370: „Ad vnum lacum *Kakasthów* vocatum” (Oklsz. *kakas* és *kákás* a.).

Hihetőbbnek tartom, hogy az efféle *kakas* előtagú víznevek eseteiben sokkal inkább a következő két magyarázat (ma már aligha eldönthető) valamelyike közelíti meg a valóságot: vagy 'kákával benőtt, ezzel bővelkedő <tó>' értendő alatta, vagy pedig 'a tyúk vagy különféle vad madarak hímje' jelentésű *kakas* köznévszemeselynevesült; ebben az esetben a *Kakas* családnév „sokféle tulajdonságra (pl. büszke, kötekedő, gögös, kevély, férfias természetre) utaló metaforikus elnevezés” (Kázmér: RMCsSz. *Kakas* a.).

Kundura

A majdhogynem ezer évre visszatekintő víznév elhelyezkedését Nyíri Antal két régi írott forrás alapján a *Kurice* ~ *Kurisa* \approx *Kurca* nevezetű tóhoz kapcsolja. (Szükséges tudnunk, hogy az első adat minden bizonnyal a *Kurica* többes számú alakja; a másodiknak *s* betűje kétségkívül *c* hangot jelöl.) Íme a szerző okfejtése: a II. Bélának 1138-ban kelt adománylevelében az *Ingu* falu határában *Curisa*-ként említett tó „etymológiailag a *Kurca* folyó nevével azonos”, ám egy korábbi, „1075-ből való okle-

vél ugyanazt a vizet *cundura*-nak mondja, és ez a mai *Kontra* etymológiai előzménye” (Nyíri 1948: 7). Magyarázata ezzel fejezi be: „Hogy e c u n d u r a – K o n t r a szónak mi az eredete, nem tudjuk” (8).

A további mondandóm szempontjából szükségét látom annak, hogy idehozzam ezt az I. Gézától származó latin nyelvű szöveget Nyíri Antal zárójelbe tett fordításával együtt: „Terram s a p i (ez a mai Sáp-halom és környéke – Ny. A. megjegyzése) simul cum arboribus, in heridetatem monasterio sancti Benedicti dedi, quam circumtenet aqua, que nominatur *cundura*, usque ad *curice* flumen, sicque diuditur ab aliis. (Vagyis: Sáp földjét, melyet a Kontra-tó vesz körül, a fákkal együtt a Szent Benedek rend kolostorára hagytam egész a Kurca folyóig, és így ez elválasztatik a tőbitől)” (Nyíri 1948: 8).

Ezekben az adománylevelekben megnevezett ténybeli bizonyítékokból okkal arra is következtethetünk, hogy az *Ingu* településen a *Kurca* folyó neve á t v o n ó - d o t t a vele érintkező, azonos ökotípusú tó megnevezésére.

Megkülönböztetett figyelmet ébreszt bennem továbbá az a tény, hogy a Szentés környéke vizeinek aprólékosan bemutatott hajdani állatvilágából (a már említetten kívül l. még a 19–25. és a 33–44. oldalakat) kifelejtődött a – k ö z ö n s é g e s h ó d (*Castor fiber* L.). Pedig „régén gyakori volt” a történelmi Magyarország területén (RévLex. *hód* a.). Ennek beszédes bizonyítékai például a ’hódban gazdag’ jelentésű *hódos* összetételű helységnevek. Íme: *Hódmezővásárhely* (e vidék egykori tavai közül a *Hód-tava* [1282: circa lacum Hood = Hód-tava körül] volt a legnevezetesebb: Kiss: FNESz.⁴), *Hodoscsépany*, *Hodosfalva*, *Jákóhodos*, *Káptalanhodos*, *Kishódos*, *Krassóhodos*, *Nagyhódos*, *Nemeshodos*, *Óhodospataka*, *Székelyhodos*, *Temeshódos* (uo.) stb. L. még a következő történelmi földrajzi neveket: 1698: az *hodos* Too fele fordulva [Feketelak]; 1713: az Czegei Gaton fellül való *Hodos* Tóót Tel(ben) Nyarb(an) az halak(na)k vivások(na)k idejen halászták [Noszoly]; 1762: a Maros Viznek egy Agán a *Hodos* nevű Berek véginél [Náznánfalva]; stb. (SzT. *hódos* a.).

Az itt összetalálkozó tények igencsak valószínűsítik, hogy az *-a* kicsinyítő képzős származékú *Kundura* vízrajzi névnek *kundur* alapszava etimológiailag azonos a Szarvas és Békéscsaba között levő *Kondoros* (1229/1550: *Cundururus*) község nevével, pontosabban: ennek ’hód’ jelentésű *kundur* tömorfémájával. Maga a *kundur* alapszó pedig „– a legvalószínűbb feltevés szerint – csuvasos jellegű ótörök jövevényszó; vö. csuv. *χῆνDḗr* ’hód’” (Kiss: FNESz.⁴ *Kondoros* a.). – Mind a *Kundurá*-nak, mind a *Kundururus*-nak hajdan jellegzetes víziállatai tehát a hódok voltak.

Nem hagyhatom említés nélkül, hogy a TESz. meg az EWUng. a szláv eredetű *kondor* ’göndör, kunkorodó <haj(ú), szőr(ü), szár(ú) stb.>’ szócikkének szótörténeti részében – mint odatartozóan kétes adatot – megnevezi I. Géza adománylevelének fent megtárgyalt *cundura* víznévi származékszavát. – Sem ez, sem a következő, ugyanolyan bizonytalanságra utaló (kérdőjeles) adatok, megítélésem szerint, nem tekinthetők etimológiailag a *göndör* szóhoz tartozóknak: az 1229/1550: *Cundururus* helynévi származék, az 1230: *Kundurmart* helynév, valamint nagy valószínűséggel az 1347-es

keltezésű *Kondor* személynév. – Bizonyos vagyok benne, hogy e két szófejtő szótárunkban kinyilvánított kételyek a fentebb kifejtett érveim alapján megizmosodtak.

Számomra – végezetül – az is nyilvánvaló, hogy az eljáró idővel értelmetlenné, puszta hangsorrá vált *Kundura*-tó előtagját (vagy talán, de nem feltétlenül, egy későbbi **Kondora* \approx **Kondra* fejleményének valamelyikét) a népetimológia értelmesítette *Kontra*-tó-vá, mintegy beleértve-magyarázva, hogy ennek a tónak meghatározott részét régen egy *Kontra* nevezetű tulajdonos birtokolta. – Ezt az „újított” nevet kapta alkalomadtán a szegvári határ mentében e tónak vízzáró építménye, a *Kontra-gát* is.

HIVATKOZÁSOK

- CzF. = Czuczor Gergely–Fogarasi János 1862–1874: *A magyar nyelv szótára I–VI*, Pest/Budapest, Emich Gusztáv.
- Dal² = Даль, Владимир 1955: *Толковый словарь живого великорусского языка, 1880–1882 гг.* Москва. [Új lenyomat: 1956.].
- ÉrtSz. = Bárczi Géza–Ország László szerk. 1959–1962: *A magyar nyelv értelmező szótára I–VII*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- EtSISIJaz. = O. N. Trubačev szerk. 1974-től: *Этимологический словарь славянских языков: праславянский лексический фонд*, Москва, Наука.
- EWUng. = Benkő Loránd főszerk. 1993–1997: *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–III*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Kázmér:RMCsSz. = Kázmér Miklós 1993: *Régi magyar családnevek szótára, XIV–XVI. század*, Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- Kiss: FNESz.⁴ = Kiss Lajos 1988: *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*, negyedik, bővített és javított kiadás, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Nyíri Antal 1948: A kihalt szentesi víziélet néprajzi és népnyelvi maradványai, Szeged, Ablaka György Könyvnyomdája. (Különnyomat: *Alföldi Tudományos Gyűjtemény II*, Szeged, 194–298.)
- OkISz. = Szamota István–Zolnai Gyula 1902–1906: *Magyar oklevél-szótár. Pótlék a magyar nyelvtörténet szótárhoz*, Budapest, Hornyánszky.
- RévLex. = Révai nagy lexikona. *Az ismeretek enciklopédiája I–XXI*, Budapest, 1911–1935, Révai.
- SzT. = *Erdélyi magyar szótörténeti tár I–*, anyagát gyűjtötte és szerkesztette Szabó T. Attila (1–6), szerk. Vámszer Márta (7–11), Kósa Ferenc (12–) Bukarest–Budapest–Kolozsvár, 1975–2005, Kriterion–Akadémiai Kiadó–Erdélyi Magyar Múzeum-Egyesület.
- TESz. = Benkő Loránd főszerk. 1967–1984: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–IV*, Budapest, Akadémiai Kiadó.

EGY SZINTAKTIKAI VÁLTAKOZÁS TIPOLOGIÁJA ÉS SZOCIÁLIS TERJEDÉSE

A SZÁMNÉVI JELZŐ UTÁNI FŐNÉV EGYES- ÉS TÖBBES SZÁMÚ HASZNÁLATA
XVIII. SZÁZAD ELEJI HIVATALOS IRATOKBAN

NÉMETH MIKLÓS

A magyar nyelvtörténet kutatói viszonylag kevés figyelmet szenteltek a mennyiségjelzős szerkezet számbeli egyeztetésének, a nyelvhasználat több évszázados ingadozásának, és főként a változatok nyelvföldrajzi és társadalmi megoszlásának. A kései középmagyar kor különböző irattípusait tanulmányozván arra a következtetésre jutottam, hogy talán érdemes a történeti szociolingvisztika korlátozott eszköztárát fölhasználva közelebbről tanulmányoznunk e problémakört, szoros összefüggésben a spontán sztenderdizációnak más nyelvhasználati jelenségeket érintő folyamataival. Érdekesnek és tisztázandónak találok, hogy milyen mértékben hatolt be az írott és beszélt nyelvváltozatokba a többes számmal való egyeztetés, és hogy van-e kapcsolat az írott nyelvemlékekben és a beszélt nyelvjárásokban is megfigyelhető többesszámhasználat között.

Szeretném vizsgálni azt, hogy milyen mértékben ingadozott a mennyiségjelzős szerkezet alaptagjának egyes és többes számú használata a kései középmagyar kor írott forrásaiban, másfelől azt is, hogy a nyelvhasználat e területen függhet-e bizonyos társadalmi tényezőktől pl. a szövegalkotó társadalmi helyzetétől, nyelvi műveltségétől, fogalmazásban való jártasságától. Az általam megfogalmazott sejtések, hipotézisek igazolásához azonban további, nagy korpuszokon végzett vizsgálatok szükségesek. Munkámnak nem célja, hogy kitérjek a jelenségkörnek a XVIII. század második felétől való szabályozási kísérleteire.

A magyar nyelvtudományi szakirodalomnak a kérdéskört érintő dolgozataiból első helyen említeném meg Rác Endre (1980: 257–73) tanulmányát – ő a predikatív szerkezeten belüli egyeztetés kérdéskörében vizsgálódott, és ennek következtében találkozott az – alanyként is gyakran álló – mennyiségjelzős szerkezeten belüli egyeztetés problémáival. Hozzá kell tennünk, hogy vizsgálata alapvetően szinkrón jellegű volt, nyelvtörténeti áttekintése ugyanakkor fontos adalékokkal szolgál a jelenség történetéhez. A továbbiakban megkíséreltem felvázolni a szakirodalmi munkákból kirajzolódó kép fő körvonalait – anélkül, hogy alapos szakirodalmi áttekintést nyújtanék – e vonatkozásban Rác (1980) tanulmányához utalnám az olvasót. A mennyiségjelzős szerkezet alaptagjának számbeli egyeztetésével kapcsolatban néhány általános megál-

lapítás jól kihüvelyezhető a szakirodalomból, megpróbálom ezeket vázlatosan összefoglalni.

A szerkezet egyes számmal való egyeztetését egységesen ősi, öröklött sajtáságnak tekinti a szakirodalom – ebben nincs véleménykülönbség. Abban is egyetértés mutatkozik, hogy alapvetően kontaktusváltozónak (noha e terminust még természetesen nem használják) tartják a többes számmal való egyeztetést a megfelelő számnév jelenléte esetén, amely az írott nyelvváltozatokban minden bizonnyal a latin nyelvből való fordításoknak köszönhetően kezdett terjedni már az ómagyar kortól fogva. Ezen a véleményen van Klemm (1928: 292), Berrár (1957: 122), Bárczi (1963: 186) – és így foglaltam állást magam is (Németh 2004: 109). Itt érdemes megjegyeznünk, hogy – amint S. Hámori (1991: 688–9) korai ómagyar kori áttekintéséből kiviláglik – a számbeli egyeztetés bizonytalanságai már első szövegemlékünkben tettenérhetőek, ha a *mend* szónak ’összes, valamennyi’ jelentéséből és mennyiségjelzői mondatrészi szerepéből indulunk ki a HB. „*Es mend paradifumben ualov gimilcictul munda nekí elnie*” és a HBK. „*mend w szentí es unutteí cuzicun*” részleteiben.

Fontos észrevételt tesz Horváth az új nyelvtörténeti tankönyvben (2003: 468) az ómagyar kor vonatkozásában: „Az egyeztetés ingadozása a mennyiségjelző legtöbb kifejezőeszköze mellett megfigyelhető, és természetesen főleg a fordításirodalomra jellemző; különösen szembetűnő a kódexek párhuzamos helyein (...). A világi szövegemlékekben (versekben, levelekben) általában az ősi, egyes számú alak fordul elő (...) a latinos többes szám azonban néhol ezekbe is behatolt (...).” Ő tehát fölfigyel arra, hogy a jelenség vélhetően a liturgikus szövegekkel kezdett terjedni az ómagyar korban – tehát e vonatkozásban különbözhetnek egymástól az egyházi és világi szövegműfajok. A többes számú használatnak a magyar nyelvben való megjelenése és terjedése szempontjából meglehetősen fontos ez, hiszen megerősíti azt a véleményünket, hogy a jelenség a *lingua sacra*, a latin forrásnyelv erős hatása révén kezd behatolni a magyar nyelvű liturgikus fordításirodalomba: először ott jelentkezik, és talán innen terjed tovább az írásbeliség más területeire.¹

A főntebb említett szerzők azonban egy másik tényezőt is látnak a jelenség terjedésének hátterében: az értelmi egyeztetésre törekvést. Így pl. Klemm (1928: 292): „Néha a magyarban, mégpedig a mai népnyelvben is, továbbá a rokon nyelvekben előfordul a többesszám is.” Ő ezt a népnyelvben széles szóföldrajzi dimenziókban előforduló példákkal kapcsolatban említi, ahol „leginkább a határozatlan számnevek mellett” (292) jelenik meg a többes szám. Klemm szövegéből csak implicit módon olvasható ki, hogy a nyelvjárások és a korai írásbeliség többes számú alakjai más-más

¹ E ponton azonban nem árt emlékeztetni arra sem, hogy a ránk maradt ómagyar kori nyelvemlékek többsége liturgikus funkciójú szöveg, a két kulturális közeg (egyházi és világi műveltség) tehát nem azonos arányban reprezentálódik a korai nyelvemlékekben. Ez azonban nem befolyásolja döntően, csak árnyalja előbbi megállapításunkat.

tényezőknek köszönhetik genezisüket: előbbiek az értelmi egyeztetésnek, míg utóbbiak a latin kontaktushatásnak. Az is feltűnő, hogy Klemm nem említi a két eltérő szociális elterjedtségű jelenség érintkezését, egymásra hatását. Berrár (1957: 122) így látja a jelenséget: „Az irodalmi nyelvben azonban nem honosodott meg ez a sajátság, bár szórványosan mind az irodalomban, mind a nyelvjárásokban felbukkan, nem okvetlenül idegen mintára, hanem értelmi egyeztetésként.”

Szembeötlő, hogy a jelenség mai igen kategorikus szabályozottságával szemben évszázadokon át *ex lex* állapot volt jellemző: az ómagyar kortól fogván jelentős ingadozásokat tapasztalhatunk a ránk maradt írott emlékekben, és az ingadozások egyazon stílusban, regiszterben, szerzőnél ugyanazon szövegén belül is megfigyelhetők. Tehát meglehetősen nagy a bizonytalanság és nincs még implicit (vagy látens) norma sem e nyelvhasználati jelenség szabályozására.

A mai nyelvállapotban intuitíve erőteljesen megbélyegzett jelenségnek tűnik a többes szám használata határozott és határozatlan számnév után egyaránt, bár ezirányú, a nyelvi értékítéletekre vonatkozó kvantitatív vizsgálatról vagy ún. ügynök-vizsgálatról nincs tudomásom). E stigmatizáltság azonban nyilvánvalóan a tárgyalt korszakon kívülre eső normativizálási törekvések következménye, amelyekkel e kései középmagyar korra összpontosító munkában nem áll módomban foglalkozni.

Talán érdemes azt is áttekintenünk, milyen értékítéletek fogalmazódtak meg az egyes és többes szám használatát illetően a középmagyar kor folyamán keletkezett első nyelvtanainkban. Ezeknek szinte mindegyikében találkozunk a kérdéskör tárgyalásával, a szerzők tehát érzékelték a nyelvhasználat ingadozását és a nyelvhasználók bizonytalanságait. Az, hogy igényük van a nyelvhasználatban való „rendteremtésre”, és keresik az érveket egyik vagy másik megoldás erősítésére, azt mindenképpen mutatja számunkra, hogy az ő szinkroniájukban jelentős ingadozások lehettek a nyelvhasználatban. Ugyanerre utal az is, hogy igen eltérő véleményeket fogalmaznak meg a számnévi jelzős szerkezet alaptagjának egyeztetése ügyében.

Az egyik sarkalatos álláspont képviselője Sylvester János, aki kizárólag az egyes számmal való egyeztetést fogadja el helyesnek Grammaticájában. Szathmári István alapvető grammatikatörténeti monográfiájában az első magyar nyelvhelyességi szabály megfogalmazásának tekinti Sylvesternek a számnevek utáni jelzett szó számával kapcsolatos fejtegetését (Szathmári 1968: 97). Szathmári értelmezésében a szerző saját korának nyelvhasználatát összeveti a fordítások nyelvével, és arra a következtetésre jut, hogy az egyik változat, az egyes szám megfelel nyelvünk kifejezőmódjának, míg a többes szám nem, mert az a latinnak szolgálai utánzása. Talán ez az első említése a szerkezetben tetten érhető latin kontaktushatásnak is – tehetjük hozzá. Szathmárinak érdekes és figyelemre méltó észrevétele (128), hogy a nyelvtaníró Sylvester határozott elméleti állásfoglalása írott malaszt maradt a(z) Újszövetséget latinból) fordító Sylvester számára: „Úgy látszik, a latin szöveg hatása olyan erős volt, hogy Sylvester nem minden esetben tudta érvényesíteni nagy éleslátással megfogalmazott szabályát.

Inkább többször fordul elő, hogy számnevek után többesbe teszi a jelzett szót (...).” Itt a latin kontaktushatást láthatjuk érvényesülni *in vivo*, a latin tehát nemcsak az ómagyar kor első szövegfordításaiban hatott, hanem a későbbiekben is.

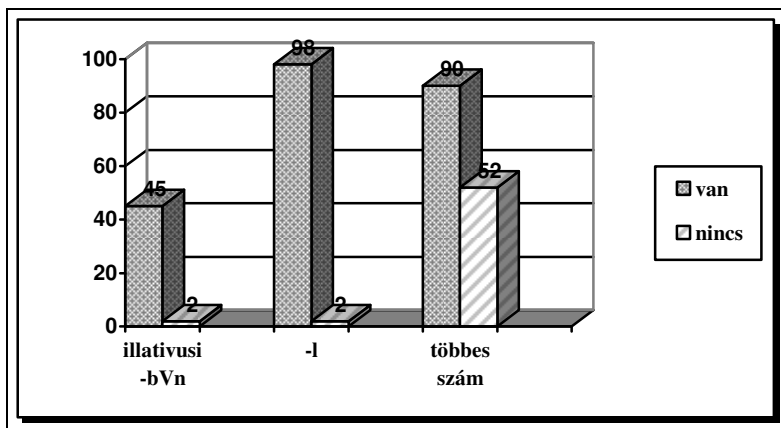
Szathmári munkája meggyőzően mutatja be, hogy Dévai Bíró Mátyás (162) és Szenczi Molnár Albert (195) köztes álláspontot képvisel. Dévai használja az egyes és többes számot is. Szenczi részletesen foglalkozik a számnevekkel: arra jut, hogy a többséget jelentő szó után a szó egyes és többes számban is állhat. Hasonlóan mindkét megoldást helyesli Pereszlényi Pál – az ő véleményét Szathmári (336) úgy értelmezi, hogy a jelzett szó gyakrabban áll egyes számban, mint többes számban. Ugyanakkor ő sem veti el és nem tartja kerüendőnek a többes számú megoldást sem.

Sylvestertől és a fentebb sorolt grammatikusokétól gyökeresen eltér Geleji Kátóna István (Szathmári 1968: 249) véleménye, aki a logika nevében követeli meg a többséget jelentő számnév után a jelzett szó többes számát: „*Két emberek*”, „*három részeik vagynak az igéknek*”.

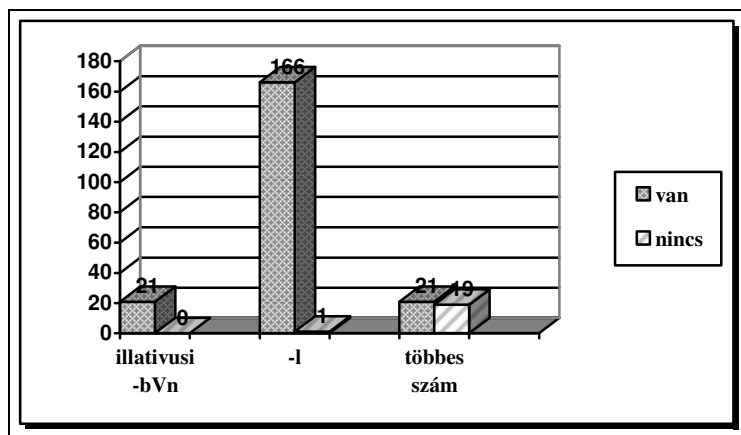
Láthatjuk, hogy első grammatikáinkból hiányzik az egységes és kizárólagos megoldás megfogalmazása – mást mond egyik és másik nyelvtanírónk. E színes képet tovább élénkíti az, hogy – aki az elmélet szintjén állást foglal valamelyik megoldás mellett –, az sem tartja magát a saját elveihez szövegalkotásában. Aligha tükröz ez mást, mint nagyfokú ingadozást és bizonytalanságot – még a nyelvileg rendkívül tudatos grammatikusok esetében is. (Előbbre vinné a vizsgálatot, ha nyelvtaníróink egyike-másika az egyes- vagy többes számú változatot társadalmi elterjedtségre utaló megjegyzéssel bélyegezte volna meg: *vulgo, paraszti beszéd, a nép nyelvében* stb. Ilyen címkét azonban sajnos nem találunk, így a szociális elterjedtségről saját, kései középmagyar kori forrásokat fölhasználó mikrovizsgálatainknak kell valamit mondaniuk.

Mielőtt a mennyiségjelzős szerkezet alaptagjának a kuruc forráscsoporton (Esze Tamás 1955 – kiválasztott folyamodványai) belüli használatát közelebbről górcső alá vennénk, érdemes összevetnünk a változó értékein belüli ingadozást az általam már korábban is elemzett (Németh 2004) kulcsfontosságú nyelvi változók értékein belüli megoszlásokkal. Az általam kulcsfontosságú változónak tekintettek közül vessük össze most az azonszótagú *l* kiesését és a *-ban/-ben* rag illativusi használatát az egyes/többes szám használatán belüli ingadozással a szegedi városi tanácsai jegyzőkönyvekben a 18. század első harmadában! Ezt annak érdekében tesszük, hogy lássuk: mennyire instabil a számnévi jelzős szerkezet egyeztetése – még a formálisabb írott nyelvrétegekben is.

1. ábra
Az egyes változókon belüli ingadozások a szegedi alapforrásban – Németh 2004 alapján

2. ábra
Az egyes változókon belüli ingadozások a kuruc forráscsoportban

A diagramok jól szemléltetik, hogy a szegedi városi tanácsi jegyzőkönyvek 47 illativusi esetből 45-öt (96%), a – különböző szociokulturális eredetű – kuruc folyamodványokban 21 illativusi esetből 21-et (100%) az írott nyelvre (és csak arra) jellemző *-ban/-ben*-nel jelölnék. Az azonszótagú *l* kiesését vizsgálván a szegedi magisztrátus jegyzőkönyveiben 102 esetből kétszer (2%), a kuruc folyamodványokban 167 esetből egyszer (0.6%) jelölik az *l*-kiesését. A fenti két változó tekintetében tehát a spontán sztenderdizációs folyamatok már oda vezettek, hogy a hivatalos írásbeliség

lappangó normája csak az egyik változatot engedte meg. A források alapján az is megállapítható, hogy ezzel a szövegek lejegyzői is tisztában voltak.

Ha viszont a mennyiségjelzős szerkezet főnévi tagjának számhasználatát vesszük szemügyre, akkor lényegesen nagyobb szóródást tapasztalunk, amely nem billenti el egyik változat felé sem az írott nyelv e rétegének nyelvhasználatát. A szegedi magisztrátusi forrásban 52 egyes számú (37%) és 90 többes számú (63%), a kuruc forrás-csoportban 19 egyes számú (47%) és 21 többes számú (53%) alakot találunk. Az adatoknak e megoszlása mindenképpen ingadozásra, az implicit norma hiányára utal. Míg tehát a különböző műveltségű egyénekhez köthető források az implicit norma erejét mutatják az illativusi esetben használt *-bVn* rag vagy az azonszótagú *l* kiesésének írásban való jelölhetősége terén, addig a mennyiségjelző utáni számhasználatot forrásaink keletkezési idején még nem korlátozzák a több évszázados spontán sztenderdizációs folyamatok. A mennyiségjelzős szerkezet főnévi alaptagjának egyes- vagy többes számú használatát tehát minden bizonnyal a vizsgált korszak után zajló kodifikációs-sztenderdizációs folyamatok döntötték el, nem pedig szerves nyelvfeljődés vagy nem irányított, spontán sztenderdizációs folyamatok. A kései középmagyar kor általam vizsgált forrásainak adateloszlásai pedig leginkább az erős ingadozást és az implicit norma hiányát mutatják

Ezek után érdemes közelebbről áttanulmányozni a mennyiségjelzős szerkezetek adatait. A mikroelemzésnek kettős célja van: egyfelől azt áttekinteni, van-e különbség a különféle típusú számnevek utáni főnévi egyes- és többes szám használatban, azaz függ-e a számhasználat nyelvrendszeren belüli tényezőktől. Másfelől a kuruc források adottságai lehetővé teszik, hogy az adatok megoszlása és a nyelvhasználók társadalmi-szociokulturális háttere közötti lehetséges kapcsolatra is megkíséreljünk fényt deríteni.

Előzményként érdemes a kései ómagyar kor adatait áttekintenünk – ebben nagy segítségünkre lehet S. Hámori (1995), aki a kódexek adatait tekinti át. Mielőtt adatait ismertetnénk, érdemes arra kitérnünk, hogy mely nyelvrétegből merítette azokat. Ő elsősorban a latinból fordított liturgikus szövegekre támaszkodhatott a kódexek kora nyelvállapotának vizsgálatában, ezért a latin interferenciahatás valószínűleg erősen érvényesült a magyar nyelvű szövegek megformálásában. Az alábbi táblázat erős ingadozást mutat a kései ómagyar kori egyesített korpuszban, amelyben a nyelvhasználat összességében még az egyes számú alakok túlsúlyát mutatja. A latinból való fordítás tehát elindította és terjeszti a többes számmal való egyeztetést, de ez a kontaktusjelenség az ómagyar kor végéig még nem került túlsúlyba. A táblázat adatai jól mutatják, hogy a határozott és határozatlan számnév és a *minden* névmás után egyaránt az egyes számú alakok vannak túlsúlyban. A határozott számnév és a *minden* névmás után is több mint duplája az egyes számú főnévi alakok részaránya a többes számúaknak – és nagyjából ez az egyes és többes számú alakok aránya a vizsgált szerkezetek összesített számában is. A legszerényebb túlsúlyban a határozatlan számnév utáni egyes szám van

– ezt akár úgy is értelmezhetjük, hogy a nyelvi újítás, a többes számmal való egyeztetés talán itt haladt leginkább előre.

1. táblázat

A kései ómagyar kor mennyiségjelzős szerkezetei S. Hámori (1995: 355) alapján

Szófaj	Egyes számú jelzett	Többes számú jelzett
Határozott számnév	93	41
Határozatlan szn.	49	35
A <i>minden</i> névmás	128	57
Összesen	270	133

A kései középmagyar kor vonatkozásában látni fogjuk, hogy a hivatalos írnioki nyelvváltozatban megfordulnak az arányok. A szegedi városi tanácshoz köthető kései ómagyar kori forráscsoport adatait érdemes itt is felidézni.

2. táblázat

A szegedi jegyzőkönyvek mennyiségjelzős szerkezetei

Szófaj	Egyes számú jelzett	Többes számú jelzett
Határozott számnév	51	81
Határozatlan szn.	1	9
A <i>minden</i> névmás	11	31
Összesen	63	121

A hivatali-deáki nyelvhasználatban tehát nemcsak polgárjogot nyert a többes számú alakok használata a szerkezetben, hanem elterjedtségük jelentősen meg is előzte az egyes számét. A táblázatból kiolvasható, hogy a határozott és határozatlan számnév valamint a *minden* névmás után is meggyőző fölénybe kerültek a többes számú alakok. A *minden* névmás és a határozatlan számnevek esetében többszörös fölénybe kerültek a többes számú alakok, míg a határozott számnév utáni többes szám csak jó másfélszerese az egyes számnak. (Hozzá kell tennünk, hogy a határozatlan számnévi adatok nem túl nagy számúak a mennyiségi elemzéshez.)

A forráscsoport meggyőzően szemlélteti, hogy a mennyiségjelzős szerkezet alaptagjának többes számú formája bizonyos stílusrétegben dominánssá vált a XVIII.

század első harmadára: úgy tűnik, hogy e latinul is tudó hivatalnoki réteg a többes számot tartotta az általa használt írno ki nyelv változatban inkább használandónak.

A föntiektől élesen elválnak a kép másik szegedi forrásom, a kontrollforrás esetében. Kontrollforrásom egy a szegedi levéltárban található jószáglopási ügy iratanyaga, melyet nem gyakorlott írástudó, hanem kifejezetten gyermekes kézírású ember vetett papírra. A szegedi kontrollforrás átírását én készítettem el, betűhív közlését tartalmazza Németh (2004: 135–44). A forrásnak az írott nyelv implicit normáját nem ismerő, az írásban nem jártas, sokat hibázó lejegyzője alig használja a többes számú formákat, amint az az alábbi táblázat adateloszlásaiból jól kiviláglik.

3. táblázat

A szegedi kontrollforrás mennyiségjelzés szerkezetei Németh (2004: 110) alapján

Szófaj	Egyes számú jelzett	Többes számú jelzett
Határozott szn.	50	3
Határozatlan szn.	4	2
A minden nm.	5	0
Összesen	59	5

A két szegedi forrás összevetéséből arra a következtetésre juthatunk, hogy az írno ki nyelv implicit normáját jól ismerő városi tanácsí írno kok és az alkalmi írno k nyelv használata közötti erős kontraszt talán műveltségi tényezőknek köszönhető – azaz itt talán tettenérhető módon szociokulturális tényezők befolyásolják a nyelv használatának módját. Úgy tűnik tehát, hogy a XVIII. század első harmadában Szegeden az írott nyelv változatokban erősen műveltség- és normaismeret-függő, ki milyen arányban él a többes számú formákkal. A hivatalos írásbeliség lappangó normája minden bizonnyal a többes számú alakváltozatokat részesítette előnyben a formális stílusú hivatali szöveg-műfajokban, míg az erőteljesen beszélt nyelvi hatás alatt álló szegedi kontrollforrásban dominánsak az egyes számú formák. Bár kevés az adat, így statisztikai elemzésre nincs lehetőségünk az azért megállapítható, hogy arányaiban a határozatlan számnév melletti többes szám a leggyakoribb – ez esetleg mutathatja a beszélt nyelv erősebb befolyását is.

A kuruc források alapos elemzése talán segítségünkre lehet a nyelvi változatok megoszlása és a társadalmi-műveltségi tényezők közötti kapcsolatok felkutatásában. A szegedi forrásokkal nagyjából egyidőben keletkezett, más nyelvjárásterületet reprezentáló forráscsoport (Esze 1955) céljaim szempontjából igen használhatónak bizonyult. A társadalmi-műveltségi és nyelvi tényezők kapcsolatának föltárása szempontjából igen előnyös, hogy a forráskiadványból megtudhatjuk: a fejedelemnek írott kérvény

saját kezű-e, a kérvényezőt hogy hívták, hol lakik, és mely társadalmi réteg képviselője. A Rákóczinak kérvényeket író személyek között megtalálhatjuk a legkülönbözőbb társadalmi rétegek képviselőit, akik az írott nyelvi műveltségnek különböző szintjeit képviselik. Fontos, hogy a kérvényező személyek között sok a nő: legtöbbjük hadiözvegy. A kérvényezők nyelvföldrajzi hovatartozását segít megállapítani lakóhelyük megjelölése. Az Esze-féle (1955) forrásgyűjtemény – ez itt is bebizonyosodik – tehát alkalmas és kiváló korpusz történeti szociolingvisztikai vizsgálatokra.

Elsőként azonban tekintsük át a többes szám használatának nyelvrendszeren belüli elterjedtségét összegző táblázatot, mit mutat ez a kuruc forráscsoport nyelvhasználatának összességéről! A mennyiségjelzős szerkezet utáni főnév számhasználatát foglalja össze az alábbi, 4. számú táblázat.

4. táblázat

A kuruc beadványok mennyiségjelzős szerkezetei

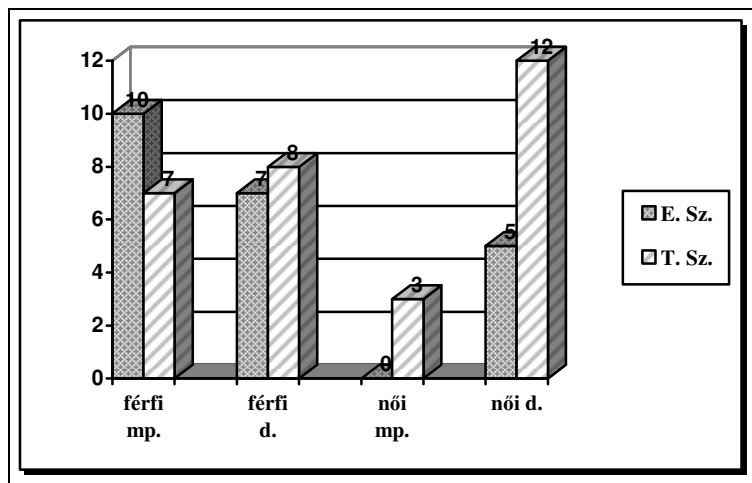
Szófaj	Egyes számú jelzett	Többes számú jelzett
Határozott szn.	18	16
Határozatlan szn.	4	9
A <i>minden</i> nm.	2	3
Összesen	24	28

A táblázatból az olvasható ki, hogy a kérvényekben nagyon erős az ingadozás az egyes és többes szám használatában. A határozott számnév esetében majdnem egyenlő számban jelenik meg a kétféle alaki megoldás, míg a határozatlan számnév és a *minden* névmás esetében a többes számban álló jelzett szó van többségben. Ez a – szegedi alap- és kontrollforrás homogenitását meg sem közelítő – eloszlás valószínűleg annak is köszönhető, hogy a kérvények nyelvi megformáltságukat és írójuk/diktálójuk műveltségét tekintve igen sokszínűek. Ezt mutathatja számunkra bizonyos nyelvjárási jelenségek, főként az *í*-zés elterjedtsége is, amelyre itt nem kell részletesen kitérnem. Annyi azért ide tartozik, hogy míg egyik-másik fogalmazványban erős és tömeges *í*-zés tapasztalható, addig másokban (ugyanazon nyelvjárásterületről) még mutatóban sem találunk *í*-ző szóalakot. A spontán írnoki sztenderdizáció tehát igen különbözőképpen működött. A jelzős szerkezet meghatározó tagjai közül arányaiban a határozatlan számnév után találunk leginkább többes számú főnevet – ami lehet a beszélt nyelv, a nyelvjárássok hatása.

A fenti összkép után érdemes a társadalmi-műveltségi tényezők felől is áttekintenünk a kuruc forráscsoport nyelvhasználatát. E célt szolgálja a 3. számú ábra, amely

az egyes- és többes szám használatát a levélíró nemével és a levélírási módjával (*manu propria* avagy diktált levelek) veti össze.

3. ábra
Nemek nyelvhasználata közötti különbség versus „fej” és „kéz” (I. Deme: 1959) viszonya
a kuruc forráscsoportban

A diagram azt mutatja – sajnos kicsi az előfordulások száma –, hogy a saját kézzel írott (m.p.) és diktált (d.) levelek között a főnévi számhasználatban nem találunk éles különbséget. Talán az mégis látszik – különösen a nők leveleire tekintve –, hogy a diktált levelekben gyakoribb a többes szám, a *manu propria* írottakban pedig az egyes szám. A férfiaknál ennek megerősítéseképpen azt látjuk, hogy a saját kezű levelekben kissé gyakoribb az egyes szám használata.

Eltér a nők és férfiak nyelvhasználata is: a nők esetében összességében dominálnak a többes számú változatok, míg a férfiak levelei nagyon kiegyenlített viszonyokat tükröznek: az egyes és többes számú alakok aránya a férfiak esetében 17:16, míg a nőknél 5:15. E kép azonban egyáltalán nem a nemek eltérő nyelvhasználatának következménye, hanem annak, hogy a nők kérvényeiket (egy kivétellel) nem saját kezűleg írták. A nők kérvényeit tehát mások írták, vélhetően olyan, literátusi réteghez tartozó deákok, akik otthonosak voltak a különböző írott nyelvváltozatokban, tudták mi egyeztethető össze a fejedelemnek írott kérvény szövegműfajával, és mi nem. A nők tehát vagy nem tudtak írni, vagy nem érezték saját stílusukat eléggé kifinomultnak egy olyan kérvény megírásához, amelyen családjuk, gyermekeik boldogulása múlik, és amely Rákóczi Ferenc fejedelemnek szól. A korabeli műveltségi viszonyokat figye-

lembe véve én azt tartom valószínűbbnek, hogy a nők nagyobb része – beleértve a nemes asszonyokat is – egyáltalán nem volt írastudó.

Ha a fejedelemnek írott kérvényeket egyenként megvizsgáljuk, akkor további értékes megfigyeléseket tehetünk a vizsgált jelenség és a társadalmi hovatartozás (és ezzel szoros összefüggésben a műveltség) összefüggéseiről. Tekintsük először át, kik, milyen társadalmi helyzetű személyek használnak többes számot, és kik inkább egyes számot a mennyiségjelzős szerkezetben!

5. táblázat

A kuruc forrás többes szám használatának részletes bemutatása

Irat száma	Nyelvi adat	A szerző neme	Mp./diktált	társadalmi állása
2.	<i>Más fél száz forintokat</i>	férfi	mp.	városi polgár, tisz
3.	Három nevetlen árváimmal	nő	d.	polgárasszony
5.	<i>Minden marháimbul</i>	férfi	mp.	várkapitány
11.	<i>töb szegény legényekkel</i>	férfi	?	hajdú
15.	két házaimra	nő	d.	nemes özvegye
19.	<i>Ennek előtte öt hónapokkal</i>	férfi	d.	hadnagy
21.	négy nevetlen gyermekimnek	nő	d.	nemzetes asszony
22.	Sok özvegyeknek, árváknak szerencséjére	nő	d.	vitéz özvegye
26.	<i>Egy néhány kő sókat szerzettem volt</i>	férfi	d.	?
28.	<i>két eökrimett</i>	férfi	d.	lovas katona
28.	<i>mind kétt eökreimet</i>	férfi	d.	lovas katona
30.	<i>minden lábas marháimat</i>	férfi	mp.	alezredes
30.	<i>Két százig való szarvas és lábas marháimat</i>	férfi	mp.	alezredes
35.	<i>Két száz ötven magyar forintokat</i>	férfi.	mp.	főhadnagy
36.	<i>Alább meg írt öt hajdúk</i>	férfi	d.	hajdúk
37.	Három apró árva gyermeki	nő	d.	kolduló levelet kér
44.	<i>sok károkot vallottam</i>	férfi	mp.	kuruc kapitány
49.	nyolcz német forintokat	nő	d.	nemes özvegye
49.	azon nyolcz német forintokat	nő	d.	nemes özvegye
71.	<i>lovaimban is sok károkot vallottam</i>	férfi	mp.	Lévai ezred fulérja
72.	<i>sok kárvalásimot</i>	férfi	d.	?
78.	minden ingó és ingatlan javaimtul	nő	d.	nemes özvegye
88.	két kis nevetlen árvácskái	nő	d.	?
93.	négy és öt nevetlen gyermekeinkkel	nő	d.	egri polgárok
99.	három árvaim	nő	d.	nemes felesége
99.	Az minden rendeknek istene	nő	d.	nemes felesége

103.	<i>edgy néhány fegyver viselő hívei</i>	férfiak	d.	jobbágy-katonák
109.	<i>Sok jövő és járó hadi személyek mián</i>	férfi	d.	karabélyos
118.	<i>töb árva özvegyekkel</i>	nő	mp	palotáshajdú özv.-e
118.	<i>országos gongyai között</i>	nő	mp.	palotáshajdú özv.-e
118.	<i>sok jó vitézeket</i>	nő	mp.	palotáshajdú özv.-e

6. táblázat

A kuruc forrás egyes szám használatának részletes bemutatása

Irat száma	Nyelvi adat	A szerző neve	Mp./diktált	társadalmi állása
2.	<i>Ez előtt hétt esztendővel</i>	férfi	mp.	tiszt
14.	<i>három fiam</i>	férfi	mp.	abaúji nemes
22.	<i>holt uramnak két pénzével sem</i>	nő	d.	kuruc vitéz özvegye
27.	sok szenvedésünket	férfi	d.	lovass vitézek
28.	<i>meg hajolásunk előtt egy vagy kétt nappal</i>	férfi	d.	lovass katona
29.	<i>minden ellenségün</i>	férfi	d.	ecsedí sereg
33.	<i>két ezer hat száz személyly cselédiünkett</i>	férfi	d.	egri sereg
35.	<i>Két várossi fundusra épített közönséges házáat</i>		mp.	főhadnagy
72.	<i>három paripámot</i>	férfi	d.	kuruc vitéz
73.	<i>három harczon</i>	férfi	mp.	strázsamester
73.	<i>három harczon</i>	férfi	mp.	strázsamester
73.	<i>három paripám</i>	férfi	mp.	strázsamester
78.	<i>két édes gyermekem</i>	nő	d.	nemes özvegye
78.	<i>öt holnapig</i>	nő	d.	nemes özvegye
80.	<i>töb rab</i>	nő	d.	hadnagy felesége
88.	<i>minden dolgában</i>	nő	d.	nemes? özvegye
104.	<i>két rab</i>	férfi	mp.	nemesek?
104.	<i>a' két rabért</i>	férfi	mp.	nemesek?
104.	<i>két rabon</i>	férfi	mp.	nemesek?
104.	<i>három rabot</i>	férfi	mp.	nemesek?
108.	<i>más sok vármegyének lakosival</i>	férfi	d.	kuruc katona
110.	<i>S kinek kettő, s három marháczkánk lívén</i>	férfi	d.	kvártélyos katonák
111.	<i>két lövéssel</i>	férfi	d.	zászlótartó
111.	<i>Néhány ráczot</i>	férfi	d.	zászlótartó

Az egyetlen nő, aki maga írja levelét, igen kifinomult stílust képvisel. Nem nemesi származású, a vöröskői csatában elesett férje sem volt az (palotáshajdú volt). Verdi Kis Anna kérvénye hosszú, mondatai terjedelmesek és rendkívül bonyolultak. A mellékmondatban gyakran használ feltételes módot. Levele elején latin nyelvű megszólítást és a középkori oklevelek formulás részeire emlékeztető hosszú, cizellált jókívánságot

találunk. A saját kezűleg írott kérvény megfogalmazója műveltségében, írott nyelvi jártasságában kétségkívül jelentősen fölötte áll a többi kérvényt jegyző írástudók többségének. Folyamodványában összesen három számnévi jelzős szerkezetet találunk, a kérelmező a *több* és a *sok* (kétszer) után is többes számba teszi a főnevet. A hivatalosságban élő írott nyelvváltozatokban való jártasság és a mennyiségjelzős szerkezet alaptagjának többes számú használata összefüggést mutat az ő nyelvhasználatában is. A nők nagyobb részének leveleit pedig literátusi műveltségű személyek írták, ezért – ahogyan korábban már utaltam rá – a nők által jegyzett kérelmek többsége a deákok, és nem a folyamodók műveltségéről, nyelvhasználatáról vall – a „fej” és „kéz” tehát nem esik egybe.

A fentebb megállapított összefüggést a férfiak saját kézzel írott levelei is erősítik. Azok, akik saját kézzel írott leveleikben többes számban használják a mennyiségjelzős szerkezet főnévi alaptagját, rendszerint magasabb társadalmi helyzetűek és a katonai hierarchiában is fentebb állnak. Találunk közöttük tisztet (2.), alezredest (30. – két adat), főhadnagyot (35.), kuruc kapitányt és a lévai ezred fulérját (71). Nincs viszont közöttük egyszerű „talpas”, szegény közkatona, kóborló hajdú.

A különböző források adatait áttekintve összegzésképpen elmondható, hogy az ómagyar kortól fogva a kései középmagyar korig erősen ingadozik a nyelvhasználat a mennyiségjelzős számhasználatában. Azt is láthattuk, hogy a különböző nyelvjárásterületekről származó források nyelvhasználatában nem tudunk nyelvföldrajzi eredetű különbséget kimutatni. Annál inkább kitapinthatónak tünnek a társadalmi különbségek: minél jártasabb volt valaki a középmagyar kor hivatalos írott nyelvének lappangó normájában, annál nagyobb számban élt a többséget jelentő számnév után a főnév többes számával. A többes szám használata tehát függ a lejegyző társadalmi helyzetétől, de főként írott nyelvi műveltségétől, jártasságától. A nemeknek a kuruc kori kérvényekben kirajzolódó nyelvhasználati különbsége e tekintetben pedig visszavezethető a nők írott nyelvben való járatlanságára (gyakran írástudatlanságára), és ennek következtében arra, hogy literátusi műveltségű embereket kellett megkérniük egy-egy a fejedelemnek címzett kérvény megfogalmazására.

Van sokkal általánosabb tanulsága is diakrón vizsgálatunknak: lehetségesnek tűnik a többes számmal való egyeztetés jelenség-tipológiájának és a szociális terjedés modelljének felvázolása. A szakirodalmi előzmények, mindenekelőtt pl. Klemm (1928) és Rácz (1980) kifejtett és implicit állításait, valamint saját megfigyeléseim eredményét érdemes egy táblázatban összefoglalni. A táblázat meggyőzően mutatja számunkra, hogy a számnévi jelzős szerkezet főnévi alaptagjában a többes számú alakok diakrón terjedése – amely a nyelvmélekekben és a nyelvjárások egy részében is megfigyelhető –, keletkezését, motivációját, társadalmi terjedését tekintve valójában két különböző jelenség.

7. táblázat

A mennyiségjelzős szerkezet alaptagjának többes számmal való egyeztetése – tipológia

	Kiváltó ok	Terjedési közeg	Műveltség szerepe	Jellemző esetek	Időbeli dimenziók
Nyelvemlékek	latin kontaktushatás	írásbeliség	írástudás + normaismeret	határozatlan és határozott számnevek	12. sz. végétől
Nyelvjárások	értelmi egyeztetés	szóbeliség	indifferens	határozatlan számnevek, főként a <i>sok</i> és <i>több</i> után	? Adatok a 19. sz.-től

A táblázat azt is példázhatja, hogy a történeti szociolingvisztika eszköztárának fölhasználásával már többé-kevésbé részletesen ismertett történeti jelenségekről is lehet újat mondani. Azt szemlélteti, hogy az írott nyelvváltozatok és a beszélt nyelvjárások többes számú alakjainak használata két teljesen különböző jelenség. Egyiket a szakrális nyelv, a latin nagy tekintélye és kontaktushatása indította útjára (elsőként a liturgikus szövegfordításokban), másikat főként a beszélők értelmi egyeztetésre való törekvése. Terjedési közegük is eltér: egyik döntően az írásbeliségben, a másik a szóbeliségben terjed. Alapvetően eltér szociokulturális meghatározottságuk és társadalmi terjedésük is: előbbi egy írástudó, hivatali nyelvben jártas művelt elit révén terjed, utóbbinak nincs semmilyen műveltségi feltétele. És végezetül: a nyelv rendszerén belüli kiterjedtségükben is eltérnek, hiszen a népnyelvben főként a határozatlan számnév után használják a többes számot, míg az írott változatokban legalább ilyen gyakorisággal a határozott számnév után is.

Az írott nyelv és a beszélt nyelv ebben az esetben tehát más-más okból produkál váltakozást, és az a véleményem, hogy a két jelenség hosszú ideig nem találkozik egymással, így nem is tudják erősíteni egymás hatását – bár részben azonos irányba mutatnak. A dolgok természetes logikája szerint az írott nyelv tekintélye hathat a beszélt nyelvváltozatokra is – erre korábban már bemutattam néhány példát az inessivusi *-ban/-ben* szóbeliségben való újra elterjedéséről (Németh 2006). E hatásnak azonban feltétele volna az írás széles körű társadalmi elterjedtsége, erről azonban a kései ómagyar kor vagy a középmagyar kor vonatkozásában még nem beszélhetünk. Az írott nyelvváltozatok egy részének implicit normája tehát sokáig nem tudott hatni a beszélt nyelvre, a két jelenség így nem interferálhatott. A beszélt nyelvnek az írott nyelvre való ráhatását pedig valószínűleg kizárhatjuk a táblázat utolsó oszlopára vetve tekintetünket: a latin fordítások már az ómagyar kor első felében elindították a kontaktushatást – ehhez nem kellett a nép nyelvének hatása.

Végezetül egy fontos megjegyzés: a nyelvjárások vonatkozásában a későbbiekben mindenképpen szükségesnek tartom a kontaktushatások vizsgálatát, mert a népnyelvben fölbukkanó többes számú egyeztetést mutató adatok tekintélyes része a perem-

nyelvjárásokból származik – ezt a benyomást azonban kiterjedt szóföldrajzi vizsgálatokkal lehet majd igazolni. Ha bebizonyosodik, hogy a peremnyelvjárásokban gyakoribb a jelenség, mint a nyelvterület középső részén, akkor számolnunk kell a környező nyelvek kontaktushatásával. Mindazonáltal e hatás időben, térben és társadalmi dimenziókban akkor is jól elkülöníthető lesz az ómagyar kortól fogva jelentkező latin kontaktushatás történetétől.

HIVATKOZÁSOK

- Bárczi Géza 1963: *A magyar nyelv életrajza*, Budapest, Gondolat.
- Berrár Jolán 1957: *Magyar történeti mondattan*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Deme László 1959: *A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez*, Budapest, Akadémiai Kiadó. = *Nyelvtudományi Értekezések* 20.
- Esze Tamás 1955: *Kuruc vitézek folyamodványai 1703–1710*, Budapest, Hadtörténelmi Intézet.
- S. Hámori Antónia 1991: A jelzős szerkezetek, in Benkő Loránd főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 676–712.
- S. Hámori Antónia 1995: A mennyiségjelző, in Benkő Loránd főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 352–5.
- Horváth László 2003: A jelzős szerkezetek, in Kiss Jenő–Pusztai Ferenc szerk.: *Magyar nyelvtörténet*, Budapest, Osiris.
- Klemm Antal 1928: *Magyar történeti mondattan*, Budapest, MTA.
- Németh Miklós 2004: *Nyelvjárás, beszélt nyelv, spontán sztenderdizációs törekvések a XVIII. századi szegedi írónoki nyelvváltozatban*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Németh Miklós 2006: Az írott nyelv és a nyelvtanírók szerepe egy stabil váltakozás fönntartásában, in Büky László–Forgács Tamás szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IV*, Szeged, JATEPress, 101–8.
- Rácz Endre 1980: Az állítmány egyeztetése a mennyiségjelzős alannyal a mondategyeségen belül, *Magyar Nyelvőr* 104, 257–73.
- Szathmári István: 1968: *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*, Budapest, Akadémiai Kiadó.

AZ IRÁNYHÁRMASSÁGRÓL ÉS A NÉVSZÓI RAGRENDSZERRŐL (A MAGYARBAN ÉS AZ URÁLI NYELVEKBEN)

NYIRKOS ISTVÁN

1. Az irányhármasság olyan nyelvi jelenség, amelyet az uráli nyelvek szinte kizárólagos sajátosságának tartanak.

Az egyik meghatározás szerint: „A határozók rendszerére jellemző magyar és finnugor nyelvi sajátosság, amely a legtisztábban a helyhatározók körében érvényesül. A helyhatározó megjelölheti, hogy az alaptagban kifejezett cselekvés, történés honnan indul ki, hol játszódik le, merre, ill. meddig tart. S mivel a többi határozó jórészt a helyhatározóból alakult ki, az – a határozók szinte egész rendszerére kiterjedt, létrehozván az előzmény-, a tartam- és a véghatározók hármas rendszerét. Pl. *házból, házban, házba – házról, házon, házra – háztól, háznál, házhoz*” (Magyar Nagylexikon 10. kötet, Budapest, 2000).

A fenti lexikon-meghatározás nemcsak rövid, hanem találó is, de természetesen jellegéből adódóan nem ölelheti fel a hármasság problémaköreit. Az utóbbi időben – különösen a Magyar nyelvtörténet (Kiss – Pusztai szerk. 2003: 242, 446, 524–7) és a Magyar nyelv történeti nyelvtana (TNyt. I: 287, 304, 650-7; II/1: 287, 304, 357, 397; II/2. 566–74 stb.) révén – nagyon rendszeres és pontos áttekintést kapunk a jelenség ősmagyar és az ómagyar kori állapotáról, illetve az ősmagyart megelőző finnugor és ugor kori háttérről is. Így tehát ez alkalommal csupán az irányhármasság körében felmerülő/felvetendő néhány elméleti szempontból is megfontolandó kérdésre térek ki.

A teljesség kedvéért megemlítem, hogy az irányhármasság valóban szembetűnő tipológiai sajátossága az uráli nyelveknek, különösen az indoeurópai nyelvekkel szemben, ahol nyoma sincs ennek a nyelvi jellegzetességnek. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy ez kizárólagosan az uráli nyelvekre lenne jellemző, mivel például megtaláljuk a török-tatár nyelvekben is (vö. Itkonen 1966: 252–3), ennek bemutatása (az esetleges egyezések és különbségek elemzése) azonban ez alkalommal nem lehet feladatunk.

2. Az irányhármasság általános felfogás szerint a hely-, illetve helyhatározói viszonyok (ki)fejlődése során alakult ki. Bárczi (1996: 64) írja, hogy a helyviszony pontosabb nyelvi kifejezése az uráli (finnugor) korban a legtöbbször még elhanyagolható volt. Igen régi időkben – folytatja – a kezdetleges emberi gondolkodás számára csak a helyviszony volt fontos, és ez is gyakran csak **differenciálatlanul** jutott kifejezésre: a

határozó sommásan csak arra a kérdésre felelt: *hol? honnan? hová?*, s még nem a *miben? min? minél?* kérdésre. „A gondolkodás fejlődésével egyrészt maga a helyviszony pontosabb megjelölése is mind szükségesebbé vált, másrészt lassan kialakult az időfogalom” (i. m. 63), illetve bizonyára valamivel később az ok-/mód-/állapotfogalom, illetve ennek jelölése. Az időfogalom kialakulása során, illetve ennek nyomán a helyhatározó ragokat vitték át az időfogalom árnyalatainak kifejezésére. Hadd hívjuk fel a figyelmet arra, hogy ez természetesen csak az időfogalmat kifejező szavak (nomenek) esetében történhetett meg (pl. *télen, nyáron, (ezen a) napon, órán*, esetleg kivételesen más szófajon: *hosszan, soká (beszél)* stb.). Így tehát az irányhármasság igen szűk térre szorulhatott, hiszen jóformán csak az időfogalmat kifejező határozott fogalmi tartalmú, nem túl népes számú szóhoz járulhatott a kérdéses primer (egyelemű) rag, azaz nem voltak a *napon* mellett pl. *napon ~ napol ~ napé*, illetve *télen ~ télel ~ télél*-féle formák (amint az esetleg várható volna az *-n* lokatívuszi, az *-l* ablatívuszi és az *-él/-á* latívuszi ragot hordozó szóalakok esetében).

3. Még mielőtt az irányhármassági helyviszonyokra kissé részletesebben kitérnék, hadd szóljak arról, hogy az uráli (finnugor) alapnyelv grammatikai rendszere morfológiai szempontból más képet mutathatott, mint a jelenlegi, vagy akár az ősmagyar kori. A morfológiai rendszerben teljesen új helyzetet teremtő primer ragok kialakulása előtt, vagy azokkal egy időben általánosabb lehetett a **ragtalanság** (a **zérómorfémák** megléte): pl. az alany, a tárgy, a határozó körében, vagy pl. az ilyen predikatív szerkezetben, mint: *én vár, te vár, ő vár*, vagy fordított **szórenddel**: *vár én, vár te, vár ő* (amelyek a *várok/várom, vársz/várod* stb. elődjei) stb. esetében (erre vö. Papp 1956: 23). De a ragtalanság korából származnak tulajdonképpen az **összefoglaló szóösszetételek** is (l. magyar: *orra < orr+száj*), vog. KL. *ńol-sam* (= orr-szem), *ńol-tus* (orr-száj), osztj. J. *nql-sám* 'arc' (= orr-szem), észt *suu-silmad* 'arc' (= orr-szemek); magyar *ia-fia* 'lánya-fia', vog. Szo. *āyipiγ* ('lány' + 'fiú' = gyerekek) stb. Nézetem szerint azzal is számolnunk kell, hogy a még kezdetleges rendszerű mondat-tani szerkezetek terén a beszélők éppen a még hiányzó ragozási formák helyén ún. **kiegészülések**, másképpen fogalmazva **szuppletivikus**, szuppléciós formákat is használtak. Olyasféle formákra gondolok, mint pl. a létige *va(gyo)n* alakja mellett a *lesz*-féle forma, amely eredeti presens funkciója ellenére jövő időt fejez ki, vagy mint pl. a *fog*, amely az igék jövő idejű paradigmáit képes pótolni, *gyere, gyertek – jöjj, jöjjetek*, illetve *bennünket ~ minket* stb. Hasonló jelenségek – amikor pl. egy másik lexéma alkalmas a középfok kifejezésére – más esetben is előfordulhatnak: *sok – több*, az esetleges *egyedik, kettedik* helyett az *el(ső), második*. Hasonló jelenség más finnugor nyelvekben is előfordul: a finn létige *olla* alakja mellett a potenciálisban *lie-* tövet (pl. *lie-nee* 'talán/bizonyára van') találunk, a névmásoknál fi. *tä(mä) ~ tuo ~ se*, illetve *nä(mä) ~ nuo - ne* formák élnek, és sok más finnugor nyelvben (erre vö. Häkkinen 2004) is találunk hasonlókat, de ilyenek a magyar *té-tova-, tél-túl*-féle határozósók is.

Ezek az alakok tehát a még grammatikai rendszerből hiányzó formák (olykor időleges) helyettesítésére voltak alkalmasak. A számuk nyilván nem lehetett túlságosan jelentős, de nem is volt túlzottan ritka.

Itkonen 1966 például ezt írja: „Széltében elterjedt jelenség a suppletivizmus, a különféle eredetű töveken alapuló ragozási formák egybekapcsolódása ugyanazon paradigmában”¹ (1966: 252). Erkki Itkonen említi azt is, hogy a „a szuppletivizmus emléke lenne annak a korszaknak, amikor a ragozás elemei a nyelvtani kategóriák kifejezésére még nem jöttek létre, és a különböző kategóriák kifejezésére külön szavak/más szavak használata vált szükségessé”² (uo. 252–3). Itt természetesen a m. (*len-ni*) fog helyett álló *lesz*-re, az egykori *-and/-end*-jeles jövő idejű alakok (*követendi*, *jövend(enének)*, *ivandó* vagyok 'inni fogok' helyett a *követni fogom*, *jöni/jönni fogok* stb.), de ilyenek más rokon nyelvekben (pl. észt, karjala, mordvin, cseremis stb.) is találhatóak (csak éppen példaképpen: *olen* 'vagyok' – (finn potenciális) *lienen* 'talán/bizonyára vagyok'), az *olen* létige egyes szám 3. személye talán nem az igéből, hanem az *oma* 'saját' szóból: a finn presens egyes szám 3. személy az **oma* > **om* > *on* (de elképzelhető a létige: *o-* tövének *-ma* képzővel ellátott formája is) fejlődés útján jött létre, és persze az is lehetséges, hogy a többes szám 3. személyű *ovat* (< *omat*) is az *oma-* *tő -t* többes jellel alakult formája (bár *oβat* alak is élt; vö. SSA. **oma** c. a.). A morfológiailag hiányzó jövő idő kifejezését a finn nyelv a *tulen menemään* 'majd megyek' formával is ki tudja fejezni. Említhetjük még a finn tagadó/tiltó igét is: *ei – eivät*, ahol ugyanis az *ei* alak többes 3. személyű igeragot kap, de például már iméntiek kiegészüléssel formájának tekinthető az imperatívuszi tiltó ige: *älä, älkää* stb.

4. Az ilyen folyamatok és nyelvi rendszertani tények után vagy azokkal talán mégis párhuzamosan került sor a **primer ragok** kialakulására.

A primer ragok kialakulásának nagyon jelentős szerepe volt a nyelv (az uráli nyelvek) morfológiai rendszerének fejlődésében is, mivel a korábbi ragtalanság, a szórend és a kiegészülés stb. mellett, illetve részben azokkal szemben konkrét és pontos kifejezését tudták adni a cselekvés/történés helyének, körülményeinek megjelenítésében. Hakulinen (1968: 425–7) már korábban felhívta a figyelmet arra, hogy az ún. latívusz pregnáns hová? kérdésre felelő válaszaiban az indoeurópai nyelvek általában hol? kérdésre felelő eseteket használnak. Vagy a finnben és más rokon nyelvekben is ablatívuszt (ablativus praegnanst) használnak, amikor az indoeurópai nyelvekben inesszívusz, vagy esetleg azt kifejező más esetet találunk (hol? miben?). A lokatívusz

¹ „Laajalti levinnyt ilmiö on suppletivismi, eri alkuperää oleviin vartaloihin perustuvien taivutusmuotojen yhtyminen samaan paradigmaan”

² „suppletivismi olisi muistoa kaudelta, jolloin taivu-tuselementtejä ei kieliopillisten kategoriain ilmaismiseksi vielä ollut kehittynt ja eri kategorioita varten siis tarvittin eri sanoja”

pregnans (a hol?) kifejezésére viszont olyan prefixumot (pl. *in*) használ, amely a mondatnani funkciótól függően hol *hol? miben?*, hol pedig *hová? mibe?* kérdésre felel.

Amint tudjuk, a magyarban, a finnben, az észtbén, a mordvinban, a lappban, az osztjákban, vogulban stb. és a szamojéd nyelvekben is szinte hiánytalanul megtalálható az irányhármasság. A mai uráli nyelvek irányhármasságát kifejező primer ragok teljes bemutatása ez alkalommal lehetetlen, de az uráli alapnyelvre, a finnugor vagy az ugor alapnyelvekre vonatkozó ősi, kikövetkeztetett ragrendszer talán érdemes röviden felvázolni – nem utolsó sorban és kissé talán egyoldalúan – az egykori vagy mai magyar ragok funkciói felől közelítve:

lokatívusz 1: m. *-t/-tt*, amely finnugor (ugor) *-ttV-* vagy *-tV-*re megy vissza: m. *itt/ott*, *Győrött*, *Kaposvárt*; *mellest*; vog. *kolt* 'házban', *wōrt* 'erdőben', *kätt* 'kézben', *ta porat* 'az időben, abban az időben', osztj. *wont*, *wunt* 'erdő; erdőben'; finn *nyt* (< *nykyt); cser. *kázät* 'most' stb.

Általában tehát *hol? mikor?* kérdésre felel.

lokatívusz 2: *-n*; *-on/-en/-ön*; *-an/-en*. Az uráli alapnyelvben a végződése **-nA* lehetett. Vö. m. *házon*, *téren*, *hun* 'hol?'; finn *ulkona* 'kint', *kotona* 'otthon'; vog. *kān* 'közbe', *kwān* ~ *kün* 'kinn, kívül'; osztj. *χ^otən* 'házban', V. *wontnū* 'erdőben', *kamän* 'kinn', C. *pēsannä* 'asztalon' stb.

A fentiekhez talán annyit célszerű még hozzáfűznünk, hogy a rövid lokatívuszi *t* mellett szerepeltetett hosszú *tt* említése nem automatikus kitétel, hanem azon alapul, hogy a rövid *t* feltételezése esetén bizonyára *z*-vel kellene számolnunk (ha az ősi *t* szabályos továbbfejlődésére gondolnánk), bár szuffixális helyzetben akár rövid is maradhatott a *t* rag.

Egy másik dolog viszont mindenképpen említést érdemel, nevezetesen az, hogy volt két lokatívuszi rag. Ismeretes, hogy a nyelv nem szereti, ha ugyanazon funkcióban két ragforma is használatos. A nyelv ilyenkor arra törekszik, hogy vagy megosztja a ragok szemantikai szerepét, vagy az egyik kivész a nyelvből. Erre tehát csak az lehet a feltételes válaszunk, hogy a két rag között szintaktikai használatbeli különbségnek kellett lennie. Ez a különbség talán a magyar nyelvtörténeti és mai nyelvi jelenségek alapján is indokolható. Azt látjuk ugyanis – még a mai magyarban is –, hogy a *-t/-tt* főleg névmásokhoz és határozószókhöz, ill. névutókhöz járulhatott elsősorban, a határozott fogalmi tartalmú névszók esetében teljesen visszaszorult vagy eleve hiányzott, egyedül a helynevek körében figyelhető meg a szűkkörű használata (*i-tt/-o-tt*, *ala-tt*, *melle-tt*, de mégis: *Győrö-tt*, *Kaposvár-t* stb.).

Hiába keresnénk, nem találánk tehát *azott* 'azon', *ezett* 'ezen' vagy *nagyot* 'nagyon', *bátrat* 'bátran', *ígyet* 'ígyen' stb. alakokat.

Az *n* latívuszrag viszont zavartalanul „élte és éli világát”: névmástövek végén pl. *azo-n*, *eze-n* (szuperesszívuszi szerepben), *ho-nna-n*, *o-nna-n*, *i-nne-n* (ez utóbbi három alakban ablatívuszi funkcióban), melléknevekhez járulva: *nagyo-n*, *bátra-n* (mód-, fok- és állapothatározóként), *téle-n*, *nyáro-n* (időhatározóként) stb. formákban. Az *-n* alaki variánsainak gazdagsága (*-on*, *-en*, *-ön*, *-an*, *-en*) is mutatja, hogy itt egy igen gyakori ragról van szó.

ablatívusz: az *-l* (*-ol*, *-ul*, *-ól*, *-öl*, *-ül*) (?finnugor) ugor **-l*-re megy vissza, amint ezt bizonyos finnugor/ugor nyelvekbeli alakok is mutatják: mindhárom ugor nyelvben *-l* szerepel ablatívuszi funkcióban: magyar *alól*, *felől* stb.; vog. *tül* 'onnan, túlról', *tuβl* 'onnan', *künl* 'kívülről', *tiyl* 'innen', oszjt. *tolta* 'onnan', O. *tälta* 'innen', finn *täältä* 'innen' stb.

A rag eredetéről annyit, hogy ezt már egybevetették a finn-permi lokális végződéssel: az **-l*-lel is, l. *etelä*, *pohjola*, *täkäläinen* stb. Azt hiszem, hogy a kétféle (rag és helyjelölő) funkcióban szereplő *-l* lehet ugyan azonos eredetű is, de szerintem két külön elemről lehet szó, az egyik az ún. grammatikai funkciót (az ablatívuszi funkciót), míg a másik csupán a (konkrét) hely jelölését vállalta fel. Ha az ablatívuszi *-l*-et a finn helyképzővel (l. fent) azonosítanánk, akkor a helynévjelölő alak ablatívuszi funkciójává válását, illetve az ablatívuszi jelentést kellene megmagyaráznunk, mert ebben az esetben a ragnak nem annyira ugor, mint finnugor eredetével kellene számolnunk. (Elvileg az is elképzelhető, hogy két külön helyjelölő, azaz két lokális értelmű nyelvi elem volt a fenti két jelentéssel, s a kettő később – bizonyos szintaktikai helyzetekben – egybeesett egy egységes ragfunkcióban.)

latívusz: az ősi latívusz alakja a magyarban *-é/-á*, illetve *-í/-i*, *-ő/-ö*, *-ű/-ü* variánsokkal található meg (l. *belé*; *alá*; *mögé/mögt*, *mögi*; *közé/közi*; *ide*; *oda*; R. *mellő*, *belő*; *összű*, *együ(-vé)*; *egyembelü* (ÓMS.) stb. (Hajdú 1981). A latívuszrag ősi (uráli) alakjaként egy finnugor **-j/-j-*-t rekonstruál a nyelvészet (vö. Hajdú i. m. 142–3), mely eléggé általános felfogásnak minősíthető (vö. Kulonen 1993: 82). Ez található meg a finn *yli*, *ali* 'alá-', *poikki* 'ketté, keresztül, szét' szavakban. A magyarban ezeknek a *messzi* ~ *messze*-féle formák felelnek meg. Hajdú Péterhez (i. h.) kapcsolódva úgy látom, hogy az uráli/finnugor alapnyelvben szintén két latívuszragnak kellett lennie. Ez a másik rag **-k* alakban realizálódhatott, mely a rokon nyelvekben réshangúsodott *-χ-*, *-γ-*, *-w*-vé (vö. finn nyj. *ala* 'alle', *taa* (Agricolánál: *tagha*) 'hátra', *jonne* 'ahová', *juoda* (< *joodak*), a magyarban pedig diftongizáción (tővégi magánhangzó + *j*-n vagy tővégi magánhangzó + **k* (*γ-*, *χ-*, *w*-n) keresztül monoftongizálódott (Hajdú 1981 i. h.). A két rag fejlődése tehát a nyelvtörténet egy bizonyos korszakában, alighanem az ősmagyar korban, s valószínűleg annak is az elején egybeesett (a diftongusok hasonló hangtani helyzetbeli fejlődésére l. még a *tanokt* > *tanoxt* > *tanojt* > *tanét* ~ *tanít*-féle

alakokat stb. (Bárczi 1958: 88–91), vagy a tör. **ödäk* > ösm. **ideχ* > *idő* ~ *idé(n)*; **qumlay* (TESz.) stb.).

5. Úgy gondolom, a fenti részletek talán nem voltak teljesen feleslegesek. Ugyanis az irányhármasság elismerése és finnugor nyelvekbeli sajátosságainak számbavétele sok fontos részletre is ráirányította a figyelmet. Ezek a következők:

- i) a **primer ragok** megjelenése előtt vagy azokkal egy időben az uráli nyelvekben – uralkodó volt a **ragtalanság**, a zéró morfémák sora;
 - másrészt az ún. hiányzó paradigmák kifejezésére a **kiegészülés** (szuppletivizmus) is ismert nyelvi jelenség volt (*van, vol-, val(a) – le(sz)*, finn *olla – lie(nee), sok – több, minket – bennünket* stb.
 - grammatikai viszonyokat fejezhetett ki a (rag nélküli) **szórend** (N – V, ill. V – N), itt említhető még minden bizonnyal az ún. utólagos korrekció is az értelmező jelzős szerkezet kifejezésére,
- ii) a primer, egyelemű ragok (lokatívuszi, ablatívuszi, latívuszi ragok) kialakulása előbb lehetőséget teremtett az általános helyviszonyok kifejezésére, s a fejlődés egy további fokán már az irányhármasság megjelenítésére is;
- iii) úgy látszik ugyanakkor, hogy
 - egyrészt az egyes ragok funkciója nem volt egymástól eleve élesen elválva, nemcsak lokatívuszi, latívuszi és ablatívuszi, hanem
 - másrészt egyéb funkciók ellátására, általánosabb helyviszony megjelenítésére is szolgált (ma is pl. az *ott, hol* (lokatívuszi), *onnan* (ablatívuszi), *alól* (ablatívuszi szerepű, az eredetinek vélt lokatívuszi **-tt, -n(n)**, *ablatívuszi -l* ragok ellenére) stb.
- iv) az egyes irányokat kifejező ragoknak meglepő módon két alakváltozatú formáik voltak (két-két lokatívusz, két-két ablatívusz, két-két latívusz);
- v) a háromirányúság kifejezése – talán az elvárhatóság ellenére – igazában talán nem is annyira a névszók, hanem elsősorban a névmási, határozószói és névutó szerepben álló szerkezetek körében valósulhatott meg. (A kronológiai kérdések még további tisztázásra várnak.)

6. Igen fontos megjegyzésnek vélem a következőt:

- a ragrendszer kialakulását a **primer ragok indították el**, ezzel mintegy analógiát szolgáltatva más szuffixumok kialakításához is; a megjelenésük **forradalmian új** jelenséget képviselt,
- a fejlődés ugyanis oda vezetett, hogy kialakult a magyarban a **mondategység szintjén**

- az alanyi rész (alany, jelző) **ragtalansága**, s a nyelvi kommunikáció hatékonyságát szolgáló
- állítmányi rész (állítmány, tárgy, határozó) kivétel nélküli **ragossága**, azaz a mondat statikus részének számító alanyi rész „statikussága”, illetve az állítmányi rész dinamikusabb voltának kifejezésére a „dinamikusabb” megoldást jelentő ragosság.

A magyar nyelvnek ezt a nyelvelméleti és nyelvtipológiai szempontból csodálatosnak mondható jellegzetességét tovább fejlesztette a primer ragok egymással vagy más ragokkal való társulása, illetve az önálló szókhoz való kapcsolódása a nyelvtörténet folyamán.

HIVATKOZÁSOK

- Bárczi Géza 1958: *Magyar hangtörténet*, Budapest, Tankönyvkiadó, 2. kiadás.
- Bárczi Géza 1996: *A magyar nyelv életrajza*, Budapest, Custos Kiadó.
- Hajdú Péter 1981: *Az uráli nyelvészet alapkérdései*, Budapest.
- Hakulinen, Lauri 1968: *Suomen kielen rakenne ja kehitys*, Helsinki, 3. kiadás.
- Häkkinen, Kaisa 2004: *Nykysuomen etymologinen sanakirja*, Juva.
- Itkonen, Erkki 1966: *Kieli ja sen tutkimus*, Helsinki.
- Kiss Jenő – Pusztai Ferenc szerk. 2003: *Magyar nyelvtörténet*, Budapest, Osiris.
- Kálmán Béla 1989: *Chrestomathia Vogulica*, Budapest.
- Kulonen, Ulla-Maija 1993: *Johdatus unkarin kielen historiaan*, Helsinki.
- Papp István 1956: Az állítmányi szerkezet őstörténete, *Magyar Nyelvjárások* 3: 3–28
SSA. = *Suomen sanojen alkuperä*, 2. kötet. Ulla-Maija Kulonen päätoimittaja, Jyväskylä, 1995.
- TNyt. I. = Benkő Loránd főszerk. 1991: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I: A korai ómagyar kor és előzményei*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- TNyt. II/1. = Benkő Loránd főszerk. 1992: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1: A kései ómagyar kor. Morfematika*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- TNyt. II/2. = Benkő Loránd főszerk. 1995: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2: A kései ómagyar kor. Mondattan. Szöveggrammatika*, Budapest, Akadémiai Kiadó.

A VÍZI ÉLET NYELVI NYOMAI SZENTESEN – EGYKOR ÉS MA

G. OROSZ RENÁTA

„Pusztulóban lévő ősi magyar életmód tárgyi és nyelvi maradványait kutatni szép, de igen nehéz feladat.” (Nyíri Antal)

A témaválasztás szándékosan rímel Nyíri Antal A kihaló szentesi víziélet néprajzi és néprajzi maradványai című művére. Az 1948-ban megjelent tanulmány volt ugyanis a mostani vizsgálat viszonyítási alapja. Nyíri az 1930-as évek második felében gyűjtötte össze hiteles forrásokból a szentesi halászattal kapcsolatos néprajzi és lexikai adatokat. Művében levéltári iratok adatai mellett három idős halászember (Komendát Bálint, Rácz Imre és Váradi Imre) szakszerű elbeszélését, valamint a mellékletben a halászati eszközök pontos képét közli. Művével Nyíri feltárta a szentesi halászat szakaszait és eszközeit, ezzel egyszerre bővítette a nyelvtudomány és a néprajz ismeretanyagát.

1. A kutatás menete és célja

A tanulmányban egy általam készített felmérést és annak eredményeit ismertetem. A vizsgálat Nyíri professzor nyelvi adataiból kiindulva egy szűk metszetben mérte fel a mai nyelvhasználatot Szentesen: valóban eltűntek a „kihaló szentesi víziélet” nyelvi nyomai a nyelvtörténet utóbbi évtizedei során? Nyíri Antal a már említett tanulmánya végén szójegyzéket közöl az általa feltárt regionális szavakról. Az itt és a mű egészében előforduló lexémák közül tizenkilenc alkotta a jelen vizsgálat alapját. Ezekhez kapcsolódott még kilenc, a térszíni formákra vonatkozó szó, amelyeket Nyíri A térszíni formák elnevezései a szentesi halászatban című cikkében közölt. A kutatás adatbázisa tehát csupán huszonnyolc lexémából áll, de a rendelkezésre álló emberi- és időtényező figyelembe véve nem lehetett bővebb anyagrészt vizsgálni.

Az adatgyűjtés kérdőívek kitöltésével történt.¹ A kérdőíven a vízi étellel kapcsolatos szavak ábécérendben, a térszíni formákra vonatkozók párokba rendezve következtek egymás után a táblázatban. A lexémák mellett a jelentésük definíciója szerepelt. Az adatközlőknek arra kellett válaszolniuk, hogy az adott jelentésben ismerik-e a szót, illetve beszéd (esetleg írás) közben használják-e. A kétféle válasszal az adatközlők a passzív és aktív szóképzlet valamelyikében helyezték el a szavakat. A kérdőív

¹ Egy egyszerűsített adatgyűjtő kérdőív megtalálható a cikk mellékleteként.

kitöltése nem vett igénybe 30 percnél többet. Csupán +/- jeleket kellett tenni az „ismeri”, illetve a „használja” rovatba az adott lexémák mellé. Az adatközlő kitöltés után megadta nemét, korát, iskolázottságát, valamint azt, hány éve él Szentesen. Összesen harmincnégyen vettek részt a kutatásban, ebből 19 nő és 15 férfi. Életkor szerinti megoszlásban a legfiatalabb 16 éves, a legidősebb 93. Az iskolázottság a 6 elemitől a szakmunkásvizsgán és érettségén át a főiskolai diplomáig terjed. A legtöbben egész életükben Szentesen laktak, míg néhányan csak *gyüttmöntek*, azaz nem szentesi születésű lakosok a városban. Az adatközlés szóban, illetve írásban történt. Előfordult olyan eset, amikor a lexéma adott jelentését nem ismerte az adatközlő, elmondta vagy leírta helyette az általa használt táji vagy köznyelvi szót, jelentést (lásd később *pytyke*, *szirt*). A kérdőíveket összesítve több mint 950 választ kellett feldolgozni.

A kutatás célja:

- felmérni, vajon a megkérdezett szentesi adatközlők ismerik, illetve használják-e a Nyíri professzor könyvéből kiragadott lexikai metszetet;
- az így gyűjtött szóképzleti elemek fennmaradtak-e az azóta eltelt idő alatt,
- esetleg lexikai besorolásuk megváltozott-e: a tájszóktól a köznyelv felé mozdult el, (az ÉKsz.² négy szót hoz minősítés nélkül az elemzett 28-ból!) vagy teljesen elavult.

2. Néhány szó Szentesről

Ahhoz, hogy megérthessük, miért épp Szentesen folyt ez a vizsgálat, közelebből meg kell ismerni a várost, amely a Tisza mentén fekszik Szegedtől mintegy 50 kilométerre északra. A vidék már a honfoglalás előtt is lakott volt. Első okleveles említésére egy birtokosztás kapcsán 1332-ben került sor *Scenthus* alakban. Ekkor mint templomos falut említik, tehát folyamatosan lakott település volt. A tatárjáráskor teljesen elpusztult, de I. Ferdinánd 1564-es adománylevele már mint mezővárost említi. Mint jelentős kurcai átkelőhelyet 1665-től említik mai írásmód szerint. Az 1715-ös adóösszeíráskor 230 családfőt számláltak. Az 1759. évi összeírás 794 családfőt tüntetett fel, vagyis a település népessége ekkorra megközelítette az 5000 főt. Később több iparos család települt Szentesre, de mezőgazdasági adottságai és a folyóvizek közelsége miatt továbbra is a mezőgazdaságé és a halászaté volt a vezető szerep. 1836-tól polgárváros, 1848-tól pedig rendezett tanácsú város lett Szentes. 1878-tól Csongrád vármegye székhelye. Az abszolutizmus éveiben megkezdődött a tiszai védőgátak építése, majd a Kurca vizét gátak közé szorították.

A XIX. század végén Szentest „kubikos fővárosként” emlegették, ugyanis mintegy 3000 kubikos élt a városban. Ekkor még élénk halászat folyt itt, a szentesi szárított hal egészen Nagyváradig elkerült. Az erek, tavak lecsapolásával, a folyók szabályozásával egyre szűkült a halászat élettere. Az 1940-es években még 20 halász élt és dolgozott Szentesen. Nyíri Antal közülük Rácz Imre, Komendát Bálint és Váradi

Imre segítségével dolgozta fel a szentesi halászélet néprajzi és népnyelvi anyagát. Az 1946-ban megalakult Csongrádi Haladás Halászati Szövetkezet 54 tagjából 12 volt szentesi halász. Kisszerszámaikkal tovább dolgoztak a folyókon, de a nagyháló már a szövetkezet tulajdona volt, és a halat is központilag értékesítették. A téli kiegészítő kereseti lehetőségek (facsósz, révátkelő, hajók, evezősklub, tározó) megszűntek, így a területi és tárgyi feltételek sem kedveztek tovább a szentesi halászatnak.

Nyíri tehát valóban az utolsó pillanatot ragadta meg, amikor még élt a halászat Szentesen. Jelen vizsgálat egyetlen halászt sem tudott megkérdezni, bár az adatközlők között akadnak olyanok (erdész, nyugállományú révész), akik szoros kapcsolatban állnak a mai napig a vízi élettel. Ennek ellenére nem tűnt alaptalannak a kutatás, hiszen a táji lexika elemeit az adott helyen élő anyanyelvjárásuk ismerik, ha azok továbbra is élő szavak.

3. A vizsgált adatbázis

Az adatbázis 28 tétele tehát két vonatkozó Nyíri-mű alapján állt össze. Vannak köztük halnevek, halászeszközök megnevezései és térszíni formák nevei a Tiszához kapcsolódóan. Több szó szerepel az adatbázisban, amelyeket mindenki ismer köznyelvi jelentésében, de itt speciálisan a vízi élettel kapcsolatosak, azaz jelentésbeli tájszók, illetve vannak valódi tájszók, amelyeket az ÚMTsz. is csak szentesi adattal említ. Az adatbázis néhány szava az ÉKsz.²-ben (*nép*) minősítés nélkül közszóként szerepel, holott Nyíri még magyarázattal látta el ezeket művében. Az adatközlők természetesen nem egységesen ismerték a lexémákat. Az egyes tájszóknál közölt százalékos adatok mutatják, mennyire ismerik, illetve használják az adatközlők az adott lexémát.

Az adatbázis összeállítása tudatos válogatás eredménye. Így fény derülhet arra, hogy a jelentésbeli tájszók élnek-e még a szentesi nyelvhasználatban, vagy már csak a köznyelvi jelentésük ismert. A halászeszközök nevei mondanak-e még valamit a szentesieknek, vagy az öreg halászokkal a megnevezések is eltűntek?

Most lássuk az adatbázis elemeit betűrendben!

alja vminek, bárka, bíbic, cigányhal, eleje vminek, ficsér, füzes, gaz, halhasítás, iszap, kikaróz, lágyódal, langvíz, lapsoló, limány, marázsa, örvény, pityke, porong, potyka, regina, rét, sebcsapat, szirt, tanya, tutaj, vész, zsombék

Első hallásra sok szóhoz tudnánk szótárba illő definíciót adni. Valószínűleg így érezték az adatközlők is, amikor végigolvasták a szósort. Sokan megdöbbenve tapasztalták, hogy az ismertnek vélt lexéma mellett teljesen más jelentésmeghatározást olvasnak, mint a várt köznyelvi definíció (jelentésbeli tájszók). Míg mások teljesen természetes módon értették pl. a *pityke* vagy a *regina* Szentesen élő jelentését.

3.1. Valódi tájszók

A tájszótípusokat a köznyelvhez szokás hasonlítani. A kommunikáció szempontjából a valódi tájszók vannak a legmesszebb, az alaki tájszók a legközelebb hozzá (Kiss 2001: 378). Vizsgáljuk meg először a kutatásban szereplő valódi tájszókat! Ide tartozik a *cigányhal*, *ficsér*, *halhasítás*, *lágýodal*, *langvíz*, *lapsoló*, *limány*, *marázsa*, *pityke*, *porong*, *regina* és *sebcsapat*.

A *ficsér* tautonimával, azaz köznyelvi szinonimával értelmezhető, jelentése 'halkereskedő'. Az ÚMTsz. is *ficsér* alakú szentesi példát említ, bár Nyíri művében megjegyzi, hogy a szó kétféleképpen él Szentesen: *fisér* ~ *ficsér*. A megkérdezettek csupán 35%-a ismeri ezt a lexémát, és közülük csak hárman használják adott esetben. Ebben az is szerepet játszhat, hogy mára eltűntek a halkereskedők, tehát táji megnevezésük is kezd kikopni.

A *cigányhal* a *compó* nevű halra vonatkozik Szentesen. Az ÚMTsz. is közli ezt a jelentést, de szentesi adat nem található a szócikkben. Az ÉKsz.² (*nép*) minősítéssel veszi fel címszavai közé. Az adatközlők 79%-a ismeri ezt a szót, és 40%-uk használja is, tehát élő tájszónak tarthatjuk a *cigányhal*-at.

Az előző szóhoz szorosan kapcsolható a *halhasítás*. Ezzel a lexémával Nyíri hosszasan foglalkozik idézett művében. Habár az összetételi tagok segítenek a szójelentés megértésében, mégsem juthatunk teljes eredményre, ha nem ismerjük azt a néprajzi, szakmai hátteret, amely e lexéma mögött húzódik. Nyíri Antal pontosan leírja, hogy a szentesi halászok és segítőik (hiszen az egész család részt vett a halhasítás munkálataiban) hogyan bontották fel a halat, hogyan tartósították kunyhóikban, míg végül elkészült a szárított hal, ami megélhetésük fő zálogát jelentette.

A mostani felmérés adatai szerint ezt a régi eljárást a megkérdezettek 18%-a ismeri, és csupán a 65 éves nyugdíjas révész használja. A lexéma kihalása azzal magyarázható, hogy ez az ősi módszer elavult a modern haltartósítási eljárások miatt.

A *pityke* szó Nyíri adatközlői szerint a 'hal pikkelye' jelentésben él Szentesen. Ezt a felmérés adatai igazolták, hiszen 70%-ban ismerik ezt a jelentést, és 38%-ban használják ma is a megkérdezettek. Az ÚMTsz. felveszi a *pityke*¹ 4. jelentéseként a szentesi adatot. Az adatközlők között azonban többen jelezték, hogy a szót egy másik, 'ált. a juhászok ruháján található fém (dísz)gomb' jelentésben ismerik. Az ÚMTsz. is közöl egy, 'a pásztorok erszényén található bőrdísz' jelentést, valamint '<A gombozás eszköze>-ként is definiálja a *pityké*-t. Az ÉKsz.² (*rég*) minősítéssel 'füles (lapos) fémgomb rendsz. férfiruhán' jelentéssel látja el a szót. Az adatközlők által körülírt jelentés mindhárom definícióból hoz jelentéselemeket (pásztor, gomb, fém). Itt látható, hogy a tájszók jelentése változhat a nyelvtörténet során még egy adott területen belül is.

A valódi tájszók közé sorolható a *lapsoló*, a *marázsa* és a *regina*. Ezek halászati szakszavak, tehát nemcsak területileg, hanem regiszter tekintetében is elkülöníthetők. A *lapsoló* 'folyami halászatban haszn. kerítőháló', a *marázsa* 'ártéri halászatra haszn.,

vékony fonálból készített háló'. Ezeket a szakszavakat az adatközlők 97%-a, illetve 85%-a nem ismeri. Mindkét szó megtalálható az ÚMTsz.-ben, ahol a szentesi adatok a szócikk élén szerepelnek. A *regina* szintén egy speciális hálófajta jelöl. Ennél a kerítőhálónál 3 rétegből a legbelső, legsűrűbb kötésű fogja meg a halat. „A regina arra való, hogy a hálóba beleütődő hal a sűrű léhíst [= a halászhaló anyagát] benyomja a ritka szembe és az így képződött zacskóban a halat megfogja” (Nyíri 1948: 45). A Közép-Tisza vidékén és Szentesen a reginás háló volt az egyik legelterjedtebb halászeszköz, mint Nyíri is utal erre. Az ÚMTsz. mindkét helyről közöl adatot. A megkérdezettek 85%-a nem ismeri ezt a lexémát, és 97%-uk nem is használta soha. Csak a nyugdíjas révész az, aki valaha beszédhelyzetben használta ezt a szót. Az imént említett három lexéma tehát a felmérés alapján kiveszettek mondható, amit leginkább szakszó voltuk magyaráz.

Valódi tájszók a térszíni formákhoz is kötődnek. A *langvíz* és a *sebcsapat* a part különböző szakaszai mellett lassan, illetve gyorsan folyó vizet jelöli. Mindkét lexéma csak szentesi példával található az ÚMTsz.-ben. A mostani adatok szerint a *langviz*-et 30% hallotta már, a *sebcsapat*-ot csupán 9%. Egyik lexémát sem használja egyik adatközlő sem élő beszédben.

A folyópart oldalát nevezi meg a *lányódal* és a *szirt* lexemapár. Ide csak a *lányódal* tartozik mint valódi tájszó, a *szirt* a jelentésbeli tájszókhoz sorolandó. A szó 'folyó homokos, enyhén emelkedő, a szirttel csaknem szemben lévő partja' jelentését az adatközlők csupán 38%-a ismeri, beszédben 91%-uk nem használja. Az ÚMTsz. kizárólag Szentesről adtolja ezt a lexémát, de a mai nyelvhasználók már ott is csak nehezen tudják értelmezni. Eszerint ez a szó szintén egyre inkább kiszorul a nyelvjárásból, és így a szinkrón nyelvhasználatból.

A *limány* is valódi tájszó. Az ÉKsz.² (*táj, Hajó*) minősítéssel '(part menti) nagyobb örvény'-ként definiálja, de Nyíri szerint nem lehet tautonimával értelmezni. Nyíri egyik adatközlőjére hivatkozva határozottan állítja, hogy a *limány* nem egyszerűen 'örvény', hanem 'az a terület a folyóban, „ahol a sekélyebb mélység mélyebb résszel találkozik” (Nyíri 1941: 213)'. Ezt tükrözi az ÚMTsz. is, amikor a *limány* első 'örvény' jelentése után árnyalatban közli a szentesi adatot ('lassan örvénylő víz a folyó sekélyebb és mélyebb részének találkozásánál'). A felmérés szerint az adatközlők 21%-a ismeri a *limány* szót, de 91%-uk sose használja, csupán 3 ember aktív szókészletében van meg.

A *porong*-nál szintén felmerül az értelmezés nehézsége. Az ÉKsz.² 'folyóban lévő zátony'-ként értelmezi (*táj*) minősítéssel. Az ÚMTsz. homonimaként kezeli a *porong*-ot, és a szintén homonimikus *porond*¹-hez utalja a szótárhasználót, tehát alaki tájszónak is tartja. A *porond*¹ szócikken belül kétszer fordul elő szentesi adat. Az egyik valóban a 'folyóban képződött homok- v. kavicszátony' jelentésű. Itt számos helyről való adat olvasható még a szentesi mellett. A szócikk 1b. jelentésárnyalatában azonban csak Szentesről származó adat van 'kemény, homokos vízmeder' jelentéssel.

Nyíri Antal adatai alapján a felmérés során ezt a jelentést vizsgáltuk, hiszen az *iszap*-pal ('a folyó alján lévő sár') párban szerepelt. A *porong*-ot a megkérdezettek közül öten ismerték ebben a jelentésben, de csak egy adatközlő használná aktívan, így 85%-ban ismeretlen ez a tájszó.

3.2. Jelentésbeli tájszók

A vizsgált szavak legnagyobb része a jelentésbeli tájszókhoz sorolható. A jelentésbeli tájszónak mindig van egy köznyelvi megfelelője, amellyel lexémaszinten megegyezik, de jelentésük között (egy vagy több ponton) eltérés mutatkozik. Ide tartozik a *bárka*, *bíbic*, *gaz*, *kikaróz*, *örvény*, *rét*, *szirt*, *tanya*, *tutaj*, *vész* és *zsombék*.

Lássuk először a halászathoz szorosan kötődő lexémákat! A *bárka* 'deszkából készített, lyukacsos haltartó'-t jelentett a szentesi halászatban. Ezt tükrözi az ÚMTsz.-ben közölt adat is. Az ÉKsz.² (*Hal*) minősítéssel hozza ezt a jelentést, tehát szakszónak tekinti csupán, nem nyelvjárási szónak. Nyíri a *bárka* kapcsán tér ki arra, hogy a táji szóképzletben is történnek átrendeződések a nyelvtörténet folyamán: „Az erek, tavak lecsapolásával, folyók szabályozásával megszűnik a halászat, egymás után tűnnek el a halászati eszközök és az eszközökkel együtt eltűnik a nyelvből azoknak neve is. Így pl. a fűzfavesszőből font *budár* (=haltartó) ma már nem használatos, helyette az alkalmasabb, deszkából készített *bárka* van, s a *budár*-ral együtt eltűnt a nyelvből a *budár* szó is” (Nyíri 1948: 3). A *bárka* lexéma 'haltartó' jelentését a mostani adatközlők 79%-a ismeri és 56%-a használja.

Sokkal kevésbé ismert a *vész* mint rekesztőhalászati eszköz. A megkérdezettek 91%-ban nem ismerik ezt a jelentést, tehát nem is használhatják. Nyíri szerint ez a legősibb rekesztőhalászati eszközök egyike, de már az 1930-as években sem használták Szentesen. Nyíri néprajzi kuriózumként közli a *vész* rajzát a mellékletben, tehát nem meglepő, ha 2007-ben senki sem tudja, milyen is ez a halászeszköz.

A *tutaj* szintén lehet jelentésbeli tájszó. Nyírinél két jelentésben is előfordul a szó. Az egyik a 'folyón úsztatott, egymáshoz rögzített szálfák', a másik a 'hálóúsztató, hálófenntartó fa'. Az első szerepel az ÉKsz.²-ben is minősítés nélkül, tehát köznyelvi jelentés. A másodikat csak Nyírinél találjuk. A felmérés során a kérdőívben ez a két jelentés ugyan elkülönítve, de egy rubrikában szerepelt. Így csak néhány adatközlő különböztette meg, hogy melyik jelentésre vonatkozik adott válasza. Mivel 100%-ban ismerik a szót és 88%-ban használják is, arra lehet következtetni, hogy a válaszok csak a köznyelvi jelentésre utalnak. A 'hálóúsztató, hálófenntartó fa' jelentésre csak hatan adtak megkülönböztethető választ. Közülük öten ismerik és ketten használják is a *tutaj*-t ebben a jelentésben. A kérdőív szerkesztési hibája miatt sajnos ezek az adatok nem vethetők össze a többi jelentésbeli tájszóéval.

A *tutaj* köznyelvi jelentéséhez kapcsolódik a *bíbic* lexéma. Ez Szentesen jelentésbeli tájszó, amennyiben nem a latinul *Vanellus vanellus* nevű liléféle madárra vo-

natkozik, hanem 'a kompötél fenntartására a Tisza közepén leláncolt, fenyőfából készített tutaj'-ra. Az ÚMTsz. felveszi ezt a jelentést a *bíbic* szócikkben. A felmérés szerint az adatközlők 21%-a ismeri ezt a jelentést, de 97%-ban nem használják. A fennmaradó 3% itt is az idős révészt takarja, hiszen neki úgymond „munkaköri kötelessége” ismerni és használni a *bíbic* szót ebben a jelentésben.

A felmérés csupán egyetlen igét vizsgált, ez pedig a *kikaróz*. Jelentése: 'csónakot a parton karóhoz köt'. A *kikaróz* lexémát az ÉKsz.² '<növényt> karóhoz köt' definícióval veszi fel. Tehát itt is jelentésbeli tájszóról beszélhetünk, amennyiben a csónakot a növénytől eltérő jelentésmozzanatnak tartjuk. Az adatközlők 76%-a ismeri az igének ezt a jelentését, és csaknem 50%-ban használják is. Így tehát a *bárka* mellett a *kikaróz* a halászathoz kötődő másik legismertebb jelentésbeli tájszó az adatok közül.

A következőkben vizsgáljuk meg alaposabban a folyóparthoz köthető jelentésbeli tájszókat! A *gaz* Szentesen nemcsak a '(kiskertben növő) gyomnövények'-re vonatkozik, mint a köznyelvben, hanem tájszóként vízinnövények gyűjtőneveként is használják. A felmérés szerint 82%-ban ismerik ezt, és az adatközlők csaknem fele használja is a *gaz*-t ebben a jelentésében. Tehát élő tájszónak tekinthető. Az ÚMTsz. külön jelentésbe sorolja ezt, és beszédes adattal támasztja alá Nyíritől. „A víz-járta területen gazdagon termett a növények sokasága, melyet *gaz*-nak hívtak; a *gaz* jó takarmány volt” (Nyíri 1948: 16).

Szentesen és környékén meghatározó jellegű volt a *rét*. Itt sem a köznyelvi 'kaszáló', illetve 'legelő, mező' jelentésre kell gondolni. Tájszóként 'magas vízállásakor vízzel lepett, vízinnövényekben gazdag, gyakran ingoványos, lápos terület'-et jelent. Az ÚMTsz. külön jelentésben *rít* alakváltozatban említi a szentesi példát a *rét*¹ szócikkben. A kérdőívre az egyszerűség kedvéért került a köznyelvi *rét* alak. Az ÉKsz.² (*táj, rég*) minősítéssel látja el a 'mocsaras, vizes terület' jelentést. A két definíciót összevetve jól látható, hogy a Szentesen élő jelentés épp a *gaz* lexéma adta jelentéstöbbletet hordozza. Az adatközlők 79%-ban ismerik ezt a jelentésbeli eltérést, és tájszóként 59%-uk használja is a *rét* lexémát.

Nyíri a *rét* jellegzetes alakulásaként említi a *zsombék*-ot. Adatközlője így mondta: „Vótak azok a zsombíkok. [...] Körülötte fű nyól. Mikor lélíp az embër a zsombíkról, akkor térgyig ír a víz” (Nyíri 1948: 16). Az ÉKsz.² ezt a jelentést természetesen nem hozza, a 'füvel benőtt vakondtúrás'-t minősíti tájnak a *zsombék* szócikkben. A szentesi adatközlők 85%-a ismeri 'a réten található, vízzel, ingovánnyal körülvett szilárd földterület' jelentésű *zsombék*-ot, és 53%-uk használja is.

A *tanya* lexéma szintén jelentésbeli tájszó. Nyíri Antal adatközlői szerint 'a víznek az a része, ahol kivetik a hálót, hogy halat fogjanak'. Az ÉKsz.² tájszónak és halászati szakszónak minősíti a *tanyá*-t, ha arra a vízterületre vonatkozik, amely húzóhálóval egy vetésre befogható. Nyilvánvalóan a két meghatározás ugyanazt a jelentést próbálja visszaadni. Az idős halászok megfogalmazásában a *tanya* térszíni formát is jelöl, hiszen ott vetettek hálót, ahol a legjobb fogást remélték. Ezek állandó halászó

helyek voltak. A legtöbb *tanya* külön nevet is kapott. (A Körösön pl. Határ-tanya, Tüzköves-tanya, Tőke-tanya, Köröstorok, a Tiszán Elek-tanya, Sáros-tanya, Zsúp stb.) A vizsgálat szerint a fent említett jelentést az adatközlők alig fele hallotta már, de 77%-uk egyáltalán nem használja.

A térszíni formát jelölő *szirt* is jelentésbeli tájszó Szentesen: 'a folyókanyarban az az oldal, amelyiknek a víz nekivágódik'. Nyíri hangsúlyozza, hogy a *szirt* Szentesen veláris (valószínűleg etimológiájából adódóan), de a mai nyelvérték már ezt nem érzi, így palatálisan toldalékoljuk. A *szirt*-tel szemben a *lágýódal* van, mint ez már a fentiekből kiderül. A *szirt* lexémát a megkérdezettek 70%-a ismerte (a *lágýódal*-t csak 38%) és 32%-uk használná is adott beszédhelyzetben (a *lágýódal*-t csak 9%). Több adatközlő elmondta, hogy a *szirt* helyett ebben a jelentésben a *sarkantyú* szót ismeri. Erről Nyíri nem ír. Az ÚMTsz. 'a partból a vízbe nyúló természetes v. mesterséges [...] gát a folyómeder szűkítésére, ill. a part védelmére' jelentésben idézi például a Közép-Tisza vidékéről Ecsedi István gyűjtéséből. Nyíri Antal többször összeveti a szentesi halászkótlól hallott adatokat Ecsediével, de a *szirt*-tel kapcsolatban nem említi a *sarkantyú*-t. Lehetséges, hogy a mai adatközlők a *sarkantyú*-t a kubikos időkben ismerik, amikor a halászok által használt *szirt* már kiszorulóban volt. A *sarkantyú* pedig idővel kiszoríthatta a *szirt* lexémát az aktív szókészletből.

A jelentésbeli tájszókhoz tartozik a *vminek az eleje* és a *vminek az alja* szópár is. Ezek földrajzi nevekhez kapcsolódóan jelölik azt a helyet, 'amerről, illetve amerre a víz folyik'. Ezt a jelentést Szentesen is ismerik (70%, ill. 65%-ban), de az adatközlőknek csupán alig több mint 30%-a használja aktívan. Ez azzal magyarázható, hogy ma már nem a folyó a legfőbb viszonyítási pont, mindennapjaik eltávolodtak a Tiszától.

Az *örvény* szó Nyírinél a 'halban leggazdagabb hely a Tiszán'. Az ÚMTsz.-ben nem szerepel ilyen szócikk, mely alátámasztaná, hogy ez valóban jelentésbeli tájszó Szentesen. A kutatásban megkérdezettek azonban 68%-ban ismertnek mondták ezt a jelentést, habár csupán 35%-uk használná adott beszédhelyzetben.

Végezetül lássuk azokat a lexémákat, amelyek legközelebb állnak a köznyelvhez! A 'füzfaliget' jelentésű *fűzes* szót csaknem minden adatközlő ismeri, és 70%-uk használja is. Az ÉKsz.² köznyelvi szóként tartja számon, amennyiben nem ad mellé szótári minősítést. Az ÚMTsz. felveszi címszavai közé, de csak alaki tájszóként, hiszen nem definiálja külön. Szentesi példa nincs az adatai között, mivel Szentesen *fűzes* alakban használják. Így ezt a lexémát a köznyelvekhez közel állónak kell tekintenünk. (Talán épp ezért ismerik 97%-ba az adatközlők.)

A *potyka* 'ponty' szót szintén mindenki ismerte a megkérdezett személyek közül. Az ÉKsz.² népnyelvinek minősíti, az ÚMTsz. értelmezés nélkül, tehát alaki tájszóként veszi fel, de nem hoz szentesi példát. Az adatközlők 97%-a használja a *potyká*-t.

Az *iszap*-ot a Nyíri által megkérdezett halászok 'a Tisza alján lévő sár'-ként definiálják a *porong*-gal szemben. Az ÚMTsz.-ben csak alaki tájszóként szerepel, tehát

az ÉKsz.² által megadott, köznyelvi 'folyó és állóvizek finom szemcséjű, tapadós, pépes üledéke' jelentés érvényes rá. A szentesi adatnál nincs ehhez képest jelentésbeli eltérés, csupán speciálisan a Tiszára vonatkoztatták. Az adatközlők mindegyike ismeri ezt a szót ma is. Csupán 77%-uk használná, de valószínűleg a többieket félrevezette a speciális jelentésmegadás, ők esetleg ennél általánosabb jelentést tulajdonítottak a lexémának. A fentiek alapján tehát az *iszap* köznyelvi szó.

4. A vizsgálat eredménye

A vizsgálat tehát egy nagyon szűk metszet alapján a vízi élettel kapcsolatos lexikális ismereteket vázolta fel 2007 tavaszán Szentesen. Arra kereste a választ, maradt-e nyelvhasználatbeli nyoma a régen oly meghatározó halászatnak a városban. A történeti tények valóban Nyíri Antalt igazolják, hiszen ő mérhette fel az utolsó öreg halászok szakszókincsét. A mai vizsgálat már csak az utódok emlékezetét kutathatja. A folyószabályozással, lecsapolásokkal eltűntek Szentesről az addig meghatározó vizek, a halászat elveszítette valós alapját. A halászeszközök ma már főleg múzeumban láthatók, és ezzel együtt a halászatához kapcsolódó lexikai réteg is eltűnőben van. Mégsem állíthatjuk, hogy teljesen kihalt volna a nyelvtörténet elmúlt csaknem száz éve alatt, hiszen az adatközlők a speciális halászeszközök kivételével szinte minden lexémát ismertek, habár a nyelvhasználatban erősen visszaszorultak ezek a szavak. A valódi tájszavakat már alig ismerik, de a jelentésbeli tájszavak még élnek legalább az adatközlők passzív szókincsében. A felmérés természetesen akkor volna teljes, ha az egész szentesi lakosságra és a Nyíri Antal által gyűjtött teljes anyagra kiterjedne. Azt azonban a fentiek alapján is leszögezhetjük, hogy a tájszók mégsem haltak ki teljesen a szókészletből az életmód megváltozásával, a nyelvtörténet sokáig őrzi őket.

HIVATKOZÁSOK

- ÉKsz.² = Pusztai Ferenc főszerk. 2003²: *Magyar értelmező kéziszótár*, Budapest, Akadémiai.
- Kiss Jenő szerk. 2001: *Magyar dialektológia*, Budapest, Osiris.
- Nyíri Antal 1941: A térszíni formák elnevezései a szentesi halászatban, in Szabó József–Szűcs Judit szerk. 2004: *Szófejtések és nyelvtörténeti tanulmányok*, Szeged.
- Nyíri Antal 1948: *A kihalt szentesi víziélet néprajzi és népryelvi maradványai*, Szeged, Ablaka György könyvnyomdája. Különlenyomat az *Alföldi Tudományos Gyűjtemény* II. (1946–1947) kötetéből.
- Orgovány János 1990: *Szentesi halászok életéről, munkájáról szóló leírás*, Szentes, kézirat, pályázati munka.
- ÚMTsz. = B. Lőrinczy Éva főszerk. 1979–2002: *Új magyar tájszótár I–IV*, Budapest, Akadémiai Kiadó.

FÜGGELÉK

KÉRDŐÍV

A vízfőlet nyelvi nyomai Szentesen

Szavak, kifejezések	Jelentés	ismerem	használok
bárka	'deszkából készített, lyukacsos haliaró'		
bibic	'fenyőfából készített tutaj, amely a Tisza közepén van leláncolva, hogy fenntartsa a komp kötélét'		
cigányhal	'compó'		
ficsér	'halereskedő'		
füzes	'fűzfaliget'		
gaz	'<vízinövények gyűjtőneveként> pl. nád, gyékény, káka'		
halhasfítás	'a hal konzerválásának egyik ősi módja'		
kikaróznak	'a csónakot a parton karóhoz kötik'		
lapsoló	'kisebb fajta kerítő háló'		
marázsa	'vékony fonálból készített háló ártéri halászatra'		
pityke	'a hal pikkelye'		
poty/ka	'ponty'		
regina	'bizonyos hálókön a hal mozgása által kialakuló zseb, zacskó'		
rét	'magas vízálláskor vízzel lepett, vízinövényekben gazdag, gyakran ingoványos, lápos terület; ártér, hullámtér'		
tutaj	1. 'a folyón úsztatott, egymáshoz rögzített szálfák' 2. 'hálóúsztató, hálófenntartó fa'		
vész	'rekészőhalászati eszköz'		
zsombék	'a réten található szilárd földterület, amelyet víz, ingovány vesz körül'		
valaminek az eleje	'amerről a víz folyik'		
valaminek az alja	'amerre a víz folyik'		

A Tiszához kapcsolódó térszíni formák megnevezései Szentesen

Szavak, kifejezések	Jelentés	ismerem	használok
szirt	'a folyókanyarban az az oldal, amelynek a víz nekvágódik'		
lágýóoldal	'a szirttel csaknem szemben lévő terület a másik parton'		
sebecsapat	'a szirt mellett sebesen folyó víz'		
langvíz	'a lágýóoldal mellett lassan folyó víz'		
limány	'a folyóban az a terület, ahol a kevésbé mély rész a mélyebb résszel találkozik'		
örvény	'halban leggyazdagabb hely a Tiszán'		
tanya	'a víznek az a része, ahol kiverik a hálót, hogy halat fognak'		
porong	'a folyó fenekén lévő kemény talaj'		
iszap	'a Tisza alján lévő sár'		

Az adatközlő neve:

kora:

iskolázottsága:

Mióta él Szentesen:

Az adatszolgáltatás ideje:

ADALÉKOK A CSAK PARTIKULA TÖRTÉNETI VÁLTOZÁSAIHOZ

PÓLYA KATALIN

A különféle partikulák iránt újabban a magyar nyelvészek körében is élénk érdeklődés mutatkozik. Erre utal a szófaj elkülönítése a szófajtani rendszeren belül (Fábricz 1986; Kugler 2000), és az egyes partikulákkal kapcsolatos részletes beszámolók, előadások egyre nagyobb száma is. Ezekhez kapcsolódva a *vajon* partikula után (Pólya 2006) most a *csak* partikula történeti hátterét, jelentéseinek kialakulását kívánom itt megvilágítani.

A történeti nyelvtan középmagyar kori szakaszának mondatfajtákkal kapcsolatos fejezetével foglalatostkodtam, s eközben úgy tűnt, hogy a *csak* bizonyos mondatfajtákban meghatározott szabálynak engedelmeskedik, erre vonatkozó utalást azonban a magyar nyelvű szakirodalomban nem találtam. Általában is elég kevés olyan magyar nyelvű tanulmány van, mely kimondottan a *csak* szóval foglalkozik: Kocsány Piroska 1991-es és É. Kiss Katalin 1996-os cikkei vonhatók ide. Ezen kívül csak a nagyobb, összefoglaló tanulmányokban, mint Fábricz Károly partikulákkal foglalkozó disszertációjában, a TNyt. módosítószókkal kapcsolatos fejezeteiben (Juhász 1991, 1992) vagy Kugler Nóra módosítószókkal kapcsolatos disszertációjában (2002) esik egy-egy utalás a *csak*-ra, és természetesen az etimológiai és az értelmező szótárakban. Valamennyi tanulmány egységes a tekintetben, hogy a *csak* jelentését és ezzel funkcióját – természetesen a mai magyar nyelvi állapotában – rendkívül szerteágazónak tekintik. A történeti korpuszbeli vizsgálódásom arra enged következtetni, hogy a *csak* mai sokfélesége egy sokkal egységesebb megszorító jelentésből és funkcióból fejlődött ki.

A *csak* szófaji besorolása híven tükrözi a szófajtannal kapcsolatos, tudományon belüli változásokat. Az értelmező szótárban még határozószó, az etimológiai szótárban és a történeti nyelvtan korábbi kötetekben módosítószó, és csak Fábricz munkája óta, így az egyetemi leíró nyelvtanban is – partikula. Amint a példák is mutatják, a *csak* nem toldalékolható, nem mondatrész, elhagyása nem teszi agrammatikussá a mondatot, ezért magam is a partikula terminust használom rá.

A *csak* partikula már a legkorábbi írott emlékekből is bőven adatolható: „De zent ferencz ew lebynek helyt hagy [’helyét hagyá’] *c3ak* frater leonak yllentny.” (JókK. 65); „Izuan vagon te v2adat iflènedèt imaggad *τ Lac* neki žolgal” (MünchK. 58ra); „mezt *Lak* ord9g az ki az idu9llègzeualo ioth nem ze2eti” (GuaryK. 36). Minden esetben megszorító jelentése van. Pontosabban és részletesebben ez a jelentése ekkor,

tehát az ómagyar korban úgy írható le, hogy a mondatból vagy a tágabb szövegkörnyezetből meghatározható entitások vagy körülmények közül az állításunk kizárólag az egyikre vonatkozik. Így a fenti példák közül a JókK.-beli adatban a fráterek közül egyedül a Leo nevű érintheti a sebet, a MünchK.-beli példában kizárólag az Urat kell szolgálni, mást nem, és a GuaryK.-beli példában egyedül az ördög nem szereti a jót, mások, azaz az emberek valószínűleg szeretik. Az ómagyar kori adatokban a *csak* többnyire névszóval vagy határozószóval kifejezett mondatrészhez járul, ige környezetében – bár előfordul – jóval ritkább.

É. Kiss Katalin az 1996-os cikkében amellet érvel, hogy a *csak* mindig egy sorozat egyik elemére vonatkozik. Így pl. a *Csak 100 Ft-ot fizettem* mondatban a *csak* arra a sorozatra vonatkozik, amelynek első eleme a 100 Ft, második a 200, harmadik a 300 Ft és így tovább, és ebből az állítás a 100 Ft-ot jelöli ki. Ómagyar kori példákkal: „Paranczola neký engedelmfflegnek mýatta hogý *czak* engalya ruhayaban mezeýtelen menneel alamyznaert” (JókK. 87), – azaz ne legyen rajta sem egyszerű, sem díszes, sem másmilyen ruha. Vagy „ki ol’ igon dragalatos hog *Lak* egh loppenet veze eleg volt uona mind ez velag adollaganac meg fizetefeze” (GuaryK. 68), – azaz elég volt egy csöpp vér, nem kellett sem több csöpp, sem sok vér. Vagy: „*Chak* teneked wethkeztem ees gonossagoth the elletted tettem” (KeszthK. 67v), – azaz a lehetséges másik (ő) vagy több másik (ők) személy közül csupán egy bizonyos ellen vétkeztem.

É. Kiss-sel teljesen egyetértve abban, hogy a *csak* mindig egy *r e n d e z e t t h a l m a z* elemeire vonatkozik, és abból jelöl ki egyet, érdemes a halmazra vonatkozó megfigyeléseket tovább finomítani. A *csak* szócska önmagában nem képes kifejezni, hogy egy szóban forgó sorozat elemeit milyen módon korlátozzuk vele. Egy matematikából kölcsönzött fogalommal szeretném ezt megvilágítani. A matematikában ismert a sorozatok korlátosságának fogalma. Egy sorozat felülről korlátos, ha ismerjük a legnagyobb elemét, tehát, hogy legfeljebb mekkora lehet; alulról korlátos, ha ismerjük a legkisebb elemét, tehát, hogy legalább mekkora lehet; és mindkét oldalról korlátos, ha ismerjük a legkisebb és legnagyobb elemét is. A magyar nyelvben a *csak* mind a három korlátozó értelemben használatos, de hogy éppen melyiket kell értenünk, az a szövegkörnyezetből derül ki. A következő kódexbeli példákban *l e g a l á b b* értelemben használatos: „Es bodognak alaytiakuala magokot azok kyk *czak* ruhayoknak peremet ylletthetykuala Iftennek gýczeretyre” (JókK. 59), – vagyis boldognak érzi magát, aki legalább a peremét érintheti a ruhának, ha az egészet vagy nagyobb darabját nem is. „Keezerýhch engemet tehozyaad ha hýwný keweese towabba walament akarod *chak* ne wezyek el” (FestK. 381), – tehát legalább ne vesszek el, ha kényszerítettem is, ha szenvedek is. „ninLen ki iot tegen · ninLen *Lak* eghges” (DöbrK. 15v), – vagyis nem két vagy több olyan ember nincs, aki jót tegyen, de még/legalább egyet sem találni.

Legfeljebb értelemben használatos a következő példákban: „Cristufnak ytelew zeký elewt alnak mezeýtelen es hyuan. Es *czak* zemeremfflegnek vezelytt es banattnak keueýt výfeluen” (JókK. 115), – vagyis ennél többet már nem. „atte zúleidbe

ne bizzal *čak eg keues ideig* firatiac atte halalod” (NádK. 319), – tehát kevés ideig, nem sokáig, nem örökké. „Ez zent margit azzon meg marad vala az karban *chak* egý kentesben auagy capaban · az nagy hýdegsegeben” (MargL. 9r), – azaz nem volt rajta sem kendő, sem más meleg kabát.

Sokszor pedig kizárólag értelemben használatos a *csak*, a vonatkoztatott dologból, halmazból nem engedjük meg sem kevesebb, sem több elemre, hogy igaz legyen. Ezekben a példákban a *csak*-kal megjelölt dologgal szemben az „és semmi más” ellentét jelölhető meg: „iruan vagon te vzadat iftènedet imaggad *τ lac* neki zolgal” (MünchK. 10ra), – vagyis senki másnak ne szolgálj. „mezt az aioytatos lelōc *lac* az v2 iftenbe lel maganac mýndon ioth” (GuaryK. 122), – és semmi másban. „Az orath mýnd ygerewl ygere wgy kel mondaný · Ment az kenew eleyben wagyon · *chak* az ymadsaagoth kel ýgh mondaný · ment ýth wagýon megh yrwan” (FestK. 181v), – tehát (az imádságot) és mást nem kell így mondani.

Miért jó ez a szemléletbeli elhatárolás? A különböző módon történő megszorítás más-más kiegészítést, és más-más modális-többletet kínál. Így például a legáltalább jelentésű *csak* az óhajtás kifejezéséhez járul hozzá. A „beszélő azt szeretné” modális tartalomnak pontosan megfelel az, hogy a sok létező dolog közül legalább csak egyet, a legkisebbet szeretné elérni. A középmagyar korra az óhajtó mondatoknak jellemző modális-pragmatikai partikulájává vált a *csak*: „Még ideje lesz, *csak* jo véggel iáron” (Flor. 264); „ha pedig *csak* úgy akarod a malacot szárazon megsütni töltelék nélkül, úgy is jó, *csak* szépen süssék [‘süljék’]” (Szak. 319). Mint a példák is mutatják, a *csak* az óhajtó mondatban – legalábbis a középmagyar korszak végéig – megelőzi a mondat főhírét. Amint korábban is láttuk, a *csak* többféleképpen képes a releváns halmazon megszorítást végezni, ezért előfordulhat, hogy a beszélő úgy érzi, hogy további pontosításra van szüksége, így kerülhet be az óhajtó mondatba a *csak* mellé újabb, az óhajtást jobban kifejező partikula, pl. a *bár*: „Ki kemeni uagi *bar csak* ezered resfet erzenedis az faidalomnak kiked eo βenued ereted” (BKom. 70). Fontos azonban kiemelni, hogy az óhajtó mondatokban a *csak* a modális jelölő szerepe mellett továbbra is megőrzi a „legalább egy elemet a sorozatból” kijelölő funkcióját. Sőt, a *csak*-nak ez a funkciója a továbbiakban is megmarad, minden mondatfajtában a skaláris tulajdonságú névszók vagy határozók mellett. Ugyanígy a legfeljebb értemű megszorításban is megmarad a *csak*, és a későbbiekben is adatható főképpen kijelentő, de más mondatfajtákban is.

A legnagyobb változatosságot azok a mondatok mutatják, ahol a *csak* és a vonatkoztatott dolog kizárólagos értelmű megszorítást eredményez. Ige környezetben a *csak* többnyire kizárólagos megszorítást ad: „ne akazih felned *dè lac* hig” (MünchK. 40va). Mivel a *hisz* ige nem skaláris értelmű, és a mondatban az ellentétes értelmű ige is szerepel, a mondat a *csak* nélkül is ugyanezt a jelentést hordozná: Ne akarj félni, de higgy. Ehhez képest a *csak* partikulával további üzenetet kell hordoznia, mégpedig a beszélőnek a közlendőhöz fűződő kifejezett szándékát. Tehát a *csak* nyo-

matékokat ad a felszólításnak. A nyomatékot adó *csak* mindig hangsúlytalan, és akár az *is*, sokszor követheti az igét, így ugyanennek a bibliai helynek egy későbbi fordításában Káldinál már így hangzik a mondat: „Ne fély: hidgy *chak*.” (Noli timere, tantummodo crede.) (Káldi 936). Más példákban is: „fogyad megh zakalath veddel *chak* yozagat” (PeerK. 340); „Még h várj *csak*” (Flor. 265). De inkább a felszólító módú ige előtt marad a *csak*, ha a mondat illokúciós szándéka nem a kategorikus parancs, hanem a szelídebb rábeszélés, biztatás: „Ha tagul a dolog mi is *csak* halgassunk” (ComG. 524). Figyelemre méltó, hogy ez a szórend közelebb áll az óhajtó mondatok szórendjéhez, ahol a *csak* kizárólag az ige előtt állhat.

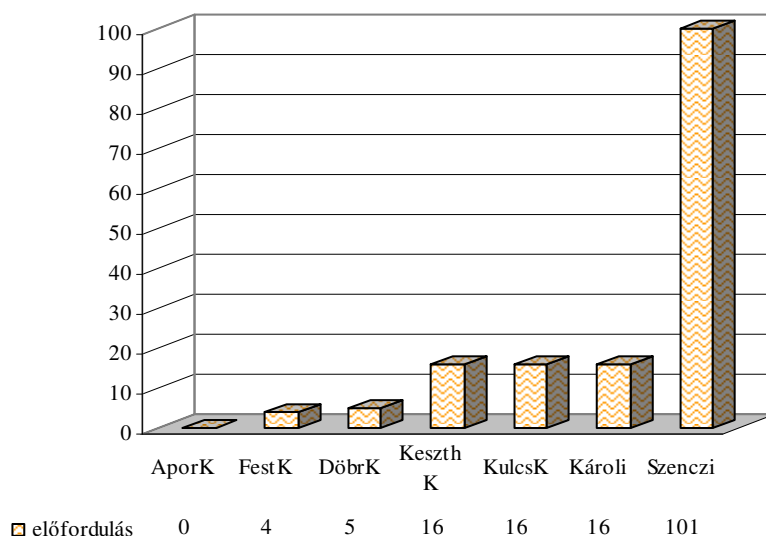
Az ómagyar kor második felétől egyre több olyan példát adhatunk, ahol a *csak* nem közvetlenül a mondatban meglévő, vagy a tágabb szöveggörnyezetre utaló dolog korlátozását, megszorítását jelenti, hanem a beszédhelyzetből kikövetkeztethető, vagy általános tudásunkban, előfeltevéseinkben meglévő dologra vonatkozik. Egy példa: „Medgyűnc [’Mit tegyünk] Pifpec Vrā? Medgyűnc, hanem *chac* pironkodgyunc: tudtam en eßt, hogy így lefzen” (Sztár. 51). Mire vonatkozik itt a *csak*? Nem azt jelenti, hogy kizárólag pironkodjunk, mást ne is tegyünk, hanem a mondatban explicite jelen nem lévő feltevésre vonatkozhat, így: ’Nem lehetünk elégedettek, legfeljebb csak pironkodásra maradt okunk.’ Vagyis a *csak* egyre többször adatható diskurzus-partikulaként. Ezt az tette lehetővé, hogy olyan, főként igék vagy más szavak mellett is feltűnt, amelyek jelentése nem megszorítható, nem korlátozható. Ide vonható a Simonyi Zsigmondtól is ismeretes kicsinylő jelentés is – az ő szóhasználatában „csekélylés” – olyan mondatban, ahol a *csak* kevés dolgot jelentő szóhoz (határozóhoz vagy számnévhez) kapcsolódik: „Philostén beteg vagy? *Csak* alégh vetrengék.” (Flor. 265); „A kopasz Török van ötven ezer néppel Mi penig leg fellyebb *csak* tizenkettővel” (ComG. 525). Ugyanez a lekicsinylés még becsmélró, pejoratív tartalommal is megtelhet, ha ürességet vagy sajnálkozást kifejező szó környezetében áll a *csak*: „De *chak* kar hagi fzolaz” (BKom. 72), „Mit vľß it, vgymond *chac* heaba mi mellettűnc” (Sztár. 1559). „Azkik környűlűnk laknak Minket nem böcsűlnek Söt *csak* megnevetnek Csűfólnak és rűtolnak” (Szenczi: Zsolt. 79: 2).

Más esetben a ’legalább’ jelentésű *csak* a kicsinylés ráértésével szerénykedő, udvariaskodó kifejezés részévé válhat: „ugy czelekedgyek nagysagod az mint jobnak itili, *csak* az Istenert azon kerem Nagysagodat, hogy ulljant vegyen Nagyságod az ki allando legyen” (1635: LPLev. 41).

A XVII. század elejétől több adatban is felbukkan a *csak*-nak egy speciális jelentése, az ’éppen’ vagy ’éppen, hogy’. Ez a *csak* az adataimban mindig tagadott ige előtt áll, s a mondat azt fejezi ki, hogy az igével jelölt történés egy hajszál híján nem valósult meg: „Mert latyuk, hogy fokban vadnak, kic vgy ifžnak, hogy vgyan megrefžket à lélec testekbe, és testek felfuualkodic, es *chac* meg nem fžakadnac belé” (Heltai: Dial. E1b), „Sirtál már eleget lam Ariannáért Fogyattad kőnyvedet *chak* egy violáért *Chak* meg nē változtál” (Zrínyi: Adr. Rr1b).

Végül egy olyan mondatot mutatok be a *csak*-kal kapcsolatos jelentésváltozó-sokra, amelyben az első előfordulás valószínűleg megengedő, ráhagyó értelmezést ad, a második viszont akár többféle képpen is értelmezhető: „soha addigh megh nem gyogyul valamigh én az berekbül füvet nem hozok, de *csak* had kilogyik maga mellyét vervén, *csak* nem gondolok véle” (1737: Bosz. 538). Az első *csak* az óhajtó tagmondatban részben megengedő, részben kicsinylő, gúnyos jelentést ad az igéhez: „*csak* had kilogyik maga mellyét vervén” – a hangsúly minden valószínűséggel a *had*-on van. A második *csak* értelmezéséhez sokat segítene, ha ismernénk a szövegmondat hangsúlyviszonyait. Ha a *csak* nem volt hangsúlyos, akkor a hangsúly a *nem*-re eshetett, így a tagmondat kijelentő lehetett, s azt jelenthette ’éppen ezzel nem gondolok, nem foglalkozom’, ez esetben a *csak* (ellentétes) kötőszó közeli jelentésű. Ha a *csak* hangsúlyos volt, akkor a már ismertetett kicsinylő, gúnyos jelentésében használatos. Ez esetben a tagmondat valószínűleg kérdő hanglejtésű lehetett, és retorikai kérdés, amely azt jelenti, hogy ’semmiképpen nem gondolok vele’. A *csak*-nak az ilyen típusú jelentése a középmagyar korszakban eddigi adataim szerint is igen ritka, mégis lehetségesnek tartom ezt az értelmezést a mai „*Csak* van egy újságod? *Csak* nem fogok órákig sorba állni?” típusú mondatok mintájára.

A középmagyar korszakban a *csak*-nak nem csupán jelentésbeli változatossága, de előfordulásának száma is növekedett. A gyakoribb előfordulást olyan szövegen mutatom be, amelyiken jól összehasonlítható a változás, hiszen ugyanazt a forrást használták valamennyien. Teljes zsoltárfordításokat választottam erre a célra, s az alábbi előfordulásokat találtam:

Szenci Molnár Albert zsoltárfordításainak 90%-ában, és a korábbi szövegek mindegyikében a *csak* skaláris értelmű kifejezésben adatolható. Szenczinél a 10% kicsinyítő jelentésben fordul elő.

FORRÁSOK

- FestK. = *Festetics-kódex*, 1494 e., kiad. N. Abaffy Csilla, Budapest, 1996 (Régi magyar kódexek **20**).
- GuaryK. = *Guary-kódex*, 1495 e., kiad. Szabó Dénes, Budapest, 1944.
- Heltai: Dial. = Heltai Gáspár, *Dialogus*, kiad. Stoll Béla, Budapest, 1951. (Az 1552. évi kiadás hasonmása.)
- JókK. = *Jókai-kódex*, XIV-XV. sz., kiad. P. Balázs János, Budapest, 1981 (Codices Hungarici **VIII**).
- KeszthK. = *Keszthelyi Kódex*, 1522, kiad. Haader Lea, Budapest, 2006 (Régi magyar kódexek **30**).

MargL. = *Szent Margit élete*, 1510, kiad. Dömötör Adrienne és Pólya Katalin, Budapest, 1990 (Régi magyar kódexek **10**).

MünchK. = *A Müncheneri Kódex 1466-ból*, szerk. Nyíri Antal, Budapest, 1971.

NádK. = *Nádor-kódex*, 1508, kiad. Pusztai István, Budapest, 1994 (Régi magyar kódexek **16**).

A TNyt. korpusza: <http://www.nytud.hu/oszt/nyelvtort/abrendeskkforras.pdf>

HIVATKOZÁSOK

Fábricz Károly 1986: *Partikulák a magyar és az orosz nyelvben*, kandidátusi értekezés, Szeged, MTA Könyvtár.

Juhász Dezső 1991: A módosítószók, in Benkő Loránd szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I: A korai ómagyar kor és előzményei*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 501–13.

Juhász Dezső 1992: A módosítószók, in Benkő Loránd főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1: Morfematika*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 815–31.

É. Kiss Katalin 1996: A *csak* szintaxisához és szemantikájához. in Terts István szerk.: *Nyelv, nyelvész, társadalom*, [Pécs], JPTE, **II**, 102–7.

Kocsány Piroska 1991: Az *is* és a *csak* szócska szövegteremtő szerepben, *Magyar Nyelv* **87**, 175–90.

Kugler Nóra 2000: A partikula, in Keszler Borbála szerk.: *Magyar grammatika*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 275–81.

Kugler Nóra 2002: *A módosítószók a magyar nyelv szófaji rendszerében*, Budapest, Osiris.

Pólya Katalin 2006: Észrevételek a *vajon* történetéhez, in Büky László – Forgács Tamás szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IV*, Szeged, 125–31.

Simonyi Zsigmond 1881: *Csak* és *csakhogy*, in *A magyar kötőszók. A mellérendelő kötőszók*, Budapest, MTA.

TNyt. = Benkő Loránd főszerk. 1991–1995. *A magyar nyelv történeti nyelvtana I–III*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

A SÁROSPATAKI HITVITA DISKURZUSJELÖLŐIRŐL

SCHIRM ANITA

1. Bevezetés

Dolgozatomban a diskurzuselemzés elméleti keretét felhasználva az 1660 őszen lezajlott sárospataki hitvitát mutatom be. A témaválasztásomat az indokolja, hogy a korábbi kutatásaim során (Schirm 2006, 2007a) a szinkrón vitaműsorokban szereplő kérdésekkel foglalkoztam, ezeket rendszereztem és létrehoztam egy kérdéstipológiát. A rendszerezés elveinek az ellenőrzéséhez, a kérdéstípusok működésének jobb megismeréséhez és az összevetéshez azonban történeti anyagra volt szükségem. Így kezdetben a sárospataki hitvita kontrollanyagként szolgált, ugyanis a szinkrón félintézményes vitaműsorokhoz leginkább hasonló történeti anyagként csak a hitviták jöhettek szóba. Az elemzés során azonban fontos elméleti és módszertani problémák és tanulságok merültek fel, amelyek nem csupán a kérdéstipológia pontosításához járultak hozzá, hanem a szinkrón és a történeti pragmatika egyszerre való alkalmazásának lehetőségét és szükségességét is jól példázzák.

2. A sárospataki hitvita bemutatása

A hitvita a különböző vallásokról vagy egyes hittani tételekről és nézetekről írásban vagy szóban folytatott harc. Az általam választott korpusz az 1660 őszen lezajlott sárospataki hitvita jegyzőkönyve. A hitvita a Kolozsvári Egyetemi Könyvtár Kézirattárában található Miss 689-es jelzettel. Az eredeti szövegnek a Kulcsár Árpád-féle lejegyzését (1999) használtam fel. A szóbeli hitviták közül a számításba vehető korpusz behatárolt voltán túl azért esett a választásom erre a vitára, mert benne országosan ismert személyek vettek részt, s megnyilatkozásaikat a jegyzőkönyv szó szerint rögzítette, amely alapján „a hitvita egésze csaknem filmszerűen rekonstruálható” (Kulcsár 1999).

A sárospataki hitvita célja Báthori Zsófiának és fiának, I. Rákóczi Ferencnek a rekatolizálása volt. A vitát az országbíró, Nádasdy Ferenc kezdeményezte, s a hitvita asztali beszélgetés formájában zajlott le a Rákóczi-palotában 1660. szeptember 30-án és október 1-jén. A vita aktív résztvevői voltak Milley István és Bácsi Miklós jezsuita szerzetesek, akik a katolikus oldalt képviselték, míg a református hitelvek védőiként Szepsi W. András sárospataki másodpap, Baczoni Baló Menyhért és Buzinkai Mihály sárospataki tanárok és Körmendi Balázs sárospataki diák szólalt fel. A vita passzív

résztevői pedig Szathmári Baka Péter sárospataki lelkész, Mikes Mihály erdélyi kancellár és tanácsúr és Liskai Péter volt.

A vita tartalmilag kitért a Szentírás hitelességére, a vallási szakadások okaira, a pápa csalhatatlanságának a kérdésére valamint a megigazulásra, az előkerülő témáknak és a szöveg felépítésének a funkciója pedig a rekatolizációs szándék közvélemény elé tárása volt. A vita jegyzőkönyvét a reformátusok kéziratban terjesztették, aminek a másolata fennmaradt. A diákok között közkézen forgó eredeti jegyzőkönyv másolt példányaiból Körmenyi Balázs sárospataki diák küldött egy példányt Kolozsvárra Liskai Péternek, innen került a jegyzőkönyv a Kézirattárba (Heltai 2005: 270–2).

3. A sárospataki hitvita nyelvi elemzése

A választott szöveg elemzése közben több – a történeti szövegek vizsgálatakor természetes – probléma is felmerült: hogyan olvasták és értelmezték a hitvitákat a XVII. században, szöveg vagy látványosság vagy mindkettő volt-e egyszerre, vajon olvasták, hallgatták vagy nézték őket (Tóth 2005: 180). Tovább nehezítette az elemzést, hogy csupán a leírt kontextusra és a lejegyzett szövegre támaszkodhattam a hitvitában szereplő kérdések vizsgálatánál, a központosításban nem tükröződő szupra-szegmentális tényezőket azonban nem tudtam figyelembe venni.

A sárospataki hitvita fontos műfaji sajátossága a vita többszólamúsága. A szöveg elsődlegesen a vitapartnerhez szól, másodlagosan pedig egy szélesebb közönséghez: a vita helyén jelenlévő hallgatósághoz vagy az olvasóközönséghez. Ez a sajátos kommunikációs helyzet a kommunikatív szándék nélküli verbális információközlést (Németh T. 2004) teszi lehetővé a kommunikátor és a másodlagos közönsége közt.

A hitvita másik műfaji jellegzetessége, hogy a szövegépítésben és a meggyőzésben is kiemelt szerepük van benne a kérdéseknek: funkciójuk az információkérésről kezdve a kételkedésen és a vitatkozáson át egészen a meggyőzésig terjed. A kérdéseknek a vitákban három csoportját lehet megkülönböztetni: a vitairányító, a vitatkozó és a tisztázó kérdések csoportját (Schirm 2007a). A (hit)vitákban mindig a vitatkozó kérdések vannak túlsúlyban.

Az elemi kérdések mellett azonban léteznek még ún. komplex kérdések is. A pragmatikai komplex kérdés a több kérdéscsoportot egybevonó magán viselő kérdést jelenti (Ilie 1999; Schirm 2007b). A sárospataki hitvita – mint korpusz – éppen azért érdekes a kérdések szempontjából, mert a benne szereplő kérdések többsége komplexnek tekinthető. Kíváncsi voltam arra, hogy vajon milyen nyelvhasználati stratégia társul ezekhez a komplex kérdésekhez, és egyáltalán, miért használnak a hitviták résztvevői elemi kérdések helyett komplexeket. Meg szerettem volna adni azokat a nyelvi elemeket is, azokat a diskurzusjelölőket, amelyek megléte segíti a kérdések komplexként való értelmezését.

A hitvitában szereplő egyik kérdés sem csupán információt kér, mindegyikhez bizonyos argumentatív szerep társul. S bár a hitvita nem tekinthető teljesen intézményes vitának, mégis lehetnek bizonyos elvárások arra vonatkozóan, hogy ki és milyen jellegű kérdést tehetett fel. A sárospataki hitvitában a műfaj jellegzetességéből adódóan nincsen külső irányító szerep, viszont a vitatkozó felek nem tekinthetők egyenrangúaknak. Mivel a sárospataki hitvitában Báthori Zsófiának és Rákóczi Ferencnek a rekatolizálása volt a cél, ezért megkülönböztethetjük a térítő és a térítendő szerepeket. A térítő szerepben a pápisták (katolikusok) léptek fel, a térítendő szerep pedig a reformátusoké volt. Ez a két szerep nem csupán eltérő vallási vélekedést takart, hanem eltérő érvelési mód és nyelvi stratégia is társult hozzájuk, amint azt a példák segítségével be is mutatom.

Az elemzéshez a pragmatika eszköztárából a Goffmann nevéhez fűződő arc-munka fogalmát hívom segítségül. Az arc Goffmannál egy tulajdonságegyüttes, amellyel minden ember rendelkezik. „Olyan én-kép, amelyet a társadalmilag megerősített tulajdonságok körvonalaznak” (Goffman 1995: 3). A beszélgetésben a résztvevők általában törekszenek az arcfenyegetés minimalizálására és saját arcuk rendbehozására, s legtöbbször olyan stratégiát alkalmaznak, amellyel el tudják kerülni az arcfenyegető aktusokat, ideális esetben pedig arra is ügyelnek, hogy beszélgetőpartnerük arca se sérüljön az interakció során. Ezzel szemben a vita tipikusan arcfenyegető aktusokat tartalmazó beszédtevékenység. Különösen igaz ez a hitvitára, így a most elemzendő sárospataki hitvitára is.

A hitvita jellegéből adódik, hogy a térítő pápisták kérdései már a vita legelejétől kezdve erősen arcrombolóak. A vita indító kérdése is megmutatja azt a provokatív stílust, ami az egész hitvita során nyomon követhető:

- Papista. Igazé a' Kegyelmetek vallása?
 Református. Igaz.
 Papista. Miért?
 Refor'. Mert a' tsalhatatlan igassagú Szent irason fundáltatott.
 Pa. Vagyoné inkább Szent irás? Mellyik az? Es honnan tudhatni azt meg?
 Ref.: Három itt a' kérdés az elsőt nem illik Keresztyen ember'k kétségbe' hozni, ha vagyoné Szent iras, mert a' nyilván vagyon minden keresztyének között.

Az *Igazé a' Kegyelmetek vallása?* vitaindító kérdést több vitatkozó kérdés követi. Már ennél a nyitó résznél is tetten érhető bizonyos kérdezői szabályok. A hitvitában részt vevő két szereplőtípushoz, a térítőhöz és a térítendőhöz különböző illetékesség társult. Másmilyen verbális és viselkedésbeli aktivitást vártak el az egyik és mást a másik féltől. Az illetékességnek a megsértését kéri számon a református vitapartner a *Három itt a' kérdés az elsőt nem illik Keresztyen ember'k kétségbe' hozni*

megnyilatkozással. A hitvita, a vitatkozás és a kérdezés írott és íratlan szabályait azonban a katolikusok nem tartották be. Erről a református Körmendi Balázs a vita résztvevője és lejegyzője a hitvita utolsó részében a következőket írta: „*Nemis akartak ők kerdettetven semmitis felelni, vagy bizonyítani, hanem többire tsak mi bizonyítottuk hogy mint s- hogy kellene a' rendes disputationak lenni, e' volt a feleletek: Nem disputatio ez, tsak asztali beszélgetés, Tsak én tudakozom most, ne visgáld Ur' mit hiszünk mi, tudom én a' magam vallását. et*” Kulcsár (1999) szerint a katolikusok azt akarták megmutatni az asztali vita során, hogy az érvelést és a vitatkozást tekintve vannak olyan jók, mint református vitapartnereik. A sárospataki hitvita megnyilatkozásai a jegyzőkönyv alapján „*rút zaj, kiáltás, pohárok közt lötenek*”, vagyis az asztali beszélgetésre a durvaság volt jellemző, nem pedig az elmélkedés és az emelkedettség. A hitvita után írt levelében Báthori Zsófia meg is jegyezte: „*nem azért hivatta' volt fel kg'teket hogy illy rút veszekedésre s- motskolodásra menynyen a' dolog*”.

A sárospataki hitvita követi a viták általános felépítését. A konfrontációs szakasz, vagyis amikor a véleménykülönbség felszínre kerül és a vitázók azonosítják egymást, már a hitvita előtt megtörténik. A rekatolizációs szándék és a résztvevők már korábban ismertek voltak a hitvita résztvevői előtt, a szöveg olvasói pedig a hitvita első pár sorából tudják meg a helyre, az időre és a szereplőkre vonatkozó legfontosabb információkat: „*Anno Millesimo Sexcentesimo Sexagesimo, die ultima Septembris et prima octobris Sáros Patakon a' palotán ebéd és vatsora felett a' vallás dolgai felöll lőtt némelly beszélgetéseknek rövid summája; Beszelgető felek lévén egy részről Groff Nádasdi Ferentz Ur' ő Na'ga Milyei és Bátsi nevű két Paterekkel együtt; más részről Szepesi András és Batzoni Menyhárt.*”

A nyitó és az érvelési szakaszban a vitatott állítások és bizonytalanságaik főként kérdések formájában hangzanak el. Például: *Igazé a' Kegyelmetek vallása?; Vagyoné inkább Szent irás? Mellyik az? Es honnan tudhatni azt meg?; s honnan bizonyithatod meg a' Lélek'k bizonságtételét?; Mitsoda azért a' bizonság vagy erősség?; Akarja hát Isten a' Szakadásokat?; Honnan vagyon hát a' sok egyenetlenség köztetek ha mind onnét magyarázzátokis?; Hát miért nem vészitek bé az Augustana Confessiot?*

A záró szakaszra – mint általában a hitvitáknál ez szokásos – nem születik kompromisszum a vitatkozó felek közt. A véleménykülönbség fennmaradt, eldurvult a vita, Rákóczi Ferenc a bortól megittasodott, s a vita berekesztődött.

A térítő pápisták folyamatosan kérdésekkel ostromolták katolikus ellenfeleiket. A kérdések egy részét a reformátusok eltávolították maguktól s nem válaszoltak rá, vagy rögtön cáfolták a kérdés formájában megfogalmazott ellentétes tartalmú állításokat.

A sárospataki hitvitában előforduló egyet nem értékek a következő séma segítségével írhatók le (Muntigl–Turnbull 1998: 227), ahol *A* és *B* a két beszélőt, az *F* pedig az egyes fordulókat jelöli: az *A* beszélő az *F1*-ben tesz egy megnyilatkozást,

amit a *B* beszélő az *F2*-ben vitat, mire *A* az *F3*-ban vitatkozik *B*-nek az *F2*-es kijelentésével vagy úgy, hogy alátámasztja az eredeti *F1*-es kijelentését, vagy direkt kifejezi az *F2*-vel való egyet nem értését. Vagyis a vitabeli váltások olyan háromfordulós szekvenciát alkotnak, amelyben két szomszédsági pár (*F1–F2*; illetőleg *F2–F3*) van, s az egyet nem értések a szomszédsági párok második részében fordulnak elő.

A hitvitában a reformátusok folyamatosan ellentmondanak térítőik kérdéseinek és állításainak. Például:

- Papista. Meg kell azt vallanotok hogy Bibliátok sem volna ha tőllünk nem vöttétek volna
- Refor'. Nem vallyuk mert az ó Testamentom a' Sidoknál, az uys a' Görögöknél lévén, nem vötték a' Romai Ecclesiától, nemis a' mi authentica Bibliánk melly a' Páristaké

Vagy egy másik példát idézve:

- Papista. A Concilium a Papaval együtt az a' tsalhatatlan Biro
- Reform'. Nem lehet, mert a' Concilium'k minden tagjaiban vagon tudatlanság, és tsalatkozhatóság és azonok lévén a Conciliumbannis...

Az ellentmondást explicit nyelvi elemek, általában tagadószavas kifejezések mutatják: *Nem voltak azok Szent írás könyvei; Nem vallyuk; Nem mondgyuk; Nem lehet; Nem hasonlo a' példa; Nem kárhozott ugy hiszszük; Nem léssen hatalommal ítélő birám; Nem volt azért Sz, Pálnak minden Varga birája; én nem hiszem; Nem tsak ott.*

A feltett kérdésekre is legtöbbször elutasító válasz és visszatámadás a reakció. A vitában szereplő kérdések többsége pragmatikai komplex kérdés és ezeknek a komplexeknek a használata a szerepekhez igazodott: a vizsgált korpuszban ugyanis csupán a térítők használtak komplex kérdéseket, a térítendők nem. A komplex kérdések használata így egy udvariassági stratégiának tekinthető (Schirm 2007b), a katolikus vitázók ugyanis az arcrombolást igyekeznek enyhíteni a komplex kérdésekkel. Ám nem vitapartnerük arcát próbálják óvni, hanem saját arcuk fenyegetését kívánják mérsékelni. Például:

- Papista. de hiszen azt tartya kegték, hogy nem szükség az írást magyarázni olly világossan.
- Refor'. Nem mondgyuk mi azt ugy egy átallyában.
- Papista. Kitsoda és miképpen magyarázhattya hát az írást?
- Reform'. Minden igaz keresztyen emberek, kik az ő hívatallyok szerint különböző mértékkel vötték a' Szent Lélek ajándékát.

Ebben a példában a katolikus ellenfél kérdése a tisztázó és a vitázó kérdés jegyeit egyszerre viseli magán. Ezt a kérdésben szereplő *hát* szócska is erősíti. A sárospataki hitvitában talált komplex kérdések többségében szerepelt a *hát* szó. Ez többféle szófaji szerepben is megjelenhet: határozószóként, töltelékszóként és kötőszóként is. A nyelvtörténeti szakirodalom (Juhász 1992: 776) szerint a kérdésben szereplő *hát* legtöbbször a latin *ergo, igitur* szavak fordításaként szerepel. A hitvitában azonban nem ilyen latinizmusról van szó, hanem arról, hogy a *hát* olyan toldalékszó, amelybe még az eredeti 'akkor' jelentés is behelyettesíthető (Juhász 1992: 781). Emellett azonban nyomatékosítást illetve tétozást is kifejezhet, s ezáltal képes a kérdés komplexszé tételére. Vagyis úgy viselkedik, mint egy diskurzusjelölő elem.

A diskurzusjelölők a diskurzusszervezésben résztvevő olyan nyelvi elemek, amelyek nincsenek hatással a megnyilatkozás igazságfeltételeire, nem befolyásolják a megnyilatkozás propozicionális tartalmát, azonban emocionális és expresszív funkcióval bírnak (Jucker 1993). A *hát* szócskát ma már diskurzusjelölőnek tartják, de a pontos kialakulása és történeti fejlődése még nincs kellőképp tisztázva. A diskurzusjelölővé válás időpontjának a meghatározására én sem teszek kísérletet ebben a dolgozatban, csupán azt próbálok megmutatni, hogy az 1660-as évekből már adatható a jelenség.

Még egy példát hozok a hitvitából a *hát* diskurzusjelölő szerepére:

Papista. *Hát* honnan tudod a' több könyvek adattak az Eccl'anak, nem ezek?
 Refor.' Tudhatni először az Experienciabol, mert azok a' Bibliába' vagynak, és nem ezek, meg tartottak volna pedig ezekis, mint azok, ha adták volna az Eccl'anak.

A kérdés tágabb szöveggörnyezete megmutatja, hogy nem töltelékszóként és nem is az eredeti 'akkor' jelentésében kell a *hát*-ot értelmezni, sőt, nem is egyszerűen az *és* szinonimájaként áll ebben a kérdésben, hanem diskurzusjelölőként viselkedik.

A kérdező pápisták saját arcuk fenyegetettségét enyhítik a kérdésekben használt diskurzusjelölőkkel. A *hát* szócskán kívül más elemek is megjelennek ilyen szerepben a hitvitában. Az alábbi példában az *azért* tölti be ezt a funkciót:

Papista. Ugy de kell lenni valami külső bizonyito erősségek'k is, mellyek által objectivé meg kell győződni az elmének hogy osztán tsalhatatlanul hihesse azt
 Ugya' Papista. Mitsoda *azért* a' bizonság vagy erősség?
 Refor'. Mi azt mongyuk hogy magában az irasban vagynak azok, mellyek elég bizonságot téznek az irasnak Istenes voltáról, miként a' Világosság mag' meg mutattya magát

Ha a kérdésből kimaradna az *azért* szó, tisztázást kérő kérdés vagy szónoki kérdés is lehetne. Az *azért* azonban nyomatékosítást fejez ki, használatával a hangsúlyviszonyokra is következtethetünk, s a kérdés általa válik komplexszé.

A sárospataki hitvitának mint diskurzusnak az elemzése megmutatta, hogy már a XVII. században is használatosak voltak bizonyos diskurzusjelölők a társalgás során. Ezek funkciója a diskurzusszegmens és a beszélő közti viszony jelölése vagyis a beszélő attitűdjének a jelzése volt. A térítő pápisták az egész vita során nyíltan kifejezték a katolikusokkal szembeni ellentétes érzületüket és ezt az attitűdöt, jobban mondva saját arcuk fenyegetését próbálták a diskurzusjelölő elemekkel és a komplex kérdésekkel mérsékelni.

4. Összefoglalás

A vizsgálódásom legnagyobb hozadéka a sárospataki hitvita elemzésében az volt, hogy bebizonyosodott, hogy történeti vonatkozásban is releváns a komplex kérdés fogalma. Vagyis már a sárospataki hitvitában vannak olyan kérdések, amelyek nem sorolhatók be egyik kérdésosztályba sem, mivel két kérdéstípus jellemző jegyei jelennek meg benne. Ez a keveredés nem a használt kérdéstipológia hiányosságát jelenti, ugyanis az elemzés megmutatta, hogy a komplex kérdésekhez meghatározott nyelvhasználati stratégia kötődik, amely az arcunkával hozható kapcsolatba, e kérdések legfontosabb szerepe ugyanis a kérdés indirektebbé tétele és ezáltal az arcfenyegetés mérséklése. A kérdések komplexként való értelmezését segíthetik a bennük megjelenő diskurzusjelölők is, amelyek közül a dolgozatban a *hát* és az *azért* jelölőket emeltem ki.

A sárospataki hitvita teljes elemzése helyett a kérdéseknek a hitvitában betöltött szerepére, a hitvitabeli komplex kérdésekre és a diskurzusjelölőkre fókuszáltam, szem előtt tartva azt a fontos elméleti tanulságot, hogy a nyelvtörténeti kutatásokban a pragmatikának is helye van. Ez már bizonyos jelenségek, például a grammatikalizáció vizsgálatánál teljesen természetes, de a többi nyelvészeti téma (diskurzusok szerkezete, diskurzusjelölők illetve beszédaktusok története) kutatásában is segítséget jelenthetne.

HIVATKOZÁSOK

- Goffman, Erving 1995: A homlokzatról: A rituális elemek analízise a társas interakcióban, in Síklaki István szerk.: *A szóbeli befolyásolás alapjai II*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 3–31.
- Gruber, Helmut 2001: Questions and strategic orientation in verbal conflict sequences, *Journal of Pragmatics* **33**, 1815–57.
- Heltai János 2005: A 16–17. századi magyarországi hitviták adattárának tervezete, in Heltai János – Tasi Réka szerk.: *„Tenger az igaz hitrül való egyenetlenségek vitatásának előradott özöne...” Tanulmányok a XVI–XIX. századi hitvitáinkról*. Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, 251–99.
- Jucker, Andreas H. 1993: The discourse marker *well*: A relevance-theoretical account, *Journal of Pragmatics* **19**, 435–52.
- Juhász Dezső 1992: A köztöszök, in Benkő Loránd szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana III/1*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 776–81.
- Kulcsár Árpád 1999: A sárospataki hitvita 1660. szeptember 30.–október 1. (Forrásközlés), in Fazekas Csaba szerk.: *Fiatal egyháztörténészek írásai*, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Újkori Magyar Történeti Tanszék, 21–46.
- Muntigl, Peter – William Turnbull 1998: Conversational structure and facework in arguing, *Journal of Pragmatics* **29**, 225–56.
- Németh T. Enikő 2004: Verbális információközlés kommunikatív szándék nélkül, VII. Nemzetközi Magyar Nyelvtudományi Kongresszus, Budapest, elérhető: www.nytud.hu/NMNYK/eloadas/nemetheniko.rtf
- Ilie, Cornelia 1999: Question-response argumentation in talk shows, *Journal of Pragmatics* **31**, 975–99.
- Schirm Anita 2006: Az *-e* kérdő partikula nyomában, in Gárgyán Gabriella – Sinkovics Balázs szerk.: *LingDok 5. Nyelvész-doktoranduszok dolgozatai*, Szeged, Szegedi Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskola, 131–53
- Schirm Anita 2007a: A komplex kérdés mint nyelvhasználati stratégia, in Sinkovics Balázs szerk.: *LingDok 6. Nyelvész-doktoranduszok dolgozatai*, Szeged, Szegedi Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskola, 131–54.
- Schirm Anita 2007b: A komplex kérdések, in Gecső Tamás – Sárdi Csilla szerk.: *Nyelvelmélet – nyelvhasználat*, Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár – Tinta Könyvkiadó, Budapest, 264–72.
- Tóth Zsombor 2005: Hitvita és marginália, Megjegyzések a „(hit)vita antropológiájához, in Heltai János – Tasi Réka szerk.: *„Tenger az igaz hitrül való egyenetlenségek vitatásának előradott özöne...” Tanulmányok a XVI–XIX. századi hitvitáinkról*, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, 175–97.

KÁRPÁTALJA TÖRTÉNETI HELYNEVEINEK NYELVJÁRÁS-TÖRTÉNETI TANULSÁGAI

SEBESTYÉN ZSOLT

1. A helynevek dialektológiai kutatásokban való hasznosíthatóságára többen és többször is felhívták a figyelmet (Benkő 1960; Hajdú 1991). Ennek nyomán az utóbbi időben egyre többen ismerik fel a jelentőségüket, és vizsgálják egy-egy terület nyelv-járását a helynevek segítségével (Bíró 2000; N. Császi 2003; Hegedűs 1989; Cs. Nagy 1997; Pesti 1989; Szabó 1985 stb.). A helynév mint a nép ajkán született, a közösség nyelvhasználatában élő nyelvjárási jelenség, lehetőséget ad a nyelvjárási jellemzőkre irányuló kutatásokra mind az élőnyelvi, mind a történeti anyag terén. A nevek által bemutatathatók a nyelvjárások hangtani és alaktani jellegzetességei, a helynevekben megjelenő szókincs pedig lehetőséget nyújt szó- és névföldrajzi vizsgálatokra.

A nyelvjáráskutatásban egyre gyakrabban használják fel a névgyűjteményeket, elsősorban a megyei gyűjtéseket. Kárpátalján ilyen eddig nem készült. A Beregszászi Állami Levéltárban őrzött kataszteri térképek és birtokösszeírások anyagaiból azonban sikerült egy, a teljes kárpátaljai magyar nyelvterületet lefedő történeti helynévanyagot összegyűjtenem (szemben pl. a nyelvatlasz 4, illetve a Kárpátaljai Magyar Nyelvjárások Atlaszájának 36 kutatópontjával).

A névanyag jól lokalizálható, a lejegyzés ideje ismert: az 1850-es évekből származnak a croquis-k, a 60-as években készült a birtokrészleti jegyzőkönyvek és kataszteri térképek első rétege, majd az 1900-as évek elején a második. A két névanyag összehasonlítható, ami lehetővé tette, hogy kizárjam a szándékosan megváltoztatott, „köznyelviesített” névalakokat. Vizsgálataim során az 1860-as években készült birtokösszeírásokat és kataszteri térképeket tudtam leginkább hasznosítani.

Példáim ebből az anyagból származnak, segítségükkel megpróbálok néhány adalékkal szolgálni a kárpátaljai magyar nyelvjárások történetéhez, megrajzolva XIX. századi jellemzőiket. Természetesen teljes és alapos elemzést nem adhatok, mert nem összefüggő szövegeket vizsgálatok. A legjellemzőbb vonásokról azonban a helynevek is információval szolgálhatnak, hiszen a közösség nyelvének sajátosságait őrzik.

A mai Kárpátalja területe korábban hat vármegyéhez tartozott: Bereg, Maramaros, Szabolcs, Szatmár, Ugoosa, Ung, bár ezek közül Szabolcsból csak három (*Eszeny, Szalóka, Tiszaágtelek*), Szatmárból pedig csak egy települést (*Nagypalád*) csatoltak hozzá. A nyelvhatár a XIX. században és ma is körülbelül az Ungvár–

Munkács–Huszt–Técső–Rahó vonalon húzódott, így az ezen a területen fekvő magyar és vegyes lakosságú települések névanyagát vizsgálom.

A kárpátaljai magyar nyelvjárások általános jegyeiket tekintve az északkeleti nyelvjárási régióhoz tartoznak. Néhány hangtani sajátosság alapján azonban további alcsoportokat állíthatunk fel. Az ungvári egyetem docense, Horváth Katalin több tanulmányában foglalkozott e nyelvjárások osztályozásával (Horváth 1976, 1981), az általa elvégzett felosztást alapul véve a következő nyelvjárás csoportokat különíthetjük el:

- a. A Felső-Tisza-vidék nyelvjárása (az egykori Máramaros megye).
- b. A Nagyszőlősi járás és a Beregszászi járás nyelvjárása (az egykori Bereg megye déli része, illetve Ugocsa megye).
- c. Az Ungvári és a Munkácsi járás nyelvjárása (Bereg megye középső, Ung megye délkeleti része).

Hasonlóan osztályozza a kárpátaljai magyar nyelvjárás csoportokat Kiss Jenő is (Kiss 2001), azzal az eltéréssel, hogy nem három, hanem csak két önálló csoportot különböztet meg: ungi (Ungvári járás) és bereg–ugocsai (Munkács és Huszt közötti nyelvjárások, Beregszászi, Munkácsi és Nagyszőlősi járás területe). A Felső-Tisza-vidéki, máramarosi helyi nyelvjárásokat nem tekinti egységes csoportnak, s az itt található magyar települések sem egy tömbben, hanem nyelvszigetzerű szétszórtságban helyezkednek el.

A három fő nyelvjárás csoport mellett jellegzetes kárpátaljai nyelvjárászigetekről is beszélhetünk. Ide tartozik a mezősegi jellegű máramarosi *Visk*, az *í-ző* és zárt *ë-ző* nyelvjárású beregi *Beregújfalu* és ugocsai *Salánk*, a labiális utótagú záródó és nyitódó diftongusos beregi *Dercen* és *Badaló*, valamint a palócos *Nagydobrony* és *Beregrákos*.

2. A helynevek segítségét elsősorban a nyelvjárások hangtani sajátosságainak kutatásában vehetjük igénybe. A kárpátaljai magyar nyelvjárások magánhangzó-rendszerének vizsgálatát az 1970-es évek közepén szintén Horváth Katalin végezte el (Horváth 1976). Az említett nyelvjárászigeteken kívül a kárpátaljai magyar nyelvjárások fonémaállománya megegyezik a köznyelvvel: 7 rövid és 7 hosszú magánhangzó található bennük. *Salánk* és *Beregújfalu* nyelvjárásában él a zárt *ë* hang, *Nagydobrony* és *Beregrákos* faluban pedig az illabiális *á* hang növeli a rövid fonémák számát.

A névanyag tanúsága szerint a XIX. században a rövid és hosszú magánhangzók megterheltsége között jelentős különbségek voltak, utóbbiaké ugyanis Kárpátaljaszerte alacsony. Különösen a felső nyelvállású magánhangzók esetében figyelhető meg a hosszú magánhangzók rövid ejtése.

A felső nyelvállású zárt hangok közül a köznyelvi hosszú *ú* nyelvjárási rövid *u* a legnagyobb hatású hangmegfelelés. A jelenség kiterjedt a terület egészére, a települések majd mindegyikén előfordul a helynevekben: *Vaktyuk tanya* (Badaló), *Tyukos*

domb (Balazsér), *Borju kosár* (Beregardó), *Urbéri kaszáló* (Beregdeda), *Farkas hügyó* (Beregsom), *Hosszu patak* (Felsőremete), *Alsó utnál*, (Gát), *Hosszu reketye* (Hetyen), *Malomut dűlő* (Macsole), *Kis kut domb*, *Tyuktór* (Nagybereg), *Reéli uthossza* (Nagygút), *Nagy uton alól* (Rafajnaújfalu), *Tyukos* (Tiszacsoma), *Hoszu ér*, *Kut dobon* (Vári), *Zugó álja* (Visk), *Ur erdő* (Csongor), *Kut sor* (Fornos), *Ujerdő* (Mezőterebes), *Hosszu szér* (Feketepatak), *Urbéresek birtoka*, *Tur erdő* (Nagypalád), *Urbéri tagok* (Szőlősvégardó), *Urbéresek* (Tiszakeresztúr), *Kis Ráthi utnál*, *Dobóut* (Császlóc), *Kétut közt* (Sislóc), *Uj szeri* (Szalóka), *Hoszu nyíl* (Ungtarnóc) stb.

Ugyancsak erős jelenség a köznyelvi hosszú *í* nyelvjárású rövid *i* megfelelés: *Kishidkőrménye* (Badaló), *Nyires szeg* (Bótrágy), *Hidelve*, *Kigyósi csatorna* (Gát), *Vizhát dűlő* (Macsole), *Vizhát* (Makkosjánosi), *Sipos tájék* (Nagybakos), *Farkasordító* (Nagybereg), *Hiderdeje* (Nagyborzsova), *Fornos nyires*, *Feketeviz patak* (Nagygút), *Első nyíl*, *Sas nyíl*, *Csonka nyíl* (Tiszacsoma), *Nyiri kaszáló* (Vári), *Vámhid utca*, *Vágóhid utca* (Huszt), *Nyires erdő*, *Hidligete* (Dercen), *Csik vész* (Szernye) stb.

A felső nyelvállású palatális labiális *ű* esetében ritkábban érvényesült az amúgy általános rövidítő hatás: *Sűrű rét* (Beregsom), *Szériüskert* (Makkosjánosi).

A magánhangzó rövidülése nemcsak a felső nyelvállású hangokat érinti, hanem előfordul a helynevekben a középső és alsó nyelvállású hangok körében is.

A köznyelvi hosszú *ő* hang rövid *ö* megfelelése mindössze két szóban (*szőlő*, *kőrís*) jellemző, bár a példák száma nem jelentős: *Szőlő hegy* (Beregdeda), *Pécsi szöllő* (Beregsom), *Alsó körösös*, *Felső Körösös*, *Nagykörösös utca*, *Kiskörösös utca* (Huszt).

Kárpátalján a középső nyelvállású hosszú magánhangzókat diftongusos alakban ejtik, ezek a kettőshangzók rendszerint záródó jellegűek. A diftongusokat írásban általában nem jelölik, néhány helynévben azonban az *ó* hang ilyen változatára is találunk példát: *Kousa* (Bátyú), *Varga oudal* (Mezőkaszony), *Lauka láz* (Nagybereg), *Holousko* (Szőlősgyula), *Halastou*, *Rousas heg*, *Nagy Galagou* (Ungvár).

A középső nyelvállású hangok közül a helynevekben a rövid *o* megterheltsége a legnagyobb. A rövidülés „tisztá” esetei a máramarosi Viskről származnak (*Zsigo rét*, *Szabo fűzes*, *Mogyoros*, *Bujdosó*), ahol román és ukrán hatásra ma is rövid magánhangzót ejtenek. Idegen nyelv hatását feltételezhetjük még az ugocsa falvakból származó nevekben, ahol egyes lakosságú településeken fordul elő ez a jelenség: *Fordulo*, *Hodos Patak* (Akli), *Felső Fordulo*, *Hajto mocsár* (Csepe), *Mogyoros* (Fancsika), *Mogyoros* (Szőlősegres), *Diszno fűzes* (Tiszahetény), *Első Fordulo* (Tiszakeresztúr), *Ocska falu* (Tiszasásvár), *Lodéllő*, *Pallos* (Tiszaújlak) stb.

Nem indokolja viszont nyelvjárású sajátosság a rövid *o* gyakori előfordulását beregi helynevekben, illetve a nyelvterület más részein: *Akasztofasor* (Beregardó), *Kampo* (Beregdeda), *Mogyoros* (Bulcsu), *Bako egre* (Csonkapapi), *Csonkás kaszáló*, *Somi fordulo* (Hetyen), *Nagy To* (Kisbégány), *Országutro járo*, *Kunyogo* (Makkos-

jánosi), *Csécsi járó* (Vári), *Tengeristo* (Dercen), *Mogyoros domb* (Fornos), *Csilagrigo*, *Dio mocsár* (Izsnýéte), *Csoka laz* (Ungtarnóc) stb.

Ugyancsak nagyszámú példában fordul elő a köznyelvi *á* hang helyén rövid *a*. A nevek hitelességét látszana alátámasztani, hogy más, ugyanezen településekről származó nevekben szerepelnek hosszú magánhangzók: *Barabas* (Beregárdó), *Vadasz szög*, *Nagy szög tajék* (Beregsom), *Bodzas*, *Tölgyfas* (Csonkapapi), *Balint szeg* (Gát), *Csaki* (Makkosjánosi), *Zador útca* (Vári), *Nagy Ag Folyam*, *Kapolna mező*, *Szilvas* (Huszt), *Répas laz* (Visk), *Komlós laz* (Beregrákos), *Hatari oldal*, *Pál szállasa* (Dercen), *Lato domb*, *Mocsar* (Akli), *Banfoki* (Batár), *Szaszfalui hegy*, *Batar víz* (Szőlősgyula), *Potykas* (Tiszasásvár), *Kaposztás* (Botfalva) stb., ezeket az adatokat azonban hangtanilag nem tekinthetjük hitelesnek. Bár 1832-ben megjelent az első akadémiai helyesírás, mely szabályozza a magánhangzók időtartamának a jelölését, az eltelt három évtized alatt, az adatok tanúsága szerint ez még nem fejtette ki általánosan a hatását. Az ingadozó, felemás példákból a helyesírás bizonytalanságára következtethetünk, melyet alátámasztanak a vidékről közölt XIX. századi levelek összefüggő szövegei is (Révay 2003).

De nem zárhatunk ki még egy fontos tényezőt sem. Az adatközlő minden esetben helyi személy volt, a feljegyző, térképész ellenben más vidékről származott és valószínűleg más anyanyelvet beszélt. Az iratokban talált személynévek szerint elsősorban német és cseh térképészek dolgoztak a területen, s mivel a német nyelvben nem jelölnek hosszú magánhangzókat, ez megmagyarázza a rövid alakok előfordulását.

A kárpátaljai magyar nyelvjárások egyik fő jellemzője az erőteljes *e*-zés, s ezt a helynevek is alátámasztják. Az *e* megterheltségét növeli a köznyelvi hosszú *é* rövidülése bizonyos szavakban: *Merczehát*, *Merce pátak* (Beregújfalú), *Bako egre*, *Mihály egre* (Csonkapapi), *Fenek* (Kisbégány), *Egett Domb* (Makkosjánosi), *Eger* (Mezőgecse), *Kis Tecső völgy*, *Nagy Tecső völgy előtt* (Visk), *Vágásfenek* (Szernye), *Eger*, *Nagy Fekete Eger* (Akli), *Eger* (Nevetlenfalú), *Szegfenek*, *Széleseger*, *Dénesege* (Kisgejőc) stb. Azt figyeltem meg, hogy ez a hangmegfelelés a beregi és ugocsai részen gyakori, melyek a kétféle *é* hang ejtésének központjai. Feltételezhetjük, hogy a nevek lejegyzője az *éger*, *égett* szavak nyitódó diftongusai helyett jegyzett fel rövid magánhangzót, míg pl. a *fenék* szóban ez a hangváltozás törvényszerűen jelentkezik.

Az általános rövidülés mellett megfigyelhető a magánhangzók nyúlása is a helynevekben. A felső nyelvállású magánhangzókra nem jellemző, csak szórványosan fordul elő *r* és *l* hang előtt: *Ször füves* (Beregsom), *Kerület* (Bulcsu), *Búdőspatakhát* (Nagyborzsova), *Fakóbúkk* (Nagyszőlős), *Tekerület*, *Jásvany tekerület* (Nagygejőc), *Tó szűgoly* (Balazsér), *Szipaszúrdok*, *Zador útca* (Vári), *Gyulai erdő* (Szőlősgyula), *Alsó forduló* (Tiszaszirma), *Pap szűgja* (Técső) stb.

A középső nyelvállású hangok között már gyakrabban találkozhatunk a nyúlás eseteivel, ugyanis itt jobban érvényesül az *l*, *r*, *j* nyújtó hatása. A köznyelvi rövid *o*

nyúlása szabályszerűen az *-ol* hangkapcsolatban jelentkeznek: *Bót szeg* (Barkaszó), *Ótovany alya* (Tiszapéterfalva). Ugyanez játszódik le az *oldal*-típusú nevekben is, ahol a nyúlást írásban nem kíséri az *-l* kiesése: *Nád oldal*, *Jászno oldal*, *Úr patak oldal*, *Kis rét oldal* (Beregsom), *Tó oldal* (Gát), *Mólnár oldal* (Kígyós), *Szádok oldal* (Mezőkaszony), *Tisza oldal* (Tiszapéterfalva). Az *r* nyújtó hatása figyelhető meg zárt szótagban a *Dórf* (Balazsér), *Kormányok* (Nagyút), *Beregsóra*, *Feketesór* (Vári), *Bórs kert* (Akli) stb. nevekben.

Az *o*-hoz hasonlóan az *ö* hang szintén megnyúlt az egész nyelvterületen az *-öl* hangkapcsolatban: *Buda vőgy laz*, *Tócska vőgy* (Nagybereg). Általában azonban itt is megőrződik az *-l* a magánhangzó nyúlása ellenére is: *Hofreu földek* (Alsóremete), *Tölggyfas* (Csonkapapi), *Szeg földek* (Gát), *Varga föld* (Makkosjánosi), *Farkas völgy*, *Deber völgy*, *Sovány völgy* (Mezőkaszony), *Buda völgy* (Nagybereg), *Kender föld* (Nagymuzsaly), *Kis Tecső völgy*, *Nagy Tecső völgy*, *Köles mező* (Visk), *Rét földek* (Gödényháza), *Fenföld*, *Sásvári föld* (Tiszasásvár), *Hoszu földek soraja* (Nagydobrony), *Fejérföld* (Kisgejóc), *Kender földek*, *Kerti földek* (Ördarma), *Fekete földek* (Szalóka) stb.

Gyakori az *ö* nyúlása a *köz* és *szög* szavakban, de kötőhangzóként és többesjeli helyzetben is előfordult: *Kővicses* (Badaló), *Kőszlegelő bóttag* (Balazsér), *Görbe* (Beregéda), *Ördögös* (Beregsom), *Pulyszka szög* (Mezőkaszony), *Körtvejes domb* (Nagybereg), *Laczó Kőr* (Rafajnaújfalú), *Közőserdők*, *Szmerdok Köz* (Sárosoroszi), *Orges Kőzi*, *Kőr* (Zápszony), *Két rákos közt* (Visk), *Sebesergekőzi* (Beregrákos), *Órvin* (Csongor), *Két út köze* (Dercen), *Tó közt* (Izsnyéte), *Gőröngy* (Akli), *Ördögös* (Forgolány), *Batár kőzi*, *Görbe Láz* (Gödényháza), *Kis Hőmlőcz* (Szőlősgyula), *Kürtös*, *Pőrőstelek* (Tiszakeresztúr), *Lapos Köz*, *Kőszőrű patak* (Técső), *Szögek* (Kisdobrony), *Aták köz*, *Vörös gorond*, *Pázá szög* (Nagydobrony), *Olasz szög* (Tiszaágtelek), *Körtvélyes allya* (Unghosszúmező) stb.

Jellemző vonása a kárpátaljai magyar nyelvjárásoknak, hogy a magánhangzók labiális–illabiális viszonyait tekintve illabializálóak. Erősíti a nyelvjárások erős *e*-zését, hogy a köznyelvi *ö ~ e* alakpárok közül a nyelvjárásokban az *e*-s változatokat használják. Példáimban azonban nemcsak ilyen esetekben, hanem egyéb közszavakban és tulajdonnevekben is előfordul ez a jellegzetesség, főként beregi és ungi helységekben: *Bükkés* (Csetfalva), *Kerektevis* (Csonkapapi), *Vörös kocsmá* (Dercen), *Kertvélyes* (Gát), *Delle* (Halábor), *Ködöbecz* (Hetyen), *Setét völgy* (Huszt), *Tőres* (Visk), *Gőregység* (Izsnyéte), *Két híd kez*, *Csúres kert* (Csongor), *Herbicske* (Izsnyéte), *Ördönges*, *Csergős* (Tekeháza), *Átalesvény*, *Feven* (Kincseshomok), *Bekényi háza* (Ördarma), *Vörös gorond* (Nagydobrony), *Konczházi útkéz* (Sislóc), *Innense* (Visk), *Borno Dülle* (Salánk).

Kárpátalja teljes magyarlakta részén előfordult a köznyelvi *ü* – nyelvjárási *i* hangmegfelelés a *bükk~bikk*, *fül~fil* szavakban: *Bakfiles* (Beregszász), *Nagy Bikkes* (Csonkapapi), *Bikkaszeg*, *Nagy bikkes* (Gát), *Éjszak bikk*, *Bikk oldal*, *Bikfű* (Mező-

kaszony), *Bikkerdő*, *Bikkutfél* (Nagybereg), *Bikes láz* (Rafajnaújfalu), *Bikk* (Sárosoroszi), *Bikkés* (Mezőterebes). Az ugocsai részen azonban még egy lexémára kiterjedt ez a jelenség, mégpedig a *fűz~fíz* köznévre: *Szőkefizes*, *Cservák fizes* (Tekeháza), *Cseresnyo fizes*, *Sovány fizes*, *Szacska fizes*, *Roztoka fizes* (Tiszaszászfalu) stb.

Az illabiális *á*-zás a palóc nyelvjárások sajátossága, Kárpátalján azonban két faluban, Nagydobronyban és Beregrákoson szintén megfigyelhető ez a jelenség. A névanyag Nagydobronyban őrzi jobban ezt: *Szomogá*, *Tárká bikfá*, *Szány irtás*, *Pusztá*, *Kis gárb*, *Pusztá rekesz*, *Tárczá gorond*, *Mácsoncá patak*, *Latorczá határfolyam* stb. Beregrákos helynevei közül mindössze egy név őrzi illabiális *á* hangot: *Hidacska*.

A nyílt *a*-zás nem jellemző vonása a kárpátaljai magyar nyelvjárásoknak, bár Horger szerint egyes gyakoribb használatú szavakban az északkeleti területre is eljutott (Horger 1934: 91). Ezt példáim is igazolják. Ma leginkább, nem véletlenül a mezőségi jellegű, máramarosi Visk nyelvjárásában figyelhető meg. A helynevek között köznyelvi *o* helyén *a* hangot tartalmazók kis számban, de a beregi és ungi településeken is előfordulnak. Jellemzően két szó, a *horog* és *mogyoró* szavak *-s* képzős változataiban: *Horgas* (Badaló), *Hargos sor* (Beregsom), *Alsó Hallos*, *Felső Hallos* (Csetfalva), *Hargas*, *Fajdas* (Kisbégány), *Horgas* (Jánosi), *Barsó szeg*, *Barsó szeg eleje*, *Kaponya* (Mezőkaszony), *Arak tó*, *Látamás*, *Magyaró vőgy*, *Langodár* (Nagybereg), *Szádakos* (Sárosoroszi), *Kaponya* (Zápszony), *Šavanoš* (Nagyszőlős), *Kandás szer* (Császlóc), *Szamoga* (Kincseshomok), *Kis Magyaros* (Korláthelme), *Gyakar* (Nagygejőc) stb.

Az ellenkező irányú, köznyelvi nyílt *a* hang helyén félig zárt *o* hang ejtésével a helynevek nagy részében az egész nyelvterületen találkozunk. Mind hangsúlytalan, mind hangsúlyos helyzetben előfordul, de szabályszerűen csak az *-s* képző és a *-k* többesjel előtt jelentkeznek: *Lázok* (Alsóremete), *Nádos* (Bulcsu), *Kis nyáros*, *Hozok* (Mezőhomok), *Fekete nyáros* (Tiszacsoma), *Éles nyáros*, *Kerek Sásos* (Zápszony), *Saros potok*, *Lazok*, *Alsó Hotár* (Huszt), *Lágyos Láz*, *Soján mező*, *Hongyas* (Visk), *Szombotföld* (Csongor), *Paptova* (Szernye), *Lágyos* (Feketepatak), *Tatár nyáros* (Gödényháza), *Magosligeti* (Nagypalád), *Nyáros éger*, *Győrpotok* (Salánk), *Lázos*, *Száni nyáros*, *Nyilos* (Tekeháza), *Vados* (Tiszabökény), *Nádos* (Tiszasásvár), *Tatár nyáros* (Tiszaszászfalu), *Éhenhol* (Császlóc), *Nagynyilok* (Sislóc) stb.

A köznyelvi *é* helyett nyelvjárási *í* használata szintén előfordul a helynevekben, bár számuk nem jelentős. Ennek oka valószínűleg az *í*-zés írásban való stigmatizáltsága. Az ungi részen napjainkban is erős az *í*-zés, a példák ezért főként erről a vidékről származnak: *Libuszos* (Vári), *Járo bircz* (Dercen), *Órvin* (Csongor), *Nagy Mihesovo* (Salánk), *Mijes Hát* (Técső), *Idesdomb*, *Vajdamihi*, *Csonkaírek* (Kisgejőc), *Igisretia* (Kisdobrony), *Iged gorond*, *Gádyus iri* (Nagydobrony), *Mibereg* (Nagygejőc) stb.

Nem jellemző a köznyelvi *ó* helyén hosszú *ú* ejtése. Kárpátalján, akárcsak a magyar nyelvterület egészén, a *ló* szóban fordul elő: *Lúkert* (Sárosoroszi).

Ugyancsak ritka a köznyelvi *ő* – nyelvjárási *ű* megfelelés, csak a *v*-s tövű szavakban jelentkezik: *Bikfű* (Mezőkaszony), *Dolinatű* (Csongor), *Kerepecz tű* (Szernye).

3. A magánhangzók mellett érdemes figyelmet fordítani az egyes mássalhangzók viselkedésére is. A források sajátossága, hogy néhány estében jelölik a mássalhangzók zöngéesség szerinti részleges hasonulását. Zöngésedéssel mindössze egyetlen helynévben találkoztam: *Mosztog hát* (Asztély). Az ezzel ellentétes zöngétlenedésre viszont már több példa akad, a nyelvterület minden részéről: *Lász* (Balazsér), *Ásztató*, *Kenderasztató* (Beregsom), *Nagy visz* (Kisbégány), *Hidek patak* (Nagybakos), *Fűszes elve* (Nagymuzsaly), *Lászpáló* (Sárosoroszi), *Perelász*, *Hákcsó* (Kajdanó), *Láncsás* (Forgolány), *Másáló* (Tiszaújlak), *Tisza visz* (Técső), *Lász* (Nagydobrony).

A nyúlás is hasonló elterjedtséget mutat, de csak egy-két szóban érvényesül (*szőlő*, *dűllő*): *Szöllő hegy* (Bene), *Közép dűllő* (Beregardó), *Szöllő hegy* (Beregdeda), *Pécsi szőlő*, *Szöllő hegy* (Beregsom), *Rét allya dűllő* (Bótrágy), *Szillas* (Csonkapapi), *Beregsomi utra dűllő* (Kisharangláb), *Keczczes* (Nagybakos), *Szél dűllő* (Nagygejőc), *Szöllőhegy* (Visk), *Tégla vettő* (Szőlősvégardó), *Tull a Tisza* (Tekeháza), *Tégla vettő* (Tiszafarkasfalva).

A teljes hasonulás ritka, csak két szót érint (*parlag*, *tarló*): *Pallagos* (Bereg-szász), *Szálláspallag* (Gát), *Osztalló* (Hetyen), *Pallagvölgy* (Nagybereg), *Farkas pallag* (Nagymuzsaly).

A mássalhangzó-változások közül előfordul még a kiesés, amit a magánhangzó nyúlása is kísérhet: *Ereszvény* (Bulcsu), *Körtélyes* (Feketeadó), *Monarrét* (Kisgejőc), *Buda vőgy laz*, *Tócska vőgy* (Nagybereg), *Bót szeg* (Barkaszó), *Ótovany alya* (Tiszapéterfalva) és a depalatalizáció is: *Leánfertő* (Kisbégány), *Irotván* (Nagybereg), *Őrvin* (Csongor), *Csakan szeg* (Szernye), *Heteni uton felül* (Feketeadó), *Sován sor* (Tiszahetény), *Feven* (Kincseshomok).

A kárpátaljai magyar nyelvjárásokat erős *j*-zés jellemzi, névanyagomban azonban csak egy példát találtam erre a jelenségre a *mál* földrajzi köznévből, mely népetimológiával is magyarázható: *Veresmáj* (Mezőkaszony).

4. A hangtani sajátosságok mellett a helynevek, bár korlátozott mértékben, de egyes morfémák vizsgálatára is lehetőséget nyújtanak. Ezek közül kettőt emelnék ki, mindkettő a birtoklást kifejező helynevekben játszik szerepet.

Az *-é* birtokjeles helynevek a magyar nyelvterület északkeleti részén elterjedtek. A névanyagban meglepően alacsony a birtokjeles nevek száma, mindössze 7 beregi példám van rá: *Vaktyuké*, *Sárié* (Badaló), *Sárié* (Halábor), *Papé sorja*, *Ducsé nyíl* (Tiszacsoma), *Móré* (Vári), *Uré szeri* (Dercen). A nevek csekély számú előfordulása a névtípus létrejöttének korai szakaszára utalhat.

A birtokos személyjelek közül az E/3. személyűek Kárpátalján kétféle formában realizálódnak: az *-a*, *-ja* alakok mindkét változatban közösek, a palatális alakok

azonban az egyes nyelvjárásokban eltérők. A köznyelvi *-e*, *-je* változat leginkább a beregi részen volt használatban: *Dankó völgye* (Alsóremete), *Kishidkörünyéke* (Badaló), *Ökör hó nyesese*, *Búza Berke* (Beregsom), *Milkó út mente* (Dercen), *Andrásföldgye* (Kajdanó), *Rekesz mege*, *Kis tó mege* (Szernye), *Tóth egre*, *Kos Mihály földje* (Csongor), *Mihály egre* (Csonkapapi), *Kata ere* (Gát), *Barsó szeg eleje*, *Mátyusné berke* (Mezőkaszony), *Buda völgye* (Nagybereg), *Hiderdeje*, *Fűzeselve* (Nagyborzsova), *Harka bérke* (Nagygút), *Szántó egre* (Nagymuzsaly), *Város erdeje*, *Papcsereje*, *Ádam berke* (Vári) stb.

A zártabb *-i*, *-ji* változat az ungi, ugocsai és máramarosi falvakban fordul elő gyakrabban. Máramarosban: *Nagy Ag közi* (Huszt); Ugocsában: *Banfoki* (Batár), *Láp közi* (Feketepatak), *Két patak közi*, *Batár közi* (Gödényháza), *Határ végyi* (Tekeháza); Ungban: *Tó közi*, *Szántó közi*, *Patak közi* (Eszeny), *Vajdamihi*, *Papszeri*, *Dobó út menti*, *Dénes egri* (Kisgejőc), *Uj szeri* (Szalóka), *Remecz közi* (Tiszaágtelek), *Beresztaközi* (Ungtarnóc).

5. Érdekes eredményeket hozott a helyneveket alkotó földrajzi köznevek szó-földrajzi vizsgálata. A Kárpátalján használatos földrajzi köznevek közül a *gorond*, *láz*, *szeg~szög*, valamint a *vápa* szavakat vizsgáltam. A szláv eredetű, 'rendszerint fennsíkon lévő erdei tisztás, irtvány' (ÚMTSz. III: 746–7) jelentésű *láz* köznév vizsgálata során kiderült, hogy az nemcsak a kárpátaljai ukrán ~ ruszin nyelvjárásokban kedvelt, szinte kivétel nélkül minden magyarlakta település névanyagában találok vele: *Úr láza* (Barkaszó), *Görbe Láz* (Gödényháza), *Farkas láz* (Kisgejőc), *Mészárosláz* (Munkács), *Andor Láza* (Técső), *Kerőlláz* (Ungvár), *Ország Láz* (Visk) stb.

A szintén szláv, 'mélyen fekvő területből, mocsárból, árvízből kiemelkedő dombos hely, földhát' (ÚMTSz. II: 668) jelentésű *gorond* köznév ellenben csak egy jól behatárolható területen fordul elő nemcsak helynévként, hanem településnévként is. A Bereg megye középső részén fekvő egykori Szernye-mocsár környéki falvakban szerepel a nevek alaptagjaként: *Disznógorond* (Bátyú), *Baksa gorond* (Beregsom), *Magas gorond* (Bótrágy), *Nagy gorond* (Dercen), *Csikós gorond* (Gát), *Malomgorond* (Kisdobrony), *Nagy gorond* (Mezőterebes), *Örvény gorond* (Nagybakos), *Tárczá gorond* (Nagydobrony), *Liget gorond* (Zápszony) stb.

Mivel a kárpátaljai nyelvjárások egyik fő jellegzetessége az erős *e*-zés, a *szeg~szög* (*szeglet~szöglet*) köznév alakváltozatai közül az illabiális alak nagyobb területi elterjedtségét lehetett várni. A névanyag vizsgálata során éles határvonal rajzolódott ki a két változat használatá között. A *szeg~szeglet* alak a beregi és ugocsai településeken használatos: *Égerszeg* (Asztély), *Reketyeszeg* (Badaló), *Bót szeg* (Barkaszó), *Ludszeg*, *Derekaszeg* (Beregszász), *Keselyszeg* (Dercen), *Nagyszeg* (Feketepatak), *Szállás szeg* (Mezőkaszony), *Liget szeg*, *Veremszeg* (Sárosoroszi), *Varszeg* (Tiszabökény), *Batárszeg* (Tiszafarkasfalva), *Mikószeg*, *Lencsés szeg* (Tiszapéterfalva) stb.; a labiális *szög~szöglet* pedig az ungi falvakban elterjedt: *Sislóczi szög* (Botfalva),

Malom szög, Kender szög, Szernye szög, Ördöngös szög (Eszeny), *Szögek* (Kisdobrony), *Cziripó szög, Szögfenek* (Kisgejőc), *Nyíri szög, Lucska szög* (Nagydobrony), *Gyulaszög* (Nagygejőc), *Holló szög, Ólas szög* (Tiszaágtelek) stb.

A 'teknőszerű talajmélyedés' jelentésű *vápa* köznévi használata Kárpátalján erősen korlátozott. Példáim az egykori Ugocsa és Máramaros megye településeiről származnak. Mivel a *vápa* földrajzi köznévi leginkább Erdélyben használatos, így nem meglepő, hogy a román nyelvterülettel érintkező településeken találkozunk vele: *Vápa, Szarkás vápa, Vapa hát* (Forgolány), *Vápa* (Huszt), *Körül vápa* (Szőlősegres), *Krásná vápa, Sarokvápa* (Szőlősvégardó), *Vilángó vápa, Sziget sáro vápa* (Tiszapéterfalva), *Hideg forras vápa* (Visk), *Fűzes vápa, Vilango vápa* (Fancsika) stb.

6. Összegezve az elhangzottakat, elmondhatjuk, hogy a helynevek segítségével nemcsak egy település, hanem egy nagyobb terület nyelvjárásainak jellegzetességeit is leírhatjuk. Különösen fontos ez a vizsgálat a határon túli régiók nyelvjárásainak esetében. Bár a kárpátaljai magyar nyelvjárások igen közel állnak a köznyelvhez, vannak olyan nyelvjárásai sajátosságai, amelyeket a helynevek segítségével sikerült feltárni, s általuk kiegészíthetjük eddigi ismereteinket. A vizsgálatok során azonban nem szabad figyelmen kívül hagyni a kontaktushatások meglétét és a helyesírási sajátosságokat sem, mert enélkül a helyi nyelvjárásokat nem ismerő kutatót téves következtetések levonására indíthatják a helyesírási hibás adatok.

HIVATKOZÁSOK

- Benkő Loránd 1960: Nyelvjárástörténet a névtudományban, in Mikešy Sándor szerk.: *Névtudományi vizsgálatok*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 132–5.
- Bíró Ferenc 2000: Nyelvjárásai sajátosságok Körösladány helyneveiben, *Magyar Nyelvjárások* **38**, 51–60.
- N. Császi Ildikó 2003: Nyelvjárásai sajátosságok Zoboralja helynevei alapján, in Keszler Borbála – Hajdú Mihály szerk.: *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára*, Budapest, 519–23.
- Hajdú Mihály 1991: A magyar névtudomány a nyelvjárás-történeti kutatás szolgálatában, in Kiss Jenő – Szűts László szerk.: *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 250–4.
- Hajdú Mihály 2002: Tulajdonnév és dialektológia, in Szabó Géza – Molnár Zoltán – Guttmann Miklós szerk.: *IV. Dialektológiai szimpózium (A Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai V)*, Szombathely, 104–20.

- Hegedűs Attila 1989: *Helynevek a helyesírás-történet és a nyelvjárástörténet szolgálatában* = *Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* **183**, 96–9.
- Horger Antal 1934: *Magyar nyelvjárások*, Budapest.
- Horváth Katalin 1976: *A kárpátontúli magyar nyelvjárások magánhangzó-rendszere*, Uzshorod, Egyetemi jegyzet.
- Imre Samu 1971: *A mai magyar nyelvjárások rendszere*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Kiss Jenő szerk. 2001: *Magyar dialektológia*, Budapest, Osiris.
- Lizanec, Petro – Horváth Katalin 1981: A kárpátontúli magyar nyelvjárások főbb sajátosságairól, *Magyar Nyelvjárások* **24**, 3–18.
- Lizanec, Petro 1992–1996: *A kárpátaljai magyar nyelvjárások atlasza I–II*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- B. Lőrinczy Éva szerk. 1988–1992: *Új magyar tájszótár II–III*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Cs. Nagy Lajos 1997: *A Királyhelmece és környéke helynevei mint nyelvjárási forrás* = *Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* **209**, 397–401.
- Pesti János 1989: *Szóföldrajzi szempontok a történeti és a mai magyar földrajzi nevek vizsgálatában* = *Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* **189**, 156–9.
- Révay Valéria szerk. 2003: *XVII–XIX. századi levelek Északkelet-Magyarországról*, Nyíregyháza.
- Szabó Géza 1985: *Földrajzi nevek és nyelvjáráskutatás* = *Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* **170**, 75–82.
- Tóth Valéria 1998: Ómagyar helyneveink és a névföldrajz, *Magyar Nyelvjárások* **35**, 119–32.

A SUKSÜKÖLŐ IGERAGOZÁS TÖRTÉNETÉBŐL

SINKOVICS BALÁZS

1. A suksükölés a nyelvművelés körül zajló vitákban állandóan visszatérő sarkalatos kérdés. A nyelvhelyességi hibáknak tartott jelenségek közül kétségtelenül az egyik legfeltűnőbb, ha valaki suksükölve beszél. A suksükölés nyelvhelyességi megítélése mellett ennek az igeragozásnak a történetével igen keveset foglalkoztak. Bár a XIX. századi és korábbi adatok gyér volta miatt egyelőre csak részlegesen lehet e ragozás történetét felvázolni, dolgozatomban arra vállalkozom, hogy összegyűjtöm a szakirodalomban található leírásokat, utalásokat, hogy e sajátos igeragozási rendszer történetét megismerhessük.

2. A suksükölő igeragozás nevét a rá jellemző végződésről kapta. Eredetéről Fábíán Pálnak egy megjegyzéséből tudunk, amelyet Kovalovszky Miklósnak a suksükölést nyelvművelő szemszögből elsőként részletesebben bemutató cikkéhez (Kovalovszky 1953) írt: „A suksük-nyelv kifejezést először Győrben hallottuk Deme László kartársammal 1951-ben. Lakatos László gimn. tanár használta nyelvművelő előadásunk utáni hozzászólásában... Nyelvész körökben ezután a győri előadás után a mi révünkön terjedt el, s íme, most bevonul a nyelvtudományi irodalomba is” (Fábíán 1953). Mivel a *-t* végű igék különbözőképpen viselkednek felszólító módban – ez a jelenség analógiás alapja –, használják még a szuksükölés, sőt újabban a csukcsükölés megnevezéseket is. A suksükölés megnevezést a továbbiakban olyan gyűjtőfogalomként használom, amely a *-t* végű igék tárgyas ragozásában a felszólító alakokkal azonos formákra vonatkozik, azaz ide sorolom a szuksükölést (az elnevezés először Grétsynél [1964: 243] található meg) és a csukcsükölést is.

Suksükölésnek azt nevezzük, amikor a beszélők a *-t* végű igéket is hasonlóképpen ragozzák, mint a többi igét, vagyis magas hangrendű igék esetében többes szám első személyben, mély hangrendű igék esetében pedig egyes szám harmadik személyben, valamint a többes számú paradigma minden tagjában a kijelentő módban a felszólító móddal azonos alakok jelennek meg: *mi is megethessük* (*mi is megethetjük* helyett), illetve a *meghallgassa*, *meghallgassuk*, *meghallgassátok*, *meghallgassák* (a *meghallgatja*, *meghallgatjuk*, *meghallgatjátok*, *meghallgatják* helyett). Az *-ít* és a mássalhangzó + *-t* végűek esetében hosszú vagy rövid *ccs* van (csukcsükölés): *mi felépítsük*, *kibontsuk* stb.; az *-sz* végűeknél pedig hosszú *ssz* (szuksükölés): *elhalasz-sza* stb.

Egy korábbi dolgozatomban a suksükölés megítélésének történetét mutattam be a nyelvművelés szemszögéből (Sinkovics 2006). Eddigi kutatásaim arra a következtetésre vezettek, hogy a suksükölés rendkívül erős megbélyegzettsége csupán az 1930-as évek közepétől mutatható ki a nyelvművelő munkákban (vö. Juhász 1937; Halász 1938) – addig inkább csak nyelvjárási sajtóságnak tekintették, amely az írott nyelv normáján kívül esett –, majd az 1950-es évek elején határozott nyelvművelő „támadás” indult ellene (Kovalovszky 1953, 1956).

3. A következőkben a suksükölés történetének eddig ismeretessé vált anyagát tekintem át. A jelenség kialakulásával, elterjedésével részletesebben mindeztidáig csak Kovalovszky Miklós foglalkozott (először 1953-ban, majd többször is: 1956, 1959), véleményem szerint kissé elfogult nyelvművelő szemszögéből. A kérdést tárgyalja Melich János is A magyar tárgyias igeragozás című tanulmányában (Melich 1914), valamint Horger Antal A magyar igeragozás története című monográfiájában (Horger 1931). A nyelvművelő munkákat nem számítva nyelvészek azóta alig foglalkoztak a kérdéssel, csak az élfőnyelvi kutatások kapcsán került újra látókörükbe (pl. Kontra – Várady 1991; Balogh 1997; Kassai 1998; Kontra szerk. 2003).

Kovalovszky Miklós több munkájában tárgyalta a suksükölést, utalt vázlatosan a történetére is, számos példát idézett szépirodalmi művekből, de az ide vonatkozó dolgozataiban felsorolt példáinak túlnyomó többsége nem a suksükölés körébe tartozik. Az általa a XIX. századból és a XX. század legelejéről idézett irodalmi példák – néhány kivételtől eltekintve – nem a suksükölésre adatok, csupán arra, hogy felszólító módú igealakokat kijelentő mondatokban is lehet használni. Ilyen és hasonló példákat olvashatunk nála: Jókai: „akkor a Koczurt is majd félretegyük valami csendes kis hivatalba. Értsd: útilaput kössünk a talpára”; Vörösmarty, Fóti dal: „No de se baj, más-képp leszen / Ezután; / Szóval, tettel majd *segítsünk* / A hazán.”; Arany János Szentivánéji álom fordítása: „nincs, aki *megmondhassa*”. Ilyenkor ezek általában úgy értelmezhetők, hogy a felszólító mód mintegy biztatásként, az óhaj, kívánság kifejezésére került a kijelentő helyébe (Kovalovszky 1977: 209). A Jókaitól, Vörösmartytól származó példákat másképp nem is lehet értelmezni, alanyi ragozásban ugyanis nincs suksükölés. Kovalovszky további példákat is idéz Móra Ferenc, Móricz Zsigmond műveiből, de mindig csak – amint fogalmaz – „népi alakok beszélgetésében”. Ettől kezdve azután már megjelenik az irodalomban is, mint „népi beszédsajátság” (Kovalovszky 1977: 208).

Az irodalmi nyelvben a suksükölés először a színművekben jelentkezik. A reformkor nyelvéről írva Tompa József csupán egy adatot talált: „a’ ... kamatot mingyárt ki vessük” Kovács Pál Thália című munkájában (Tompa 1955: 366); a XIX. század végén Simonyi Zsigmond azt írja, hogy „a népszínmű útján már-már behatolnak az irodalomba is” (1895: 618).

A nyelvészek már a XIX. század végén felfigyeltek a szóban forgó jelenségre, minden bizonnyal azért, mert az 1870-es évektől megszorodnak a nyelvjárási leírások, és ezt a ragozási sajátosságot is sokfelé rögzítik. A XIX. század előtről kétségtelen példa eddig mindössze kettő van rá. Simonyi a Székely oklevéltárból közli 1555-ből: *idegennek semmijét el nem adhassa, sem el nem vallhatja* (SzO. II: 121 – Simonyi 1895: 619, de a SzT. egy helyen [1: 87] „hibásan” – pontosabban javítva – idézi: *semmijét el ne adhassa*). Az adat a székely nemzeti gyűlés által összeírt törvények szövegéből való. A másikat először Melich közli a Döbrentei kódexből: *Azertes ki aleyla magat allania. laffa hog ne effek* (DöbrK. 361 – Melich 1914: 28; vö. TNyt. II/1: 213). A Székely oklevéltár adata kétségkívül a székelység nyelvéhez köthető, vagyis arra a területre, amelyet a XIX. században a suksükölés fő góciának tartanak, a másik adat a Döbrentei kódexből, az egyik első *í-ző* nyelvmemlékünkéből való, ennek másolója, Halábori Bertalan Bereg vármegyéből származik. – Egyelőre én sem akadtam újabb korai és kétségtelenül egyértelmű adatra, sem az udvarhelyszéki törvénykezési jegyzőkönyvekben (SzOkl. I–III.), sem a magyarországi boszorkányperek erdélyi vármegyéből származó iratai között (Bessenyei szerk. 1997, 2000; Kiss–Pál–Antal szerk. 2001), és bár a *t* végű igék tárgyas ragozásban gyakran előfordulnak, mégis minden esetben a köznyelvi formát találjuk. Az Erdélyi magyar szótörténeti tárban suksükölő adatra lehet ugyan bukkanni a XIX. előtti időkből is, de a *t* végű igék szócikkeiben az igen gyakori köznyelvi formák mellett feltűnően kis számban, és ráadásul kétes esetekben: 1637: *Faszerzambol attunk előben az kett Aruanak az kiben feier Ruhaiokat tarcsyak Egy Eoregh fekü regi feier ladat*, Kolozsvár (SzT. 12: 942a). Ebben a mondatban a *tartsák* lehetne konjunktívusz értékű is, a kötőszó (*az kiben*) a *hogy abban* helyett áll. 1692: *hűti sem tartotta azt hogy olyan embert haborgasson annak marhajat hajcsa be a ki a' maga földlen kötelen tarcsa marhajat*, Dés (SzT. 12: 950a). Megjegyzendő, hogy a *tartsa* ige itt is mellékmondatban fordul elő.

4. A suksükölés kialakulásáról, elterjedéséről nem sokat lehet tudni. Az írott szövegekben a XIX. század előtt nem akadni nyomára, mivel azonban a XIX. századi nyelvjárási adatok Erdélyben és a Szeged környéki nyelvjárásokban általánosnak mondják, feltehetően korábban keletkezett. Elképzelhető, hogy az írott szövegekben azért nem fordul elő, mert stigmatizált lehetett már akkor is.

Eddigi ismereteink szerint először Gyarmathy Sámuel említi Nyelvmesterében, mint a székely nyelvjárás sajátosságát (Simonyi 1895: 619). Kriza János a Vadrózsákhoz írt jegyzeteiben azt írja, hogy az egész székelység a *-t* végű igéknél a felszólító módot használja kijelentő mód helyett minden olyan esetben, amikor a *j* elem megjelenik: *lássá, lássuk, lássátok, lássák*, illetve *üssük* (Kriza 1863: 555), s megemlékezik arról is, hogy a csíki-gyergyói az *eszik, iszik, vesz, visz, tesz, hisz* igéknél is így jár el: *nem igyam meg, nem vgyem el* (Kriza 1863: 557).

Rubinyi Mózes a moldvai csángók nyelvjárásának bemutatása során azt írja, hogy a *t* végű igék kijelentő módjában a felszólító mód használata általános, „teljesen kiszorította a köznyelvi alakot” (1901: 114).

A Magyar Nyelvészetben és a Magyar Nyelvőrben a XIX. században egyre szaporodó nyelvjárás adatközlések Erdélyen kívül is több helyről adatolják a ragozási sajátosságot. A magyar nyelvjárások osztályozása és jellemzése című monográfiájában 1891-ben Balassa József azt írja, hogy „néhány nyelvjárás” a *-t* végű igék felszólító módú alakjait használja kijelentő módban. Erdélyen kívül a jelenség gócpontjaként a Szeged vidéki nyelvjárásról nevezi meg, szerinte innen már a XVIII. században átterjedhetett a Temesközbe és a Dráva vidékére. Sőt Szegeden kiveszőfélben van, a városban a nép a kétféle kiejtéssel küzd (1891: 51). (Ezzel kapcsolatosan Kálmányra hivatkozik [1880: 231], de az eredeti műben csak annyi áll, hogy a legtöbben keverve beszélnek, a *látí* mellett megvan a *lássá*, sőt az *üsse* is kijelentő módban.) Balassa szerint Csanád, Békés, Csongrád megyékben szintén megtalálható ez a jelenség (más helyen e területről azt mondja, hogy az alakok „gyakran összefolynak” –1891: 62), Hódmezővásárhelyen azonban már nem (51). A Duna–Tisza közén csak a Bács megyei nyelvjárásban van meg (62–3).

Az is figyelemre méltó, amit a drávaközi nyelvjárásokról ír Balassa. A sárközi, az alsódrávai és a felsődrávai, valamint a szlavóniai nyelvjárásban is használják a felszólító alakokat kijelentő módban, ugyanakkor Balassa szerint a mélyhangú igéket ott úgy ragozzák, hogy *ránti*, *huzi*, *adi* (1981: 52, 54, 57) – ez pedig kizárja a suksükölést, pontosabban a többes szám első személyre korlátozza: *lássuk*, *keríccsünk*. Mivel azonban példái között a *lássá*, *roncsa*, *taníccsák* is szerepel, ez csak úgy lehetséges, ha mindkét alak (ti. a *ránti* és a *ránca* is) használatos, vagy ha az adatok, a feljegyzések nem pontosak. Balassa szerint megtalálható a suksükölés a mátyusföldi és a csallóközi nyelvjárásban (92), valamint a Hernád vidékén, ahol „néha” használják (87). Fejér megyében már kezd terjedni, de még nem mondható általánosnak (43). A székely nyelvjárás általános ismertetésénél kiemeli ezt a sajátosságot (100–1), de a marosszéki nyelvjárás jellemzésekor azt írja, hogy ritkán használja a felszólítót a kijelentő mód helyett, gyakoribb a *láttya*, *rontya*, *tanítyuk* forma (102).

Simonyi 1895-ben, a Tüzetes magyar nyelvtanban Balassát szó szerint idézi, de Fejér megye után zárójelben közbeszúrja: „és Veszprém megyében” (Simonyi 1895: 619).

1934-es nyelvjárásában Horger már a következőképpen fogalmaz: „[A magyar ige] némely tárgyas ragozású felszólító alakjai a magyar nyelvterület legnagyobb részének nyelvjárásaiban e funkciójukon kívül még jelentő módú funkcióban is használatosak... A magyar nyelvterületnek talán csak legészakibb sávján (kb. Máramarosszigettől Pozsonyig) és Dunántúl északnyugati részén nincsen meg” (Horger 1934: 136–7. A kiemelés tőlem való. – S. B.).

Balogh Lajos mutatott rá arra, hogy a nyugat-dunántúli nyelvjárásokban nem volt suksükölés, csak viszonylag újabban terjedt el, „valószínűleg felülről jött hatásként.” Kiss Jenőnek Mihályi nyelvjárásáról közölt adatait idézi, ott ugyanis az 1950-es években kezdett terjedni (Balogh 1997: 355).

Azt azonban nem lehet tudni pontosan, hogy a suksükölés terjedéséről tett megállapítások nem csupán a nyelvjárási gyűjtések anyagbősége miatt látszatra alapozódik. Feltehetően Horger megállapítását sem úgy kell érteni, hogy a mondott területeken á l t a l á n o s , hanem inkább úgy, hogy egyes tárgyas ragozású felszólító alakok kijelentő módban is e l ő f o r d u l n a k . Úgy vélem, ez utóbbi a valószínű értelmezés (erre utal a „némely tárgyas ragozású” megszorítás is), tudniillik már a korai, XIX. századi adatokat is többen pontosítják. Zolnai Gyula mátyusföld nyelvjárásáról írt munkájában idézi ugyan a korábbi irodalomnak kijelentő módú *megugassa*, *hallgassa*, *hallgassuk* adatait, de zárójelben hozzáteszi, hogy „véletlenül-e, csak ily alakokat jegyeztem föl”: *láttya*, *kihajtattya*, *megtarthattya* (Zolnai 1891: 84). Horger a szakadati nyelvjárás leírásában állapítja meg, hogy a suksükölő formák mellett: „hallható azonban elég gyakran” a *láthattya*, *elrontyák* is (Horger 1910: 310).

Hogy az egyes nyelvjárásokban mennyire általános a suksükölés, az legfeljebb Balassa – illetve a gyűjtők, adatközlők – szóhasználatából következtethető ki. Balassa – mint fentebb bemutattam – olyan megjegyzéseket tesz, hogy „Szegeden kiveszőfélben van” (Balassa 1891: 62), máshol is úgy fogalmaz a suksükölő alakokkal kapcsolatban, hogy „megtalálható” (62). Szemkő Aladár szerint Abaúj megye füzéri járásában „gyakran egybeesik” a két alak (1904: 41), Somssich Sándor szerint Baranya megye szentlőrinci járásában „egyik-másik igét” suksükölve ragozzák (1898: 209), Gencsy István szerint a gyergyói nyelvjárásban „gyakran” előfordul (1905: 41), Kúnos Ignác a debreceni nyelvjárásról írja ugyanezt (1880: 204). A suksükölés elterjedésének vizsgálatakor az sem lényegtelen, hogy olyan helyről is közölnek suksükölő adatokat, ahol a tárgyas ragozásban a következő paradigma használatos: *látom*, *látod*, *látí*, *látok* (vagy: *látjok*), *látítok*, *látik*. Balassa följegyezte azt is, hogy a fől szólító mód alakjai ott is használatosak kijelentő módban: *lások*, *vághasok*, *kinyisok* (Balassa 1894: 261; vö. még Szemkő 1904: 40). Természetesen itt csak többes szám első személyben lehetnek suksükölő alakok, és csak akkor, ha nem az *-ok/-ök* ragot alkalmazzák.

A Magyar Nyelvjárások Atlasza négy térképlapon (486: *szoptatja*, 487: *ringatja*, 834: *adhatjuk*, 861: *tanítja*) mutatja be az adatokat. Imre Samu egy rövid bekezdést szentelt ennek a kérdésnek, és csupán az *adhatjuk* adatait vizsgálta (Imre 1971: 325). Imre Samu az *adhatjuk* adatai alapján azt állapította meg, hogy a suksükölés „általános az Ózd–Tiszafüred–Tisza–Bodrog határolta területen ... Igen gyakori egy viszonylag keskeny sávon Szentől Szolnokig ... Gyakori Zala keleti, Somogy nyugati felében, a Sió-torkolattól délre eső részeken, Szeged vidékén, Erdély keleti felében, de elszórtan megjelenik máshol is” (Imre 1971: 325). Nagyjából ezt mutatja a másik három térképlap is, de Somogyban és Zalában *tanácsa*, *szoptassa* adatok egyetlen kutatóponton

sincsenek, a *ringassa* is csak Hahótról (B-21) adatható, és e két szó suksükölő alakjai más területeken is jóval ritkábban fordul elő. Különösen érdekes a *tanítja* térképe. A Szolnok–Ózd–Tiszafüred–Tisza határolta területen (ahol az *adhassuk* adatai gyakoriak) a köznyelvi *taníttya* mellett vagy helyett a *taníjja* formát gyűjtötték föl. Vagyis a felszólító mód és a kijelentő mód kiegyenlítődése a *t* végű igék esetében ugyanúgy megtörtént itt is, mint máshol, a suksükölő területeken, csak épp más módon, hiszen ezen a területen az *-ít* végű igéknél felszólító módban a hosszú *jj*-s változat jelentkezik. Figyelemre méltó, hogy a *taníjja* felszólító módú alak mellett nem a köznyelvi – vagy a még várható *taníjja* – formát, hanem a *taníccsa* alakot jegyezték föl Vénekről (C-3), Nagyivánról (M-15), Jászladányból (J-17), Szinpetriből (L-1), Szuhogyról (L-5), Debrétéről (L-7), Mélykútról (K-10), Dávodról (G-13), ami feltehetőleg a többi *t* végű ige suksükölő ragozásának analógiás hatásával magyarázható, de akár a suksükölés terjedésének is lehet a következménye.

Balogh Lajos statisztikai összesítést készített az Atlasz adataiból (Balogh 1997: 359–60). Arra hívta fel a figyelmet, hogy a suksükölés a nyelvjárásokban nem olyan általános, mint korábban gondolták, ráadásul több tényező potenciálisan csökkentheti hatókörét. Ilyen a némely nyelvjárásban a tárgyas ragozásban jelentkező *látí, látítok* ragcsoport; a középpalóc *-uk/-ük* ragpár (*látuk*) vagy a *taníjjuk*-féle felszólító alakok (Balogh 1997: 356). Hegedűs Attila ezzel nem teljesen ért egyet, és a köznyelvi suksükölésnek nyelvjárási hátterét hangsúlyozza (Hegedűs 2005).

5. Sokáig vita folyt arról, hogyan is keletkeztek ezek az alakok. Eredetükre nézve a XIX. század második felében több elképzelés is született. Budenz még úgy vélte, hogy a székely nyelvjárásban a kijelentő módban előforduló *mondhassuk, tölt-sük, tartsa* igealakok nem a fölszólító módnak a kijelentővel való fölcseréléséből erednek, hanem csak hangváltozás következtében véletlenül esnek egybe a felszólító móddal (1860: 350–1). Ő hívja fel a figyelmet először arra is, hogy itt már csak azért sem lehet arról beszélni, hogy a felszólító mód áll a kijelentő helyett, mert a *látom, látod* helyett nem mondják: *lássam, lássad* (Budenz 1860: 351)

Budenzéhez hasonló véleményt mások is megfogalmaztak, tudniillik hogy ugyanolyan hangváltozás zajlott le a kijelentő mód tárgyas ragozásban, mint a felszólító módban, azaz *t + j* hangkapcsolat *ss, ccs*-vé olvadt össze, illetve az *-szt* végű igékben hosszú *ssz* keletkezett (Balassa 1891: 6, 138; Rubinyi 1901: 114).

Melich analógiával magyarázza a suksükölő igealakok keletkezését; ő a tárgyas ragozás *j* elemét is a felszólító módból eredezteti (vagyis a kijelentő mód tárgyas ragozás *E/3*. *mondja* eredetileg szerinte felszólító módú volt – Melich 1914: 26), és a *j* elem tárgyas ragozásban való megjelenésének analógiás alapjául azt teszi fel, hogy a felszólító módot lehet – és szokás is – használni a kijelentő mód funkciójában, így ez magyarázhatja a *lássá* felszólító módú alak kijelentő módban való használatát is (Melich 1914: 28).

Végül az a nézet kezd általánossá válni, amit először talán Zolnai Gyula fogalmazott meg, nevezetesen hogy ezek alakilag felszólító módúak, de jelentésükben kijelentő módúak, azaz a *-t* végű igéket is analógiásan úgy kezdték ragozni, mint a többi igét, vagyis felszólító módú alakokat alkalmaznak kijelentő módban is (Zolnai 1889: 22). A suksükölést Simonyi és Horger teljesen természetes analógiás alakulásnak tartja, hiszen a legtöbb mélyhangú ige egyes szám harmadik személyű és többes szám első, második és harmadik személyű, valamint a magashangúak többes szám első személyű felszólító módú alakjai azonosak a megfelelő kijelentő módú tárgyias alakokkal, és ezek analógiájára a *t* végű igék is könnyen felvették a felszólító mód mellé a kijelentő jelentést (Simonyi 1895: 618; Horger 1931: 137–8; l. még Szinnyei 1893: 459). Ez utóbbi nézet válik a XX. század első felében általánossá. (Ennek ellenére különösen a nyelvemelő írásokban az olvasható, hogy a felszólító módot használják kijelentő módban, olyankor is, ha nem akarnak parancsolni, példaképpen l. Koválovsky 1953: 224.)

6. Ha megnézzük a felszólító mód és a tárgyias ragozás személyragjainak történetét, sok hasonlóságot találunk. A felszólító mód *j* jelének a hasonulása a szövégi mássalhangzóhoz az ómagyar korban zajlik. A *d*, *n*, *l* végű igék felszólító módja *ggy*, *nny*, *lly*-nek hangzott; és a *t* végűeket érintő különböző összeolvadások (*mutassad*, *értsék*) szintén lezajlottak már a kései ómagyar korra, az *-ít* képzősök különféle felszólító módú alakjai közül pedig a korszak végére a hosszú *cs*-s változat terjed. A *s*, *sz*, *z* végű igéknél a felszólító mód jele éppen a kései ómagyar korban hasonul, feltehetően először a *s + j* esetén. Ennek oka, hogy a rövid magánhangzó + *t* végű igék felszólító módjában gyakori a hosszú *ss*, és ez analógiás hatást gyakorolt az *s + j*, majd az *sz + j*, és *z + j* hasonulásokra (TNYt II/1: 140–4; E. Abaffy 2003: 311).

A kései ómagyar kori adatok azt mutatják, hogy a tárgyias ragozás ragjainak *j* eleme az *s*, *sz*, *z* végű igékhez még nem minden esetben hasonul: *lemosja*, *iszja*, *megoltalmazja* alakok sorra bukkannak fel a kódexekben. Az asszimiláció ez esetben is először az *s + j* hangkapcsolatban meg végbe, a felszólító móddal párhuzamosan. A történeti grammatika szerint a hasonult formák aránya ugyanolyan a tárgyias ragozásban és a felszólító módban. Az adatok alapján tehát azt mondhatjuk, hogy az asszimiláció a kései ómagyar korban még folyamatban van (TNYt II/1: 191–2; E. Abaffy 2003: 311).

Ezek a kései ómagyar és korai középmagyar kori hasonulások azt eredményezték, hogy az igék jelentős részében a mély hangrendűeknél egyes szám harmadik személyben és a teljes többes számú paradigmában, a magas hangrendűeknél pedig csupán a többes szám első személyben a felszólító mód és a tárgyias ragozás kijelentő módja egybeesett. Kivételt képeznek ez alól a *t* végű igék, mivel a *t + j* összeolvadás a felszólító módban az ősmagyar korban történt, a tárgyias ragozásban azonban csak az ómagyar korban (a hasonulatlan változatra utalhat a korai szövegemlékekben a

látjátuk, tudjuk írott alakok) (TNyt I: 142). A *t + j* kapcsolat összeolvadása az ómagyar korban pedig már nem hosszú *s*-et, hanem hosszú *ty*-t eredményezett (vö. *bottya, akarattya*), így a felszólító mód nem lehetett analógiás hatással a *j* hasonulására. Ezzel magyarázható a *lássuk ~ láttyuk, boncsuk ~ bontyuk* kettősség.

A *t* végű igéknek ezt a kivételes viselkedését az analógia másképpen próbálta megszüntetni. Mivel a *t* végűek kivételével minden más ige azonos alakú tárgyas ragozás kijelentő és felszólító módban (ti. mély hangrendűeknél egyes szám harmadik személyben és a teljes többes számú paradigmában, magas hangrendűeknél többes szám első személyben), így ezeket is hasonlóképpen alkották meg, és a felszólító móddal alakilag egyező formákat kezdtek használni. Ez Hegedűs Attila megfogalmazása szerint „a nyelv belső egyszerűsödési folyamata” (Hegedűs 2005: 133).

Ezt az analógiás kiegyenlítődést más esetekben is megfigyelhetjük. Vannak nyelvjárások, amelyek a *t* végű igék kijelentő és felszólító módja közötti alaki különbséget más módon szüntették meg. Egyes nyelvjárásokban, amelyekben a köznyelvitől eltérően, hosszú *j*-vel képezik az *-ít* végű igék felszólító módját (a *tanítja* mintájára), ott a kiegyenlítődés úgy történt meg, hogy egyes szám harmadik személyben a tárgyias kijelentő alak *tanítja* vagy *tanija* lett (Balassa 1891: Fejér megye, alsódrávai nyj.; Bartha 1892: Eger; Juhász 2001: 293: Kiskunság; vö. Deme 1956: VII. térkép). A suksükölő nyelvjárások egy részében azt is följegyezték, hogy a felszólító móddal egyező alakok az *sz-v* tövű igéknél is mutatkoznak (pl. Balassa 1891: sárközi, szlavóniai, felsődrávai, hernádvidéki, székely nyj.; vö. Pálóczi Horváth 1821: 52: Tisza melléki nyj.; Kriza 1863: 557: székely nyj., Horger 1901: 390: Halmágy), pedig ott semmi nem indokolná ezt a változást.

7. Az irodalmi nyelv a *t* végű igék kivételességét fönntartotta, és az egyes nyelvjárásokban mutatkozó kiegyenlítődést az írott nyelv kirekesztette. Bár a XIX. század első évtizedeit megelőzően csak gyér adatok vannak suksükölésre, és nagyobb mértékben is csak a XIX. század második feléből adatható. A későbbi nyelvjárási feljegyzések alapján azonban föltehető, hogy már a XVIII. században is használatos lehetett a székely nyelvjárásokban és talán Szeged környékén. További kutatásoknak kell felderíteniük, hogy mikor és honnan terjed a suksükölés, és azt is, hogy az írott nyelvben mikortól és milyen típusú szövegekben található meg a XIX. század közepe előtt, illetőleg hogy a nyelvjárási feljegyzéseken – és a fentebb említett példákön – kívül miért nincsenek írott adataink rá még véletlenül sem. Ha már a régebbi időkben is megbélyegzett volt, akkor esetleg hiperkorrekt alakok is előfordulhatnának, de egyelőre nincs adatunk a XX. század közepe előtt a hiperkorrekcióra sem.

HIVATKOZÁSOK

- E. Abaffy Erzsébet 2003: Hangtörténet, in Kiss Jenő – Pusztai Ferenc szerk.: *Magyar nyelvtörténet*, Budapest, Osiris, 301–51.
- Balassa József 1891: *A magyar nyelvjárások osztályozása és jellemzése*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia kiadása.
- Balassa József 1894: A szlavóniai nyelvjárás III, *Magyar Nyelvőr* **23**, 259–67.
- Balogh Lajos 1997: A magyar nyelvjárások és a suksükölés, *Magyar Nyelv* **93**, 354–60.
- Bartha József 1892: A palóc nyelvjárás, *Magyar Nyelvőr* **21**, 460–9.
- Bessenyei József szerk. 1997: *A magyarországi boszorkányság forrásai I*, Budapest, Balassi.
- Bessenyei József szerk. 2000: *A magyarországi boszorkányság forrásai II*, Budapest, Balassi.
- Budenz József 1860: Székely beszéd, *Magyar Nyelvészet* **5**, 345–63.
- Deme László 1956: *Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Fábián Pál 1953: *Jegyzete Kovalovszky 1953-hoz*, *Magyar Nyelvőr* **77**, 224.
- Gencsy István 1905: A gyergyói nyelvjárás, *Nyelvészeti Füzetek* **20**, 31–62.
- Grétsy László 1964: Ami méltán „aggassa” az olvasókat, in *Szaknyelvi kalauz*, Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 242–4.
- Halász Gyula 1938: Engesse és társai, in *Édes anyanyelvünk*, Budapest, Nyugat Kiadó és Irodalmi R.T. é.n. [1938].
- Hegedűs Attila 2005: A suksükölés nyelvjárasi háttéréről és nyelvtudományi megítéléséről, in *A változó nyelvjárás*, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK, 129–134.
- Horger Antal 1901: A halmágyi nyelvjárás-sziget, *Nyelvtudományi Közlemények* **31**, 365–423.
- Horger Antal 1910: A szakadati nyelvjárás-sziget, *Magyar Nyelv* **6**, 306–15.
- Horger Antal 1931: *A magyar igeragozás története*, Szeged, Szeged Városi Nyomda és Könyvkiadó Rt.
- Horger Antal 1934: *A magyar nyelvjárások*, Budapest, Kókai Lajos kiadása.
- Imre Samu 1971: *A mai magyar nyelvjárások rendszere*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Juhász Dezső 2001: A magyar nyelvjárások területi egységei, in Kiss Jenő szerk.: *Magyar dialektológia*, Budapest, Osiris, 262–324.
- Juhász Jenő 1937: Jaj, az a felszólító mód! *Magyarosan* **6**, 141–3.
- Kálmány Lajos 1880: *Szeged népe II. Temesköz népköltése*. Gyűjtötte: Kálmány Lajos. Arad, Réthy Lipót és fia.
- Kassai Ilona 1998: Csoda-e, ha suksükölünk? in Sándor Klára szerk.: *Nyelvi változó – nyelvi változás*. Szeged, JGyTF Kiadó, 23–5.

- Kiss András–Pál-Antal Sándor szerk. 2001: *A magyarországi boszorkányság forrásai III*, Budapest, Balassi.
- Klemm Antal 1928–42: *Magyar történeti mondattan*, Budapest, MTA.
- Kontra Miklós szerk. 2003: *Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon*, Budapest, Osiris.
- Kontra Miklós–Váradny Tamás 1991: Suksükölő értelmiség. Nyelvhasználatunk néhány kérdése az iskolázottság tükrében, *Mozgó Világ* **17/2**, 61–70.
- Kovalovszky Miklós 1953: Egy új nyelvi járvány, *Magyar Nyelvőr* **77**, 223–7.
- Kovalovszky Miklós 1956: Mondhassuk ezt így? in Lőrincze Lajos szerk.: *Nyelvművelő*, Budapest, „Művelt Nép” Tudományos és Ismeretterjesztő Kiadó, 207–15.
- Kovalovszky Miklós 1959: Egy új nyelvi járvány. Mondhassuk ezt így? in Lőrincze Lajos szerk.: *Iskolai nyelvművelő*, Budapest, Tankönyvkiadó, 251–61.
- Kovalovszky Miklós 1977: *Nyelvfejlődés – nyelvhelyesség*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Kriza János 1863: *Vadrózsák. Székely népköltési gyűjtemény*, Kolozsvár.
- Kúnos Ignác 1880: A debreczeni nyelvjárás II, *Magyar Nyelvőr* **9**, 203–7.
- Melich János 1914: A magyar tárgyias igeragozás, *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* **14**.
- MNyA. = Deme László–Imre Samu szerk. 1968–1977: *A magyar nyelvjárások atlasza I–VI*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Pálóczi Horváth Ádám 1821: A’ magyar nyelv dialectusairól, in Horvát István szerk.: *Jutalom feleletek a’ magyar nemzeti Museum 1815., 1816., 1817. esztendei kérdéseire I*, Pest, Trattner János Tamás, 1–78.
- Rubinyi Mózes 1901: Adalékok a moldvai csángók nyelvjárásához, *Magyar Nyelvőr* **30**, 109–16.
- Somssich Sándor 1898: Nyelvsajátságok Baranya–Ózd vidékéről, *Magyar Nyelvőr* **27**, 206–10.
- Szemkő Aladár 1904: Egy abaúj megyei öző nyelvjárás, *Nyelvészeti Füzetek* **13**, 32–46.
- Simonyi Zsigmond 1895: *Tüzetes magyar nyelvtan történeti alapon*, Balassa József közreműködésével, Budapest.
- Sinkovics Balázs 2006: Állítsátok meg a suksükölést! – Egy nyelvhelyességi ítélet kialakulása, in Benő Attila–Szilágyi N. Sándor szerk.: *Nyelvi közösségek – nyelvi jogok*, Kolozsvár, Anyanyelvpolók Erdélyi Szövetsége, 298–311.
- Szinnyei József 1893: Az ugor idő- és módalakok, *Nyelvtudományi Közlemények* **23**, 452–65.
- SzO. II. = Szabó K.–Szádeczky L.–Barabás S.: *Székely oklevéltár II*, 1520–1571. Közzétette: Szabó Károly, Kolozsvár, Magyar Történelmi Társulat, 1876.
- SzOkl I. = *Székely oklevéltár. Új sorozat. Udvarhely széki törvénykezési jegyzőkönyvek, 1569–1591*. Közzéteszi: Demény Lajos–Pataki József, Bukarest, Kriterion, 1983.

- SzOkl. II. = *Székely oklevéltár. Új sorozat. Udvarhely széki törvénykezési jegyzőkönyvek, 1591–1597.* Közzéteszi: Demény Lajos–Pataki József, Bukarest, Kriterion, 1985.
- SzOkl. III. = *Székely oklevéltár. Új sorozat. Udvarhely széki törvénykezési jegyzőkönyvek, 1598–1600.* Közzéteszi: Demény Lajos–Pataki József–Tüdös S. Kinga, Budapest, Európa–Bukarest, Kriterion, 1994.
- SzT. = *Erdélyi magyar szótörténeti tár 1–12*, Anyagát gyűjtötte és szerkesztette Szabó T. Attila (1–6), szerk. Vámszer Márta (7–11), Kósa Ferenc (12), Bukarest–Budapest–Kolozsvár, 1975–2005. Kriterion, Akadémiai Kiadó, Erdélyi Múzeum-Egyesület.
- TNyt. I. = Benkő Loránd főszerk. 1991: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I: A korai ómagyar kor és előzményei*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- TNyt. II/1. = Benkő Loránd főszerk. 1992: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1: A kései ómagyar kor. Morfematika*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Tompa József 1955: Az irodalmi nyelv, in Pais Dezső szerk.: *Nyelvünk a reformkorban*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 313–434.
- Zolnai Gyula 1891: Mátyusföld nyelvjárása, *Magyar Nyelvőr* **20**, 73–86.
- Zolnai Gyula 1889: Egri nyelvsajátságok, *Magyar Nyelvőr* **18**, 16–25.

DIAKRÓNIA A NYELVHELYESSÉGI SZABÁLYOK KÖZVETÍTÉSÉBEN

SZABÓ TAMÁS PÉTER

1. Bevezetés

Jelen dolgozat egy folyamatban lévő doktori kutatás néhány eredményéről számol be. A kutatás középpontjában a nyelv helyességi szabályokkal kapcsolatos metanyelvi tudás vizsgálata áll. A tematika szociolingvisztikai(-szociálpszichológiai) keretben elsősorban a nyelv változásfolyamatainak megítélésével, a nyelvhasználat szociokulturális beágyazottságának észlelésével, az önkéntes és a kikényszerített nyelvi igazodás modellezésével, valamint a nem önvezérelt nyelvi hibajavításban való részvétel leírásával érintkezik.

Éppen az érintkezési pontok nagy száma miatt vetődik fel a normatudatosság fogalmának kibővítési lehetősége. A hazai vizsgálatok legnagyobb része normatudatosságon a sztenderd regiszter alkalmazásával kapcsolatos szabálytudást érti, s ezt a tudást különböző nyelvi produkciós feladatokkal vizsgálja. Ezek a vizsgálatok rendszerint a sztenderd regiszter kodifikált formáihoz mérik a beszélők produkcióját, s ennek megfelelően állapítják meg a változatok használatának megoszlását, értékelik a kodifikált formá(k)tól való elhajlást. Emellett megítéltetési és/vagy hibajavító feladatokat is gyakran használnak, s e feladattípusok eredményeinek összevetéséből szűrik le következtetéseiket. A normatudatosság fogalmának e dolgozatban javasolt kiterjesztett értelmezése olyan vizsgálatokat igényel, amelyek a beszélők metanyelvi tudásának a nyelvhasználati szabályok természetére, alkalmazási körére vonatkozó részét teszik vizsgálhatóvá. Ez a tudás legfőképpen annak megítélésében játszik szerepet, hogy egy nyelvhasználati szabály mennyire egyetemes vagy szituációfüggő, megsértése kivel szemben, mikor, milyen mértékben szankcionálható/szankcionálandó, mozgásban van-e vagy régóta változatlanul érvényes stb. Ennek a tudásnak elsősorban a nyelvhasználat **restriktív** szabályainak elsajátításában és alkalmazásában van szerepe.

Az elsődleges szocializáció során megismert nyelvhasználati szabályok mellett a beszélő – másodlagos és harmadlagos nyelvi szocializációja során – folyamatosan találkozik szituációfüggően alkalmazandó restriktív szabályokkal, melyek elsősorban az illemszabályokhoz hasonlóak. Ezek a szabályok gyakran ellentmondásban vannak a beszélő vernakulárisának használati szabályaival, s ezek az ellentmondások feldolgozandó **kognitív konfliktusokat** eredményeznek. E kognitív konfliktusok sikeres fel-

dolgozása és az eredményes szabálytanulás elősegítése érdekében szükséges megismerni a beszélőknek a szabályokra vonatkozó, formális és nem formális keretben megismert elemeket keverten tartalmazó tudását, hiszen a pedagógiai folyamat csak ennek ismeretében tervezhető eredményesen – hirdeti a **konstruktivista pedagógia** tanulásemlélete. (Az irányzattal kapcsolatban bő ismertetést, gyakorlati példákat és továbbvezető irodalmat ad Korom 2005 és Nahalka 2002.) A sikeres szabálytanulás természetesen úgy képzelendő el, hogy a beszélő úgy sajátítja el a sztenderd regiszter szituációfüggően alkalmazandó szabályait, hogy közben saját vernakulárisát és a szocializációja során megismert regisztereket továbbra is aktívan, adekvátan használja. A cél tehát a **funkcionális-szituatív kettősnyelvűség** – az angolszász irodalomban: **communicative flexibility** ('kommunikációs rugalmasság') – állapotának elérése (Gumperz – Cook – Gumperz 1982: 14; Kiss 2006: 546). Ennek érdekében az iskolának biztosítania kell, hogy a tanulók már meglévő nyelvi ismereteik alapján, már birtokolt regiszterek megőrzésével sajátítsák el anyanyelvük presztízsváltozatát (ezen a szemléleten alapul a **hozzáadó anyanyelvi nevelés**; vö. Kontra 2003).

A hozzáadó anyanyelvi nevelés eredményességét nemcsak a tankönyvek, hanem a piacon hozzáférhető nyelvhelyességi kiadványok szellemisége és módszertana is meghatározza. Éppen ezért az anyanyelvi neveléssel szemben támasztott követelményeknek a nyelvművelő javaknak is meg kell felelniük. Jelen dolgozat az eszközfejlesztéshez ad néhány ötletet.

2. Miért nincs *de vizont*? Fiatalok elképzelései a *de vizont*-ról

„Az utóbbi időben is sok fiatal ismerősömtől kérdeztem meg, hol tanulta ezt vagy amazt az alaptalan nyelvhelyességi szabályt. A válasz így hangzott: a z i s k o - l á b a n. Sokan meg is tudták nevezni azt a tanárt, aki a szabályt a fejükbe verte” (Szepesy 1986: 15; kiemelés az eredetiben).

Szepesy több mint húsz esztendeje megfogalmazott gondolatai ma is aktuálisak. Két saját vizsgálat eredményei arra mutatnak, hogy magyar anyanyelvű fiataloknak gyakran túlságosan leegyszerűsítő képük van egyes nyelvhasználati szabályokról, és e – sokszor csábító – leegyszerűsítések egyik legnagyobb terjesztője az iskola. Jelen dolgozat csak egy jelenséget emel ki: a *de vizont* kötőszóhalmaz megítélését.

2002 és 2004 között a nyelv változásfolyamatainak befolyásolhatóságával kapcsolatban végzett attitűdvizsgálatot jelen dolgozat szerzője.¹ Az interjúk során gyakran

¹ Válaszadók: budapesti, pécsi és szegedi gimnazisták, magyar és nem magyar szakos főiskolások, egyetemisták. Módszerek: (1) önkitaltós kérdőív (N = 450), melyben a stimulusok egyes nyelvhasználati szokásokat értékelő és a nyelv változásfolyamatairól vallott, egymástól lényegesen különböző elképzeléseket megjelenítő kijelentések voltak; (2) interjú (N = 30), melynek során az interjúkészítő nyelvi szocializációjáról, a nyelv változásfolyamataival kapcsolatos elképzeléseiről, nyelvhasználati attitűdjeiről és a nem önzérelt nyelvi hibajavításban betöltött szerepéről kérdezte az adatközlőt. – Módszertani ismertetés és néhány eredmény: Szabó (2006; 2007; 2007a; 2007b).

szóba került a *de viszont* alkalmazása mint a nyelvhelyességi vétségek prototípusa. Jellemző interjúrészletek: „Két dolog zavar nagyon, a *de viszont* meg a *nem-e*. Ezt mindig, következetesen javítom” (26. számú adatközlő, frissen végzett pécsi angoltanárnő és orosz szakos hallgató) – „Például a *-nák/-nék*, ezt szokták az emberek keverni, meg hogy a *de viszont*, erre szoktak rászólni. Nem is tudom, mi még... Ami szúrja az ember fülét” (29. számú adatközlő, 11. évfolyamos pécsi gimnazista nő) – „[kérdés:] Mondtad, hogy rettenetes dolgokat mondtak. Ezek milyen fajta dolgok voltak, tehát szóhasználatbeli vagy... [az adatközlő válasza:] Ez az, amit az előbb érintettünk, hogy a nyelv logikáját megbontották, pl. *mert ugyanis, de viszont*, mondjuk a *de viszont* határeset, vagy hogy időpontok *magasságában* történtek dolgok, de ezeket végül is mindenhol hallja az ember, de nem esnek jól az ember fülének” (04. számú adatközlő, budapesti magyar szakos férfi). Feltűnő, hogy az interjúkban nem található grammatikai – legfeljebb logikai – érvelés és sok a negatív értékelő mozzanat.

Hasonlóan ellenséges hangoltságot mutat egy 2005-ös kérdőíves vizsgálat.² A kérdőív két nyílt végű kérdése arra biztatta a válaszadókat, hogy olyan jellemzőnek tartott, hirtelen eszükbe jutó nyelvhelyességi hibákat írjanak, (1) amelyek miatt ki szokták javítani őket a beszélgetőpartnereik, illetve (2) amelyeket ők ki szoktak javítani mások beszédében. E két feladat részben a válaszadóknak a nem önvezérelt nyelvi hibajavításban való részvételét monitorozta, részben pedig a megkérdezett diákok által sztereotipikusnak tartott nyelvhelyességi hibákat tette listázhatóvá. A diákok válaszaival alátámasztották azt a felismerést, hogy a nyelvhelyességi szabályok algoritmusok alkalmazásával nem, tudatos memorizálással, nagy erőfeszítéssel és a nyelv természetes redukáló természetének való ellenállással viszont sikeresen követhetők (Pléh 2003), ugyanis rendszerint a tanárok által szentenciaszerűen ismételt szabályok kerültek elő. (A 2002–2004-es vizsgálat interjúi is megerősítették azt a benyomást, hogy a tanárok a végletekig leegyszerűsített, formulákba csomagolt szabályok memorizáltatásával és megszegényítéssel, tehát gyakorlatilag operáns kodicionálással igyekeznek a nyelvhelyességi ismereteket tanítani.) A *de viszont* a diákok által említett 51 nyelvi vétség közül a 6. leggyakrabban említett volt: 100-ból 23 kérdőívben szerepelt. 18 diák írta, hogy mások beszédében javítja, míg 5 diák nyilatkozott úgy, hogy már őt is kijavították miatta. Ketten a kijavítottak és a kijavítók között is feltűntették magukat. A válaszok megoszlása tükrözi, hogy a diákok inkább igyekeztek a szabályt számonkérők, mint az azt megsértők oldalán feltűntetni magukat. A diákok – a feladat kérdésének megfelelően – általában kommentálták is válaszaikat. Jellemző megjegyzések: „nem létező szó szerkezetek: pl. *de viszont*”; „*de viszont*: vagy *de* vagy *viszont*[:] egyszerűen megöri[!]”; „*de viszont* (ezek csak külön használhatók)”. Látható, hogy

² Válaszadók: 50 két tannyelvű és 50 nem két tannyelvű képzésben részt vevő végzős budapesti gimnazista. Központi téma: a nem önvezérelt nyelvi hibajavításban való részvétel (ő kit és mi miatt javít, illetve őt ki és mi miatt javítja). – Ismertetés: Szabó (megjelenőben b).

leginkább a szerkezet „nem létezésével” érveltek (ez a viselkedés jellemző tanári fogáson alapulhat: „nem mondunk olyat...”, „olyan nincs, hogy...” stb.), illetve érzelmi reakciót nyilvánítanak. Feltűnő az abszolutizálás is („ezek csak külön használhatók”).

Összefoglalásként elmondható, hogy a *de viszont* kötőszóhalmozást a megkérdezett diákok erősen elítélik. Elítélő magatartásuk elsősorban tanári hatásra alakulhatott ki.

3. A *de viszont* időben változó megítéléséről

Mivel a mindenkori anyanyelvi nevelőmunkát nagyban befolyásolják a nyelv-művelő javak, érdemes röviden kitékinteni néhány nagyobb hatású nyelvhelyességi kalauz közléseire.

A második világháború előtti vizsgált kiadványokban (Simonyi 1903; Pintér et al. szerk. 1938; Szécsi 1943) nem fordul elő a *de viszont* mint kárhoztatandó jelenség (sőt: egyáltalán nem tematizálódik a használata).

A második világháborút követően jelenik meg a *de viszont* elítélése. Egy kiadványszerkesztési tanácsadóban (Köves szerk. 1954) a legsúlyosabb nyelvi vétség („mindenképpen kerülendő; használjuk a megadott kifejezéseket” [Köves szerk. 1954: 3]) kategóriájába tartozik. A következő tanács olvasható a visszاسzorítására: „*de viszont*: elég – *viszont*” (Köves szerk. 1954: 9). Érdekes, hogy míg ez a szerkesztők és lektorok számára kiadott kalauz a kifejezés irtására szólít fel, a szorosabb értelemben vett nyelv-művelő irodalomban eleinte nem található erőteljes rosszallás. Bár a *de viszont*-tal nem foglalkozik, a rokonértelmű kötőszókettőzést nem hibáztatja a Nyelv-művelő című népszerű kiadvány: „Ne kössünk bele ebbe, hogy fölösleges szószaporítás, az általános nyelvszokás ugyanis szentesíti az ilyen kötőszókettőzést” (Lőrincze szerk. 1956: 320). A Nyelv-művelő kézikönyvben a szemléletmód változását jelzi a rokonértelmű kötőszóhalmozással szembeni türelmetlenség: „egy idő múlva gépiesen összefűzhetünk azonos értékű kötőszókat is, és ez már szófecsérlésre, sőt logikai zavarra vezethet [...] Amellett ez [ti. a kötőszók bősége és összefűzése] is hozzájárul ahhoz, hogy az ügyetlen fogalmazók egy-egy kötőszót csak efféle beszéd-teléként, henyén ismételgessenek” (NyKk. I: 1259–60). Az érvelés a nyelv-helyességi szabályok megsértésével kapcsolatos toposzokat vonultat fel, amikor az elítélt használat lehetséges okait a következőképpen határozza meg: (1) gépies összefűzés, tehát nem elégséges nyelvi önkontroll; (2) azonos értékű kifejezések halmozása, logikai zavar okozása (feltűnő a formális logika bevonása a nyelv jelenségeinek magyarázatába); (3) a *szófecsérlés* és a *beszéd-telék* mint a közlés-minimum és -optimum eszményét sértő jelenségek (e kifejezések konnotációja negatív, szerepeltetésük megbélyegző és elijesztő szándékú); (4) a képzetlenebb, gyakorlatlanabb nyelvhasználók csoportjának megbélyegzése az „ügyetlen fogalmazók” emlegetése révén – e csoport tagjai a NyKk. szerint nemcsak nyelvi kompetenciájukban fejletlenebbek, hanem *v i s e l k e d é s ü k i s e l í t é l e n d ő* (*henye*). Az érvelés e pontján, a morális elem behozatalával válik tel-

jessé az az eszköztár, amelynek célja, hogy a beszélőket leszoktassa az azonos értelmű kötőszók halmozásáról. A *de viszont*-ra konkretizálva egy funkcionálisnak feltüntetett, de valójában esztétikai ítéletet kifejező, valamint egy megbélyegző használatú jelző összekapcsolása hivatott elérni ugyanezt a célt: „[A *viszont*] előfordul *de* kötőszóval összekapcsolva is, bár így eléggé nehézkes, szófecsérlő” (NyKk. II: 1227).

A NyKk. rövidített, a nagyközönség részére átdolgozott változatának, a Nyelvművelő kézisztórnak második, javított kiadásában óvatosabb fogalmazás olvasható: „A mindennapi beszédben meglehetősen gyakori a *de* és a *viszont* együttes használata. Ez olykor el is fogadható, hiszen ebben az esetben nem teljesen azonos szerepű ellentétes kötőszók kapcsolódnak egymáshoz (a *viszont* többé-kevésbé utal a kölcsönösségre, viszonyosságra is). Többnyire azonban puszta szófecsérlés a *de viszont* kötőszóhalmozás” (NymKsz.²: 106). A NymKsz.² szóhasználata teljesen elbizonytalanító, támpontot nem ad (*meglehetősen gyakori, olykor el is fogadható, többé-kevésbé utal, többnyire [...] szófecsérlés*). Látható, hogy a NyKk. és/vagy más kiadványok kategorikusan megbélyegző hangnemén finomítani akartak a szerzők, de megmaradtak mellett a koncepció mellett, hogy a *de viszont* alkalmazása – legalábbis „többnyire” – hiba, ugyanakkor semmilyen kritériumrendszert nem adtak az olvasó kezébe annak megítélésére, hogy mit jelent az, hogy „olykor elfogadható”.

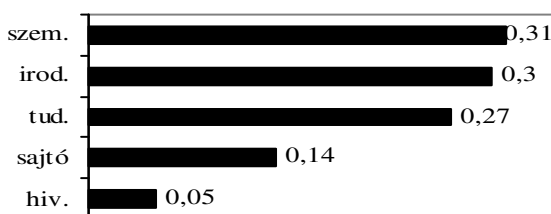
Hasonló eljárást követ az előszavában nyelvirétegződés-vizsgálatok elvégzését sürgető Magyar nyelvhelyességi lexikon is. Balázs (2001: 137) így ír: „Az azonos tartalmú kötőszók együttes előfordulása nem mindig helytelen, mert tovább pontosítják a viszonyt. Pl. *így tehát, így hát*. A *de viszont* kapcsán már nem érezzük ezt a pontosítást, ezért érdemes csak az egyiket használni”. Táblázatot is közöl (ugyanott), amelyben a kötőszóhalmozásokat elfogadhatóságuk szempontjából osztályozza. „Helytelen” a *de ellenben, de azonban, hogy vajon*, átmeneti a *de viszont*, helyes az *így tehát*. Balázs világosan áttekinthető táblázatban szabályként fogalmazza meg állításait, a szöveg azonban a javasolt klasszifikációt nem támasztja alá adatokkal. A többes szám első személy használata hatalmi pozíciót jelez, a kínált véleménnyel való azonosulásra szólít fel. Bár a *de viszont* a tiltottból itt is az átmeneti sávba került át, használatát e kézikönyv sem javasolja az anyanyelvi beszélőknek.

4. Mit mondjon a tanár, a nyelvművelő?

Ha az anyanyelv-pedagógia és a nyelvi ismeretterjesztő tevékenység célja valóban a funkcionális-szituatív kettősnyelvűség kialakítása, a megfelelő szabályismeret érdekében rá kell világítani arra, hogy egy-egy nyelvi elem – jelen esetben a *de viszont* – milyen beszédhelyzetekben és funkciókban használatos. Ennek segítségével elkerülhető a nemkívánatos túláltalánosítás – például egy-egy nyelvi elem használatának teljes tiltása, illetve kerülése. A jelenségek bemutatását adatelemzésekre építve kell elvégezni.

A funkcionális-szituatív megoszlás tanulmányozására és szemléltetésére jól alkalmazható a Magyar nemzeti szövegtár (= MNSz.), mivel szövegekategóriái – személyes, szépirodalmi, tudományos, sajtó, hivatalos – kellően általánosak ahhoz, hogy elegendő szöveg álljon rendelkezésre az összehasonlításához, ugyanakkor ezekhez a kategóriákhoz jellegzetes színterek is kapcsolhatók.

A *de viszont* kereshető egybe- és különírvá is az MNSz. adatbázisában, egybeírva azonban csak négy magyarországi személyes közlésben fordul elő. Ezt az adatmennyiséget össze sem érdemes hasonlítani a különírt alakkal (198 találat). Az összesen 202 adat az MNSz. korpuszában 1,08 db/millió szavas relatív gyakoriságot eredményez. A *de viszont* regionális előfordulásait – az alkorpuszok eltérő mérete és a várható adattorzulás miatt – csupán az erdélyi, a magyarországi és a szlovákiai alkorpuszban érdemes összevetni. A magyarországi relatív gyakoriság (0,97 db/millió szó) alig magasabb, mint az erdélyi (0,79 db/millió szó) vagy a szlovákiai (0,73 db/millió szó).

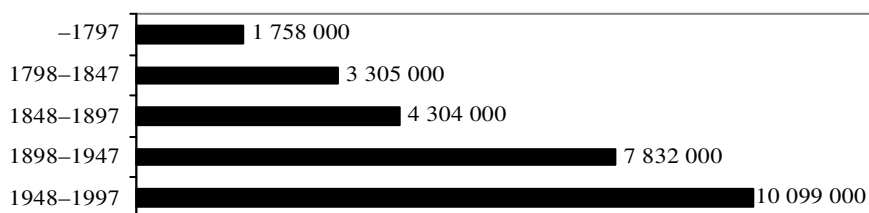

1. ábra

Az 1. ábra azt szemlélteti, hogy a hivatalos nyelvben gyakorlatilag egyáltalán nem, a sajtóban alig, a személyes, a szépirodalmi és a tudományos írott nyelvben azonban közel egyforma (csekély) arányban szerepel a *de viszont*. A számadatok a relatív gyakoriságot mutatják, db/millió szóban, a MNSz.-ban található minden régióban (Magyarország, Szlovákia, Kárpátalja, Erdély, Vajdaság). Az alacsony relatív gyakoriság oka az lehet, hogy a *de viszont* inkább élőszóban használatos.

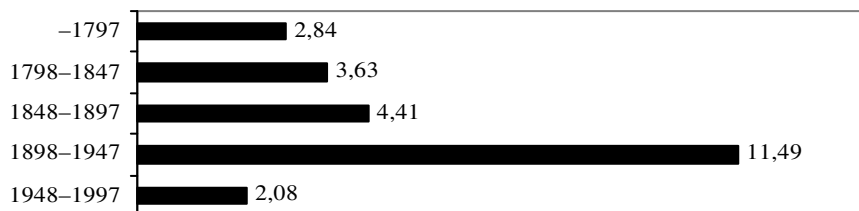
Az egyes regiszterbeli előfordulásokra szövegkörnyezetes példák is rendelkezésre állnak. Érdemes utalni a gyakori mondatkezdő pozícióra: „Ekkor már csere tárgyává tették a halat. *De viszont* 150 forintot fizetnek naponta a szobáért... Nagy pénz...” (szépirodalmi); „Ezeket meggyőzni nem lehet, *de viszont* a kétkedőket, a jóindulatú kétkedőket valószerűleg lehet (sajtó); „[versenyzők,] akiknek nem volt látványos a vezetési stílusa, *de viszont* gyorsak voltak” (személyes).

Mivel a nyelvhelyességi szabályok az illemszabályokkal analóg természetűek, magától értetődően változnak az időben. Erre világít rá a Magyar történeti szövegtár (= MTSz.) elemzése. Ez a korpusz 1772 és 1997 között keletkezett, változatos műfajú szövegeket tartalmaz, így kiválóan alkalmas diakrón vizsgálatokra. A korpuszt úgy tervezték, hogy leginkább a huszadik század nyelvét reprezentálja, de kellő anyagot tartalmazzon a korábbi időszakok anyagából is. A 2. ábra azt szemlélteti, hogy a legfrissebb szövegtől ötven évenként visszafelé haladva hány szövegszó található a korpuszban (ezerre kerekítve; a korpusz teljes mérete mintegy 27 298 000 szövegszó).

2. ábra

A *de viszont* 147 alkalommal fordul elő a MTSz.-ban (ez a teljes korpuszra vetítve 5,39 db/szó relatív gyakoriságot jelent, tehát sokkal nagyobbat, mint a szinkrón MNSz.-ban). Egybeírva nem fordul elő, de van egy régiesnek tekinthető, nyomatékosító szerepű, a nyelvtörténet során kezdetben inkább az élőbeszédben előforduló (TNYt. I: 408-9) változata, a *de viszontag* (a 147 adatból 4 *de viszontag*).

3. ábra

Tanulságos ötven évenként összeszámolni az adatokat. A 3. ábráról leolvasható, hogyan változott a *de viszont* gyakorisága a legkülönbözőbb írott műfajokban (adatok db/millió szóban). Sajnos a MTSz. nem alkalmas a funkcionális-szituatív megosztás elemzésére, mert szövegtipológiája túlságosan széttagoló. Látható, hogy a kifejezés gyakorisága eleinte egyenletesen, majd – a századforduló és a második világháború vége közötti időszakban – feltűnően emelkedett. Az egyre intenzívebb használatra

adott reakcióként értelmezhető a már korábban elemzett nyelvművelői tiltás – ami úgy tűnik, igen sikeres volt. Míg a *de viszont*-ok száma a Nyugat teljes anyagában (1908–1941; Nyugat CD) 369, Brehm: Az állatok világa fordításában (1929–1933; Brehm CD) 141, addig a Magyar Hírlap 1994 és 2001 közötti teljes anyagában (a mellékleteket is beleértve; MH CD) csupán 11.

A használati gyakoriság mecsappanása érthető: az állami könyvkiadás kiadói szerkesztői és lektorai az ötvenes évektől kezdve nagy szerepet játszhattak a rokonértelmű kötőszóhalmozással szembeni intolerancia terjesztésében és növelésében, ha követték a fent elemzett kalauzok tanácsait. A központosított könyvkiadást jól támogatta az uniformizáló nyelvművelés. E gyakorlat utóhatása lehet, hogy – bár a „hivatalos”, tehát kézikönyvekben lecsapódó nyelvművelői álláspont egyre bátorlanabbul kárhozhatja e kifejezést – a tanári és a naiv nyelvhasználói vélekedés (és az írott sajtó gyakorlata) máig igen erősen a *de viszont* ellen van.

A nyelvhelyességi szabályok természetrajzának jobb megértését segíti, ha a tanár vagy a nyelvművelő utal arra, hogy egyes nyelvi elemek megítélése és használata időben állandó mozgásban van, szituációnként és térben pedig erősen variálódik, s ennek megfelelően a nyelvhelyességi szabályok nem állandók és nem egyetemlegesek. Erre ad példát a fenti elemzés is. Ennek az összefüggésnek a megértése sokat jelenthet azoknak a beszélőknek, akiknek a korábbi uniformizáló, felcserélő szemléletű anyanyelvi nevelés és nyelvművelés esetleg megingatta saját anyanyelvi kompetenciájába vetett hitét. A fenti összefüggések megértése a magyar nyelvet idegen nyelvként haladó szinten tanuló diákoknak is hasznos lehet.

5. Mit mondjon a szótár?

Felvetődik a kérdés, hogyan tartalmazhatja a fenti információkat egy tömör, alapvető tájékoztatást nyújtani kívánó nyelvhelyességi kiadvány. Mindenképpen fontos, hogy megnevezze az adott nyelvi elem funkcióját, esetleg szintaktikai pozícióját, funkcióváltásait, valamint – ha szükséges – változatait. Megjegyezhető például, hogy a *viszont* a nyelvtörténet során kezdetben locativusi határozószó volt, majd módhatározószóként szilárdult meg, mielőtt kötőszói szerepben jelentkezett volna (TNyt. II/1: 587, 653): ez magyarázhatja azt, hogy a *de viszont* határozószószzerű, kölcsönösségre és párhuzamosságra utaló jelentéssel is rendelkezik. A *viszont* kötőszóvá válásának kezdetétől szerepel más, szintén ellentétet kifejező kötőszókkal együtt (TNyt. II/2: 729). Ajánlatos, hogy a szócikk szinkrón funkcionális-szituatív megoszlásra és diakróniára utaló megjegyzéseket egyaránt tartalmazzon.

Érdemes a tervezett szótárt az MTA Nyelvtudományi Intézetében épített két reprezentatív korpuszra, a MNSz.-ra és a MTSz.-ra építeni, de természetesen kiegészítő adatbázisok használata is gyümölcsöző lehet, sőt kívánatos. Az egységesség és összehasonlíthatóság kedvéért azonban ajánlatos a kiindulópontul vett adatokat mindig

ugyanazokból a korpuszokból venni, s a diakrón adatokhoz a MTSz.-t (erre utal gyakorisági adataiban a Nszt.), a szinkrón adatokhoz pedig a MNSz.-t használni (ez utóbbiból az ÉKsz.² vette gyakorisági adatait). Mindkét korpuszból lehet relatív gyakorisági adatot megadni db/millió szóban (ez segíti az összehasonlítást), de a korpuszok eltérő jellege miatt a MTSz.-ből az első előfordulás, a MNSz.-ből pedig a funkcionális megoszlás adatait érdemesebb feltüntetni (a MNSz. kategóriái változtatás nélkül alkalmazhatók). A funkcionális-szituatív megoszlás jelölésére – a gyakran túlságosan leegyszerűsítő szótári minősítések elkerülése érdekében – az egyes használati szinterek egymáshoz viszonyítása lehet alkalmas. Az alábbi próbaszócikk megoldása az 1. ábra adatait jeleníti meg, mégpedig úgy, hogy a közel azonos gyakoriságot mutató szinterek rövidítése közé egyenlőségjelet tesz, és csak a nagyon különbözőek közé tesz kisebb-nagyobb jelet. A sort úgy célszerű felállítani, hogy balról jobbra olvasva a legjellemzőbbtől a legkevésbé jellemző használati szintérig jusson el az olvasó. Így az alábbi próbaszócikkból kiderül, hogy a *de viszont* leginkább személyes közlésekben, legkevésbé hivatalos szövegekben használatos. Az egyes jelentéseket bő szövegkörnyezetes példaanyag követheti. A MTSz.-ből származó adatoknál a használati szintér és a szöveg datálása, a MNSz.-ből származóknál csak a használati szintér jelölése olvasható.

A fenti megfontolásokat a következő próbaszócikk illusztrálja:

de viszont (kötőszóhalmozás; tagmondatok között és mondat élén is); **de viszontag** (rég)

Gyak.: MTSz. 5,39 (1779); MNSz. 1,08 (SZEM = IROD = TUD > SAJTÓ > HIV)

Megj.: a *viszont* módhatározószóból vált kötőszóvá.

1. <ellentmondás v. megszorító ellentét kif-ére>: Az ó bornak új borrali töltése után keletkező ecetességet [...] távoztatni kell. *De viszont* láttam egy 1802-ki hordó jó aszúborot 1817-ben is ép állapotban (TUD, 1856) | Sietnem kellett volna, *de viszont* Ipszilon urat nem sérthetem meg azzal, hogy Iksz úrral, akit hozzám protegál, ne legyenek előzékeny (IROD, 1923) | Az az elem, amely az ismert információt hordozza, a témához tartozónak tekintendő ugyan, *de viszont* a téma [...] nem feltétlenül és nem mindig valamely ismert mozzanat kifejezője (TUD, 1985) | [versenyzők,] akiknek nem volt látványos a vezetési stílusa, *de viszont* gyorsak voltak (SZEM) | A növénytermesztés bizonyos fokig emelkedett [...], *de viszont* az állattenyésztés csökkent (HIV).

2. <kölcsönösség kif-ére>: én legkisebbet sem tudok attól tartani, nehogy uram bátyám eltökélésemet rosszalja vagy rossz néven vegye. Sőt inkább azt remélem, hogy hozzám mutatott barátságából legkisebb részecskét sem vesztek el miatta. *De viszontag* én is változhatatlan tisztelettel és atyafiságos szeretettel vagyok kedves uram bátyámnak igaz szívű rokona (IROD, 1811 k.) | A katona érdemet arat, *de viszont* arattatik (IROD, 1825) | hozomány nélkül nincs házasság. [...] *De viszont*, házasság nélkül nincs

uri jog! (IROD, 1877) | a magyar miniszter egyetértése csak járulékos, szerepe csak passiv a végrehajtás körül. *De viszont* a végrehajtási utasítás is csak annyiban kötelezi a közös minisztert, a mennyiben a másik állam törvényhozásának hasonló utasítása fenforog [!] (TUD, 1898).

3. (*rég*) <egyidejűség, párhuzamosság kif-ére>: Keskeny ölében Két piperes bábót katzagás közt visz vala: egyik Frantzia rántzra szabott köntösben bajszos ajakkal Szittyai ábrázat; *de viszont* a' másikba zsíros, Rántztalan és rongyolt katzagánybann egy nagy Olasznak Fel-porozott, fürtöltt, mosdott és drága kenettől Illatozó feje volt (IROD, 1791) | próbálja ki-vetni Mellyéből az hatalmas erőt: *de viszontag* az Isten Még annál inkább (IROD, 1813).

Egy ilyen szótár megírását a korszerű korpusznyelvészet eszköztára sokban támogatja, azonban a munka elkezdéséig még számos kérdés végiggondolására és megoldására van szükség. Ízelítőül: (1) Egyelőre csak írott szövegekből lehet meríteni, az élőszóbeli használatra vonatkozóan nincsen reprezentatív korpusz. Mivel a magyarországi nyelvművelés hagyományosan a szóbeli közlésekre is kiterjesztette/kiterjeszti hatáskörét, a kifejezetten élőszóbeli jelenségekkel kapcsolatos félreértések, tévhitek, túláltalánosítások stb. nem tisztázhatók a fenti módszerekkel. Az írott és beszélt nyelv használati szabályainak különbsége sem mutatható be így. (2) Régi szövegek elemzésekor a szócikkíró diakrón kompetenciájának hiányosságai nyelvtörténész bevonását igénylik. (3) Versszövegek metrikai kötöttségei megnehezítik a szórend és egyes alakváltozatok elemzését. (4) Megoldandó a nyelvi elemek funkcióváltásának célszerű jelölése is: nem megfelelő a túl hosszú magyarázat, ugyanakkor gyakran nem elégséges a tudnivalók összérántása sem. (5) Kidolgozandó a szinonimikus utalók legcélszerűbb rendszere. (6) Bár a *de viszont* keresése technikailag egyszerű, számos esetben nehézséget okoznak a korpuszok lemmatizálásában mutatkozó hiányosságok (a MNSz. adatainak – a készítőknél a korpusz honlapján közzétett tájékoztatója szerint – csak 2,5%-a van hibásan elemezve, de ez elég pl. ahhoz, hogy az *eb ~ kutya* megoszlása ne legyen elemezhető).

6. Összegzés

A dolgozat rámutatott arra, hogy az anyanyelvi képzés számos naiv vélekedést, illetve az uniformizáló, felcserélő szemléletű nyelvművelésből eredő szemléleti elemet örökít át a diákoknak (intolerancia, mások kijavítása, differenciálatlan szabályfogalom és -alkalmazás). A konstruktivista pedagógiában kiemelkedő szerepet játszó, formális és nem formális keretben szerzett ismereteket keverten tartalmazó tudásnak a korábbiaktól eltérő kérdőíves és interjútechnikával történt felmérése kimutatta, hogy a *de viszont* rendkívül negatív megítélésű nyelvi elem. Az irodalom elemzésével és diakrón korpuszvizsgálattal is sikerült megerősíteni azt a benyomást, hogy a *de viszont* írott nyelvben tapasztalható gyakorisági és funkcionális visszaszorulása leginkább a második világháborút követő nyelvművelő, és az arra épülő tanári gyakorlatnak köszönhető.

A *de vizont* esete jól példázza, hogy a nyelvhelyességi szabályok nem állandóak és nem egyetemlegesek. Míg a hagyományos nyelvművelés elmélete és gyakorlata arra a – megkérdőjelezett fiatalok gondolkodásában is tetten érhető – naiv vélekedésre épül, hogy van egy eszményi nyelvhasználat és az attól való eltérések deviánsak (vö. Niedzielski – Preston 2000: 23), a funkcionális-szituatív kettősnyelvűség kialakítására törekvő nyelvművelésnek olyan segédeszközökre van szüksége, amelyek megfelelően reprezentálják, hogy az egységes magyar nyelv fogalma beszélő-közösségek időben, térben és szituációnként variálódó nyelvi produkciójából épített absztrakció.

HIVATKOZÁSOK

- Balázs Géza 2001: *Magyar nyelvhelyességi lexikon*, Budapest, Corvina.
- Brehm CD = Brehm, Alfred Edmund: *Az állatok világa*, Budapest, Arcanum, 2002. [Elektronikus dokumentum.]
- Gumperz, John J. – Jenny Cook 1982: Introduction: language and the communication of social identity, in John J. Gumperz, ed.: *Language and Social Identity*, Cambridge, Cambridge University Press, 1–21.
- Kiss Jenő 2006: Nyelvjárások, regionális nyelvváltozatok, in Kiefer Ferenc szerk.: *Magyar nyelv*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 517–48.
- Kontra Miklós 2003: Felcserélő anyanyelvi nevelés vagy hozzáadó? *Magyar Nyelvjárások* **41**, 355–8.
- Korom Erzsébet 2005: *Fogalmi fejlődés és fogalmi váltás*, Budapest, Műszaki.
- Köves Béla et al. szerk. 1954: *Nyelvi segédkönyv szerkesztők számára*, Budapest, Szikra.
- Lőrincze Lajos szerk. 1956: *Nyelvművelő*, Budapest, Művelt Nép.
- MH CD = *Magyar Hírlap*, Magyar Hírlap Könyv- és Lapkiadó Rt., Budapest, 2002. [Elektronikus dokumentum.]
- MNSz. = *Magyar nemzeti szövegtár*, <http://corpus.nyud.hu/mnsz/> [Utolsó letöltés: 2007. 08. 24.]
- MTSz. = *Magyar történelmi szövegtár*, <http://www.nyud.hu/hhc/> [Utolsó letöltés: 2007. 08. 24.]
- Nahalka István 2002: *Hogyan alakul ki a tudás a gyerekekben? Konstruktivizmus és pedagógia*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Nykk. = Grétsy László – Kovalovszky Miklós szerk.: *Nyelvművelő kézikönyv I–II*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1980–1985.
- NymKsz.² = Grétsy László – Kemény Gábor szerk. 2005: *Nyelvművelő kézisztár*, Budapest, Tinta.

- Nyugat CD = *Nyugat. Egy irodalmi legenda*, Budapest, Arcanum, 2000. [Elektronikus dokumentum.]
- Nszt. = *A magyar nyelv nagyszótára I–II*, főszerk.: Ittész Nóra, Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 2006.
- Pintér Jenő et al. szerk. 1938: *Magyar nyelvvédő könyv*, Budapest, Sárkány nyomda.
- Pléh Csaba 2003: Stigmatizáció és nyelvi tudat, in Kontra Miklós szerk.: *Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon*, Budapest, Osiris, 256–77.
- Simonyi Zsigmond 1903: *Helyes magyarság*, Budapest, Athenaeum.
- Szécsi Ferenc 1943: *Magyar nyelvvédő könyve. A magyar helyesírás szótára. Magyar-talanságok szótára. Új magyar szavak szótára*, Budapest, Antiqua nyomda.
- Szabó Tamás Péter 2006: „...biztos, hogy egy-egy dolgon el-elhümmögtem...” Gimnazisták gondolkodása a nyelvművelés, nyelvtervezés alapkérdéseiről, in Mártonfi Attila – Papp Kornélia – Slíz Mariann szerk.: *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére*, Budapest, Argumentum, 205–14.
- Szabó Tamás Péter 2007a: A beszélő metanyelvi tudásának megismerése az anyanyelvi nevelés és a nyelvművelő tevékenység tervezésében, in Sinkovics Balázs szerk.: *LingDok 6. Nyelvész-doktoranduszok dolgozatai*, Szeged, Szegedi Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskola, 167–88.
- Szabó Tamás Péter 2007b: Fialatok a nyelv fejlődéséről és fejlesztéséről, *Magyar Nyelv* **103**, 461–70.
- Szabó Tamás Péter 2007c: Problémák és lehetőségek a normatudatosság vizsgálatában, in Váradai Tamás szerk.: *AlkNyelvDok. I. Alkalmazott Nyelvészeti Doktorandusz Konferencia*, Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 171–81. [Elektronikus dokumentum:
http://www.nytud.hu/alknyelvdok/proceedings07/alknyelvdok07_online.pdf]
- Szepes Gyula 1986: *Nyelvi babonák*, Budapest, Gondolat.
- TNyt. = *A magyar nyelv történeti nyelvtana I, II/1, II/2*, főszerk.: Benkő Loránd, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1991–1995.
- Verstár CD = *Verstár '98*, Budapest, Arcanum, 1998. [Elektronikus dokumentum.]

„SZÉKELYEKNEK SZEMÉLYEKET ÉS KÉPEKET VISELJÉK”

EGY TAUTOLOGIKUS KIFEJEZÉS SZEREPE A KÉPVISELŐ SZÓ EREDETÉNEK
VIZSGÁLATÁBAN

VARGA ÉVA KATALIN

1. A *képviselő* főnév a régi *vki képét viseli* szerkezet alapján keletkezett mint jeleletlen tárgyias összetétel. Először 1744-ből adatható ’vkit helyettesítő, megjelenítő személy’ jelentésben „a’ Lelki-esméret az Istennek [...] igaz *kép-viselője*” (TESz. *képviselő*). A ’vmely törvényhozó testület választott tagja’ jelentés 1782-ben bukkan fel. A *képvisel* analógiás úton keletkezett a *képviselő*-ből. Korábban a ’helyettes, valakit képviselő személy’ kifejezésére a birtokos személyragos alakú *kép* főnevet: *bíróképe* ’propraetor’; *királyképe* ’praeses’(NySz. *kép*: Pápai Páriz 1767); *úrképe* ’vicarius’ (NySz. *kép*: Tinódi S. 1540–1555) és a *képebeli* származékot: „Pilatos a czazarnak tiztartioia es *kepebeli* emboere” (NySz. *kép*: VirgK. 16. sz. első negyede) használták.

A *képviselő* előzménye, a *vki képét viseli* szókapcsolat először 1505-ben a Székely oklevéltárban fordul elő: „az kik minden székekben és országokban akár mi minden lévő székelyeknek *személyeket és képeket viseljék*” (TESz. *képviselő*). A régiségben gyakran szerepeltek mellérendelő szószerkezetben egymással szinonimikus kapcsolatban levő főnevek. Megfigyelhető, hogy a szerkezetalkotó főnevek toldalékolása azonos: „a’ Törvényes Királyi Táblánál a’ Felséges Fejedelem’ *Képében és személyében* Elöl-Ülői hivatalt viselő [...] Férfinak (MTSz.: Pántzél 1797). Kötőszavuk – feltehetően latin mintára – magyarázó értelmű, „’más szóval, vagyis’-féle kifejtő szerep tulajdonítható nekik”, ezért nevezi Papp Zsuzsanna e szókapcsolatokat sajátos magyarázó szerkezeteknek (Papp 1995: 490). A kötőszó a szerkezettagok közötti szinonimikus összefüggés kifejezését szolgálja, de el is maradhat: „Ez vylagnac ez mostany *keepe zemeellye* el mwlik” (NySz. *személy*: ÉrdyC. 18. 1526–1527). E szerkezetek kialakulásában a fordításnak kezdetben vitathatatlanul meghatározó szerepe volt: „Cristus ki az elvistennek *kepe abraza* qui est *imago dei*” (NySz. *kép*: Komj. SzPál. 209. 1533). A szószerkezet a szerkezetalkotó főnevek jelentését erősíti, pontosítja. Nem feltétlenül kell azonban előzményszöveget keresnünk: a szóismétlésből, illetve a különböző eredetű, de azonos vagy rokon jelentésű elemek kapcsolatából felépülő szerkezetek a nyelv legősibb szintjén is létrejönnek (Horváth 1998: 260–1). Mint mikrokontextusok, e tautologikus kifejezések különösen alkalmasak a régi, napjainkra eltűnt jelentések feltárására. Ha összevetjük a *kép* és a *személy* szavak TESz.

által dokumentált, ám már nem élő jelentéseit, a következő egyezéseket találjuk: 'arc, ábrázat, arculat'; 'alak, forma'; 'képmás'; 'helyettes, képviselő', ezeket a jelentéseket a fent idézett példamondatok is szemléltetik.

Hogyan jött létre a *vki képét és személyét viseli* szó szerkezet? A Schlägli magyar szójegyzékben (1405 k.) az *ymago* mellett a *kep*-et találjuk (SchSzj. 41), a *persona* mellett pedig a *zemel*-t (SchSzj. 40). A latin *imago* és *persona* 'maszk, álarc' jelentésben szinonimapárt alkotott, ahogy a 'vkit helyettesít, vkinek a szerepét játssza' jelentésű *imaginem ferre* ~ *personam ferre* ~ *personam gerere* igei szó szerkezetekben is. A *vki képét/személyét viseli* szókapcsolat latin mintára képzett tükörfelfejezés (phraseological calque). A calque-ok sajátos átmenetet jelentenek a jövevényszavak és a belső keletkezésű szavak között: a tükörfelfejezések az idegen kifejezést annak szerkezetét lemásolva, elemeit lefordítva egységes jelentéstartalomként adják át.

Dolgozatomban szeretném feltárni a latin kifejezés eredetét, jelentésfejlődését, megvilágítani vallás- és művelődéstörténeti hátterét. A magyar adatok elemzése során arra is megkísérellek választ adni, hogy a magyarban a *kép* és a *személy* versengéséből végül miért a *kép* került ki győztesen.

2. A latin *imago* főnév az *imitor* ('utánoz') igével van etimológiai kapcsolatban (Walde – Hofmann *imago*). Az *imago*-k a római előkelők (*nobiles*¹) őseinek viaszból készült és élethűen festett „*képei vagyis álarczai*” (ÓkoriLex. *imagines*). Otthonaikban mellszobrokra illetve kis faliszekrényekben tartották, ünnepeken babérral megkoszorúzták őket. Ha egy előkelő férfi meghalt, kezdetben a család tagjai, később hivatásos színészek az elhunyt hivatali jelvényeit és megfelelő öltözetet viselve ezeket magukra vették (*induere, sumere, capere*), azaz maguk előtt tartva (*tenere, sustinere*) vitték (*ferre, proferre, circumferre*) a temetési menetben: „*eaque [imagines] in funeribus pompis proferebant, circumferebantque*” (Forc. *imago*).

A friss halottat is életre keltették ilyen módon, ő haladt a temetési menet élén, és végighallgatta a *laudatio*-t, a gyászbeszédet is. A bemutatott *imago*-k rendkívül élethűek voltak, ahogy ez Plautus *Amphitruo* című vígjátékának idézett részletéből is kiderül. A történetben Juppiter magára ölti az otthonától távol hadakozó thébai király alakját, hogy annak feleségével, Alcmenével szerelmeskedhessen, míg segítőtje, Mercurius Sosiának, a rabszolgának képében jelenik meg. Amikor az igazi király és szolgája hazatérnek, önmaguk élethű másával találják szemben magukat, amit Sosia a viaszképmások temetésén szokásos életre keltéséhez hasonlít: „nam hic quidem

¹ 'ismertek' ti. azok a rómaiak, akiknek elődei már viseltek curulis hivatalokat és rendelkeztek a *ius imaginum*-mal, azaz a viaszképmások tartásának jogával (ÓkoriLex. *nobilis*; Forc. *imago*)

² 'azokat [ti. a viaszképmásokat] a temetési menetben körbehordozva vitték' (a fordító feltüntetése nélküli szövegek a szerző fordításában olvashatók)

omnem *imaginem meam*, quae antehac fuerat, *possidet* | vivo fit quod numquam quisquam mortuo faciet mihi³” (Plautus Amph. 458–9).

Az ősök tiszteletének maszkkal (és drámai cselekedettel) való megjelenítése más kultúráktól sem idegen, sőt, a halott megszemélyesítésére is számos példát találunk. A cseremiszek a halottat is meghívják a halála utáni 7. és a 40. napon rendezett emléklakomára, ahol egy családtag az elhunyt ruháiba öltözve igyekszik eljátszani a szerepét (Tokarev 1958: 159). Angliában 1327-től, Franciaországban 1422-től kezdve a meghalt király helyett egy királyi pompába öltöztetett bábút vittek a temetési menetben, míg a király holttestét a koporsóban külön szállították. I. Károly magyar király 1342-es temetésén három lovag lóháton az uralkodó különböző fegyverzeteiben, fejükön a király aranykoronás sisakjával állt a templomkapu előtt. Az emberek, meglátván a király által viselt fegyverzetben a lovakokat, jajgatva siratták uralkodójukat. A lovasok jelenléte a halott megtestesítését jelenti. A lovasok annak alteregói, képmásai, miként az angol és francia szokásban a bábuk (Kubinyi 2002: 18–20). Népszokásainkban a toros lakoma előtt, lakodalomban és farsangkor előadott halottas tánc, illetve a halottal való táncolás motívuma őrzi a halott megszemélyesítésének emlékét (Paládi-Kovács VI. 1990: 274).

A római temetési szokás színészi alakítássá vált, az *imaginem ferre* kifejezés a metaforikus ’helyettesít, szerepet játszik’ jelentést vette fel: „inter se commutant vestem et nomina; | illic vocatur Philocrates, hic Tyndarus: | huius illic, hic illius hodie fert *imaginem*”⁴ (Plautus Capt. 37–9). Suetonius Vespasianus temetése színpadias jellegének hangsúlyozására a szószerkezetben az *imago*-t a ’színpadi álarc’ jelentésű *persona*-val váltotta fel (Sumi 2002: 565); a halott császárt alakító színész pedig már meg is szólalt: „in funere Favor archimimus *personam* eius [sc. Vespasiani] *ferens* imitansque, ut est mos, facta et dicta vivi”⁵ (Suetonius Vesp. 19. 2). A *persona* etruszk eredetű szó a latinban (Walde – Hofmann *persona*): *Phersu*-nak (*persu*) a Tomba degli Auguri és a Tomba del Pulcinella freskóin ábrázolt hegyes sipkát, színes öltözéket és álarcot viselő⁶ táncost, a mai bohócok ősét nevezték (Bieber 1961: 147). Etruriában már a Kr. e. V. századtól kezdve hivatásos színészek, táncosok szerepeltek a temetéseken és a vallási ünnepeken. Rómába Kr. e. 364-ben hívták be őket, hogy fuvolaszóval kísért „tuscus módon” lejtett táncukkal a városban pusztító járványt megfékezzék (Adamik 1993: 97–8). A *persona* a latinban ’színpadi álarc’ > ’az álarchoz tartozó

³ ’ennek itt [ti. Mercuriusnak] bizony sajátja egész eddigi képmásom, életemben megtörténik velem az, amit halálomban senki nem fog megtenni nekem’ – ti. mert a beszélő Sosia rabszolga

⁴ ’ruhát és nevet cserélnék egymással, azt Philocratesnek, emezt Tyndarusnak hívják: az ennek, ez meg amannak játssza ma szerepét’

⁵ ’a gyászmenetben Favor, a főszereplő színész [Vespasianus] szerepében az élő mozdulatait és szavait utánozta, ahogy ez szokás’

⁶ A *persona* jelentésváltozása párhuzamba állítható a magyar *alak*, *álarc*, *álorca* (Nszt.) *maszk* (*maszka*) (ÉrtSz.) szavakéval: ’álarc’~ ’álarcot, ill. jelmezt viselő személy’.

szerep' > 'jellem, személyiség' > 'egyén(iség)', illetve > 'helyzet, rang, méltóság' jelentésfejlődést mutat (Ernout – Meillet *persona*).

A *persona* jelentésváltozásával párhuzamosan a *personam ferre* kifejezés is 'szerepet játszik' ~ 'helyettesít' ~ 'képvisel' jelentésekkel bővült. Mivel a *ferre* és a *gerere* ige jelentésköre hasonló volt, a *personam gerere* szó szerkezet is szerepelhetett 'képvisel' jelentésben: „Est igitur proprium munus magistratus intellegere se *gerere personam civitatis*”⁷ (Cicero De Off. 1. 124).

A színészek közreműködésének szokása a római előkelők temetésén a kereszténység terjedésével is fennmaradt; írott forrás⁸ utolsóként Iulianus császár 363-as temetésének leírásában említi (Sumi 2002: 575).

A császárkorban az *imago* új jelentést kap: az istenként tisztelt császárnak a római légiónok jelvényei között elhelyezett képmását: „legiones nullam Seiani *imaginem* inter signa coluissent⁹” (Suetonius Tib. 48. 2). A katonai táborban szentélybe helyezve tartották, őrzete és tiszteletének ápolása a prima cohors feledata volt: „haec *imagines imperatorum*, hoc est *divina et praesentia signa*, veneratur¹⁰” (Vegetius 2. 5). Ez a képmás – a szótárak értelmezésével¹¹ ellentétben – nem zászló (*vexillum*) volt, hanem háromdimenziós fémábrázolás, amely csillogása miatt messziről látható volt (Legion XXIV). Vonuláskor a legio élén az *imaginifer*, más néven az *imaginarius* vitte. A középkorban a szentek képmásával ékesített zászlót nevezték *imago*-nak (DuC. *imago*).

3. A középkori latinság szótáraiban megtalálhatjuk 'helyettes, képviselő' jelentésben mind az *imago*, mind a *persona* származékait: *imaginarius* (DuC., Bartal), *personalis* (Bartal).¹² A XIX. század első feléig a magyar *kép* és *személy* is párhuzamosan fordult elő e jelentésben, önállóan és a vizsgált igei szó szerkezetben egyaránt. „Király' képe: Király' személyét viselő” (NSz.: SzD.² 116. 1792); „Bánk a' Király' személye (NSz.: Katona: Bánk bán 42. 1821); „kezet ada Vintzének, hogy képét fogja viselni [a viadalban], és reméli, hogy győzedelmesen (NSz.: Faludi: T. É. 18. 1787); „Franciaország személyét igen jól 's méltólag viseli követünk” (NSz.: Helmezy: Jelenkor I. 207. 1832). Mindkét szókapcsolatból keletkezett szóösszetétel. A Czuczor–Fogarasi-szótárban a *képviselő* mellett még megtaláljuk a *személyviselő*-t, 'aki másnak

⁷ 'A tisztségviselőnek személyes kötelessége, hogy tudatában legyen annak, hogy az államot képviseli'

⁸ Greg. Naz. Orat. 5. [Contra Iulianum]

⁹ 'a légiónok Seianus képmását nem tisztelték jelvényeik között'

¹⁰ 'ez [ti. az első cohors] tisztelte a császárok képmásait az oltalmazó isteni erő jeleként'

¹¹ Vö. 'zászlótartó, a ki a császár képével díszes zászlót vitte' (Finály, Dvoreckij *imaginifer*); 'qui *vexilla*, in quibus Imperatorum erant depictae imagines, in acie deferbant' (DuC. *imaginiferi*) 'akik a zászlókat, melyekre a császárok képmásai voltak festve, a csatarendben vitték'.

¹² Nagyszótári céduákon találjuk továbbá a következő latin szavakat a 'képviselő' jelentés értelmezéseként: *personatus*, *repraesentans*, *repraesentator*, *vicarius*, *vices ferens*, *vices gerens*, *locum tenens*.

képében tesz valamit; másképen: képviselő’ definícióval, a *képviselő* terjedésével azonban a XIX. század második felében már teljesen eltűnt. Ebben közrejátszhatott a *vki személyét viseli* másik, ’szerepet játszik’ jelentése is, ami szintén a latin *personam ferre* kifejezésből alkotott tükörfelfejtés: „Mindnyájan mintegy közönséges játék-néző házban vagyunk helyhezvetve, a’ hol ki-ki tulajdon *személyét viseli*” (NSz.: Horvát J. Emb. ok. 15–6. 1764).

Önálló, tehát nem szószerkezetben való ’képviselő’ jelentése először a *személy*, majd a *kép* szónak halványult el, az ÉrtSz.-ban a *kép* (ritk, rég, irod), a *személy* pedig (elav) minősítést kapott e jelentésében. Ennek okát a *kép* és a *személy* jelentéskéjlődésében együttesen kell keresnünk. Az *epistola atque imago* ’a pecsétgyűrű kövén levő kép’ (Finály *imago*), valamint a középkori latin ’sigillum, pecsét’¹³ (Bartal *imago*) jelentések a ’jelkép’ jelentést implikálták, ami a *vki képét viseli* szókapcsolat ’képvisel’ jelentését szinte kézzel foghatóan plasztikussá tette. Ezzel szemben már a latin *persona* is rendelkezett ’egyniség, az ember’ jelentéssel (Finály *persona*), ezt az európai nyelvekben továbbélő alakjainak és a magyar *személy*-nek a jelentésszerkezetében megtalálhatjuk. Ide kell kapcsolnunk a *személynök* származékszó eredeti jelentését, ami a Czuczor – Fogarasi-szótár szerint „a királyi személyes jelenlét képviselője” (*Personalis praesentiae regiae in judiciis locumtenens*). Azt a főtisztviselőt jelentette, aki „a király jelenlétét képviselte az igazságszolgáltatásban olyan ügyeknél, melyek a király személyes biráskodásának tartattak fenn” (PallasLex. *személynök*). Eredetileg valószínűleg ugyanolyan szakrális jelentősége volt, mint a császár képmásának a római legióknál (mint *divina et praesentia signa*¹⁴). Az ÉrtSz. meghatározása az elnevezés motívumát, az ’azonos vele’ jelentésmozzanatot elfedi: (Tört) ’<1848-ig> az a főtisztviselő, aki az igazságszolgáltatásban a királyi táblának, az országgyűlésen pedig az alsótáblának volt az elnöke; mindkét helyen a király személyét képviselte’.

Igen erős hatást jelenthetett a latin *in persona* kifejezés kettős, egymással ellentétes értelmű jelentése. Ezek közül az első a ’vki képviseletében, nevében’: „*in persona sui famuli*”¹⁵ (MTSz.: A rendtartó székely falu 278, 1784). A másik, ma is ismert jelentés ’személyesen, saját személyében’ (IdSz. *in persona*): „*quomodo Gallice dicimus, en personne*”¹⁶ (DuC. *persona*); „*Mars bellicosus in persona!* (Nyugat CD: Laczkó Géza: Német maszlag, török áfium, 1913). Ugyanezt a kettősséget tapasztalhatjuk a magyar *személyében* kifejezés – az *in persona* tükörfordításának – a használatában: „Ez bünösök *személyében* [= nevében, képviseletében] szent Ágoston így szoll” (NySz. *személyében* Illy. Préd. I. 15. 1696); „Azután Sinán eleiben *személyében* [= személyesen] méne” (NySz. *személyében* Pázm. Kal. 441. 1613).

¹³ Vö.: *imago auri* ’nummus aureus, regis *imagine signatus*’ (DuC. *imago*) ’a király által kibocsátott aranypénz’

¹⁴ Szó szerint: ’az isteni jelenlét jele’

¹⁵ ’famulusa nevében’

¹⁶ ’ahogy a gallok mondják: személyesen’

Az *in persona* második jelentését erősíthette egy másik 'kép' jelentésű szóval¹⁷ alkotott *in effigie* 'képletesen, jelképesen' (IdSz. *in effigie*) kifejezéssel való szembeállítás. Eredetileg az elítélt távollétében, bábuval helyettesítve végrehajtott ítéletre vonatkozott: „Azok, kik Lederert *in effigie* fel akarták akasztani, nem lehettek közülök valók, mert ők nem mennek százan egy ellen, kivált ha az az egy is lelketlen szalma-kép [= szalmabábu]” (MTSz.: Jókai Mór 164 1848). A szabadságharc bukása után pedig a távollétükben elítéltek nevét szegezték a bitófára: „az ítéletet felolvasása után, szeptember 22-én *in effigie* végrehajtották azt [...]. Ott fügtek a nevek, köztük Andrassy Gyula, Guyon Richárd [...] s mások nevei” (MTSz.: Bényei József 90 1984). Metaforikus használatában bármilyen jelképes cselekedetre vonatkozhatott: „Ma érkezett meg a Munkácsy Mihály koszorúja. A postai rendetlenségek okozták, hogy ott nem lehetett vasárnap a Petőfi-szobron. De ott volt *in effigie*” (Mikszáth CD: Egy elkésett koszorú 1882). A (rég) *vki képében* is szembeállítható a *személyesen* kifejezéssel: „A lőcsei bíró vagyok. – *Személyesen*, vagy az ő *képiben?* – *Személyesen?*” (Mikszáth CD: A fekete város 1908–1910).

4. Megállapíthatjuk, hogy a régi *vki képét/személyét viseli* szókapcsolat a latin *imaginem/personam ferre/gerere* mintájára alkotott tükörfelfejtés. Mivel a latinban sem az *imago*-nak, sem a *persona*-nak nem volt 'képviselő' jelentése, kézenfekvőnek látszik a feltételezés, hogy a *kép* és a *személy* szavak e jelentése a *vki képét/személyét viseli* szókapcsolatból vonódott el. A TESz. alapján ez a *kép*-et illetően valószínűsíthető, mert a *vki képét viseli* szókapcsolat első adata (1505) és a *kép* 'képviselő' jelentésének megjelenése (1474) között mindössze 31 év a különbség. A *személy* esetében ez azonban több mint 100 év: „Es te frater leo yftennek *zemelyeben* felelj ez keppen” (Nytár. VII.: JókK. 34. 1372 u./1448 k.). A TESz.-nek e helyhez tartozó értelmezése 'helyettes, képviselő', pedig a 'képviselő' értelmezés lenne helyénvaló, mint a *kép* szócikk megfelelő jelentésénél. Meg kell jegyeznünk azonban, hogy az itt idézett adat egy másik tükörfelfejtés, a latin *imaginem tenere/sustinere* alapján alkotott *vki képét tartja*: „Azon Supprioriffa, oe *kepet tarxa* oerizette teljessleguel, míg nem prioriffa valasztvan lezen” (Nytár XV.: 1474. BirkK. 6). Felvetődhet emellett, hogy a Jókai-kódex idézett helyén a katolikus teológia szakkifejezésének, az *in persona Christi*¹⁸-nek (Wikipédia: *In persona Christi*) tükörfordítása szerepel. Ez a kifejezés azokra a helyzetekre¹⁹ vonatkozik, amikor a pap nem saját nevében, hanem a Krisztustól kapott

¹⁷ lat. effigies 'kép, képmás' (Finály)

¹⁸ 'Krisztus nevében, a tőle kapott megbízás alapján'

¹⁹ Ilyen például a feloldozás vagy a kenyér és a bor átváltoztatása. A *personam gerere* szókapcsolat is adatható e jelentéskörben: „In Missa seu Cena dominica populus Dei in unum convocatur, sacerdote praeside *personamque Christi gerente*, ad memoriale Domini seu sacrificium eucharisticum celebrandum^{19a}” (Institutio II. I. 17.). 'A misére avagy az Úr lakomájára az Isten népét – a pap vezetésével, aki Krisztust képviseli – egybehívják az Oltáriszentség megünneplésére és a szentmiseáldozat bemutatására.'

felhatalmazás alapján cselekszik, Krisztus személyébe öltözve, ahogy ezt a ruha felvétele²⁰ is jelképezi. Itt tehát megfelelőbb lenne a következő értelmezés: ’úgy, hogy a <szóban forgó személy> vele azonos’ (ÉrtSz. *személy*).

A fenti érvek alapján szükségessé válhat a *személy* és a *kép* ’képviselő’ jelentésű első biztos előfordulásának újrakeresése. Ez időben mindenképpen közelebb kerülhet a *vki képét/személyét viseli* szókapcsolat első adatához, következésképpen nem kell elvetnünk, hogy a *személy* ’képviselő’ jelentése is a vizsgált szókapcsolatból vonódott el. Az elemzés arra is rámutat, hogy nagyobb figyelmet kellene fordítani a calque-ok, különösen a tükrökifejezések szerepére a szójelentések alakulásában, kivált az összetett szavak esetében. Az elnevezések motivációjának megértéséhez gyakran nem elegendő a nyelvi adatok elemzése, jobban kell támaszkodnunk a nyelven kívüli valóságra, a nyelv által tükrözött világrépre, valamint más tudományágak, például a néprajz és a művelődéstörténet által kínált eredményekre.

HIVATKOZÁSOK

- Adamik Tamás 1993: *Római irodalom az archaikus korban*, Pécs, Seneca.
- Bartal, Antonius 1901: *Glossarium mediae et infimae latinitatis Regni Hungariae*, Lipsiae, in Aedibus B. G. Teubneri (Budapestini, Sumptibus Societatis Frankliniae).
- Bieber, Margareta 1961: *The history of the Greek and Roman Theater*, Princeton, New Jersey, Princeton University Press
- Cicero = <http://www.thelatinlibrary.com/cic.html>. Letöltve: 2007. szept. 30.
- CzF. = Czuczor Gergely – Fogarasi János 1862–1874: *A magyar nyelv szótára I–VI*, Pest, [később] Budapest, Emich Gusztáv.
- DuC. = *Glossarium mediae et infimae latinitatis, Conditum a Carolo du Fresne ... Du Cange* 1883–1887. Niort, L. Favre.
- Dvoreckij, Iosif Hananovič 1986: *Latinsko-russkij slovar’*, Moskva, Russkij Jazyk.
- Ernout, Alfred – Antoine Meillet 1959–1960: *Dictionnaire étimologique de la langue latine. Histoire des mots*, 4-ème édition revue et corrigée, Paris, Librairie C. Klincksieck.
- ÉrtSz. = Bárczi Géza – Országh László főszerk. 1959–1962: *A magyar nyelv értelmező szótára I–VII*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Finály Henrik 1884: *A latin nyelv szótára*, Budapest. Franklin-Társulat.

²⁰ Vö. *beöltözik* ’belép vmely szerzetesrendbe, a szerzetesi ruhát felveszi’ (ÉrtSz.)

- Forc. = *Totius latinitatis lexicon opera et studio Aegidii Forcellini* 1858–1875. Prati, Typis Aldinianis.
- Horváth Katalin 1998: Állapot és folyamat a mellérendelő szóösszetételek vizsgálatában, in Zoltán András szerk.: *Nyelv – stílus – irodalom. Köszöntő könyv Péter Mihály 70. születésnapjára*, Budapest, ELTE, Keleti Szlav és Balti Filológiai Tanszék, 258–63.
- IdSz. = Bakos Ferenc szerk. 1994: *Idegen szavak és kifejezések kéziszótára*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Institutio = Institutio Generalis Missalis Romani 2000. A római misekönyv II. János Pál pápa által 2000-ben kiadott új általános rendelkezései, <http://www.liturgia.hu> – Letöltve: 2007. szept. 30.
- Kubinyi András 2002: Halál és végtisztesség a késő középkori Magyarországon. *Rubicon* 3, 18–22.
- LegionXXIV = <http://www.legionxxiv.org/signum> – Letöltve: 2007. szept. 30.
- Mikszáth CD = Mikszáth Kálmán: *Összes művei (CD-ROM)* 1998. Budapest, Arcanum Adatbázis Kft.
- MTSz. = Magyar történeti szövegtár, <http://abit.nytud.hu/hhc3> – Letöltve: 2007. szept. 30.
- NSz. = az Akadémiai nagyszótár archivális cédulaanyaga (az MTA Nyelvtudományi Intézetében).
- Nszt. = Ittész Nóra főszerk. 2006: *A magyar nyelv nagyszótára II*, Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet.
- NySz. = Szarvas Gábor – Simonyi Zsigmond szerk. 1890–1893: *Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégebb nyelvemlékektől a nyelvújításig*, 1–3, Budapest, Hornyánszky Viktor Akadémiai Könyvkereskedése.
- Nytár. = *Nyelvemléktár. Régi magyar codexek és nyomtatványok VII*. 1878: Közléteszt: Volf György; **XVI**. 1908: Közléteszt: Szabó Sámuel és Katona Lajos, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- Nyugat CD = *Nyugat. Egy irodalmi legenda (CD-ROM)* 2000. Budapest, Arcanum Adatbázis Kft.
- ÓkoriLex. = *Ókori lexikon (CD-ROM)*. 2002. Budapest, Arcanum Adatbázis Kft.
- Paládi-Kovács Attila szerk. 1990: *Magyar néprajz VI*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- PallasLex. = *A Pallas nagy lexikona (CD-ROM)* 1998. Arcanum Adatbázis Kft.
- Papp Zsuzsanna 1995: A mellérendelő szerkezetek, in Benkő Loránd főszerk. 1995: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2: A kései ómagyar kor. Mondattan. Szöveggrammatika*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 474–505.
- Plautus = <http://thelatinlibrary.com/plautus.html> – Letöltve: 2007. szept. 30.
- SchlSzj. = Szamota István 1894: *A schlägli magyar szójegyzék. A XV. század első negyedéből*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- Suetonius = <http://thelatinlibrary.com/suet.html> – Letöltve: 2007. szept. 30.

-
- Sumi, Geffrey S. 2002: Impersonating the Dead: Mimes at Roman Funerals, *American Journal of Philology* **123**, The John Hopkins University Press, 559–85.
- TESz. = Benkő Loránd szerk. 1967–1976: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III.*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Tokarev, Sergej Aleksandrovič 1958: *Ėtnografija narodov SSSR*, Moskva, Izdatel'stvo Moskovskogo Universiteta.
- Vegetius = <http://thelatinlibrary.com/vegetius.html> – Letöltve: 2007. szept. 30.
- Walde, Alois – Johann Baptist Hofmann 1938–1956: *Lateinisches etymologisches Wörterbuch I–II*, 3., neubearb. Aufl., Heidelberg.
- Wikipedia = <http://en.wikipedia.org/> – Letöltve: 2007. szept. 30.

KEMÉNY JÁNOS ÖNÉLETÍRÁSA (1657/1658)
ÉS A MAGYAR SZÓREND
SZÓRENDI LEHETŐSÉGEK ÉS MEGTERHELTSÉG – EGY ÖSSZEFÜGGŐ
KÖZÉPMAGYAR SZÖVEG TÜKRÉBEN

WACHA BALÁZS

1. Bevezetés

Az első öt pont célja a lényegesebb második öt pont előkészítése, s egy célszerű jelöléstechnika kialakítása további munkáimhoz, ennek bemutatása. A legelső pontban (1) vázlatot adok. A második pontban (2) a vizsgált szöveg szerzőjéről, Kemény Jánosról V. Windisch Éva (1986: 289), Kovács Sándor Iván (1998), Horn Ildikó és Nagy Levente (2006), S. Sárdi Margit (2006) nyomán s más, részben közvetett források alapján írok néhány tájékoztató mondatot, az újat mondás szándéka nélkül, az említett szerzőknek akár mondatrészeit is átvéve. Ezután megadom és jellemzem a feldolgozandó szöveget. A harmadik pontban (3) a vizsgálat céljáról és feltevéseiről ejtek szót. A negyedik pontban (4) ismertetem a főbb rövidítéseket. Az ötödik pontban (5) szemléltetem a szórend megadásának általam gyakorolt módjait. Mindezek után szólok röviden (6) a mondat aktuális tagolásáról, a mondat témájáról, főképpen pedig főhíréről, kommunikatív csúcsáról. Elmondom, melyek a mondat főhírének szokásosabb szórendi helyei. Kitérek (7) a névszói szintagmák belső sorrendjére, széttagolhatóságukra (8, 9). Felidézem Bánhidi Zoltánnak Kemény János összetett igealakjaira vonatkozó (sorrendi, statisztikai) adatait. Foglalkozom az igeekötő hátravetésének eseteivel is. Ezek után a főbb relatív sorrendeket (10) részletezve ezek gyakoriságát ismertetem, majd utalok további, még megoldatlan feladatokra. A tanulmányt szándékom szerint további szempontok alapján később kiegészítem.

2. A vizsgált szöveg szerzője

Kemény János (1607–1662), a leendő hadvezér és fejedelem 1607-ben Magyarbükösön, Alsófejér vármegyében született, a Gyerőmonostori Kemény családból: ez a család Erdély legrégebb neves családjai közé tartozik. Apja, Kemény Boldizsár volt, szintén Magyarbükösi születésű. Édesanyja, született Tornyi Zsófia, gyulai származású volt. Kemény Jánost tanította Geleji Katona István is. Kemény 1621–1629 között Bethlen Gábor udvarában élt, apródi, azután katonai szolgálatot teljesített; eljutott Bécsbe, Lengyelországba, Isztambulba. Többször vitte a fejedelem üzenetét Pázmány Péterhez.

1630-ban Fehér megye főispánja lett. 1637-ben az erdélyi csapatok parancsnokaként megy Havasalföldre. 1644–1645-ben a császáriak elleni harcban erdélyi seregrész vezetésében működik közre. 1648-tól II. Rákóczi György fejedelem mellett nagy tekintélyű főúr, fogarasi kapitány, Fejér megye főispánja. 1652–53-ban összeállította az erdélyi törvénykönyvet. Önéletírását Krím félszigetén, tatár rabságában írta (1656/1657). A szöveg irodalmi, műfaji tartalmi vizsgálatához megemlítem Lengyel Balázs (1960) és S. Sárdi Margit (2002) munkáját. Kemény János jellemábrázolását többen figyelemre méltónak ítélik; egyébként is, Kovács Sándor Iván (1998: 529) szavaival élve „a kiváló elbeszélő Bethlennek ... Kemény a legjobb erdélyi önéletíró elődje”. Kemény János, miután szabadult rabságából, Aranyos-Meggyesen, Szatmár vármegyében, illetve második felesége, Lónyay Anna magyarországi birtokán élt. 1661. január 1-én fejedelemmé választották. 1662. január 23-án, Segesvár közelében, a nagyszöllősi ütközetben vesztette életét.

3. A szöveg nyelvezetének általános megítélése

Kemény János, erdélyi születésű, Erdélyben sokat élt, a tágabb régióban sokat járt, tájékozott személy. Nyelvhasználatán szülőföldje nyelvének sajátosságai jelentős mértékben nyomot hagyhattak; másfelől nyilvánvaló, hogy élete során különféle, az alaprétegtől esetenként elütő nyelvi hatások is érték. Bánhidi Zoltán (1961: 197, 198) Bethlen Gábor és Kemény János szórendi megoldásainak (és igenévhasználatuknak) idegenszerűségéről beszél: sok adatú, alapos munkájában, Kemény nyelvhasználatát némiképp bírálva, Bánhidi enyhén vegyíti a nyelvleírói attitűdöt valamiféle retrospektív nyelvművelői hozzáállással.

Annak ellenére, hogy Kemény a maga latintudásáról szerényen nyilatkozik (l. Kemény – Windisch 1986: 33), nyelvezetében kézenfekvő a latinnak és a kor szokásos latinhasználati módjának a hatása. Kemény János életének ötvenöt éve (1607–1662) a tizenhetedik századon belül van, az Önéletírás szövege 1657/1658-ból való, a szöveg terjedelme mintegy 613 000 n. A szöveg tehát elég hosszú, s így alkalmas arra, hogy a korban gyakori szórendi variációkra vonatkozólag néhány figyelembe vehető megállapítást tegyünk: a tágabb korszakra nézvést, szűkebben pedig a XVII. század magyar nyelvét illetőleg is. A Bánhidinál felmerülő idegen nyelvi hatásokat illetőleg az is érdekes, milyen szabályokhoz alkalmazkodva képes a minta beilleszkedni a magyar nyelvű mondatokba. – Alább a Kemény-idézeteket a Windisch Éva gondota 1986. évi kiadásból veszem.

4. Szimbólumok

A szórendnek (és a ritmusnak) a szintaktikai viszonyok jelölésében kétségkívül nagy szerepe van és volt a magyar nyelv korábbi állapotáiban is (vö. pl. Berrár 1967). A szórend megadásához (jórészt máskor is, most is, a továbbiakban is) a következő

szimbólumkészlet elemeit használom. S: alany; V: igei állítmány, illetve azon belül az igetörzs: az igetőnek és esetleges toldalékainak együttese; v-segédészó: összetett igei paradigmárész nem változó eleme (pl. *vala, légyen*); O: tárgy; S,O,V: alanyt és tárgyat és igei állítmány bármely (szoros vagy csak relatív) sorrendben tartalmazó mondat. SOV: alanyt, tárgyat és igei állítmányt ebben a (szoros vagy csak relatív) sorrendben tartalmazó mondat. SOiV: alanyt, tárgyat, igekötőt és igetörzset ebben a sorrendben tartalmazó mondat (az igekötő az igét közvetlenül megelőzi). SOVi: alanyt, tárgyat, igekötőt és igetörzset ebben a sorrendben tartalmazó mondat (az igekötő az igét közvetlenül követi). SVO: alanyt, igét és tárgyat, ezen belül (akár) tárgyi mellékmondatot ebben (a szoros vagy relatív) sorrendben tartalmazó mondat szórendi képlete. SVQ alanyt, igét és tárgyi mellékmondatot ebben a sorrendben tartalmazó mondat szórendi képlete, a *vala, volna, légyen*: az ige szimbólumához (V) kapcsolva utalhat a mondatban használt paradigmatisz alakra, a *vala, volna, légyen* relatív helyét mutatva. Ad: határozó; Ik: igekötő vagy igekötőféle; i: (csakis) igekötő, igéhez kapcsolva, Ad₁ lativusi határozó, igekötő, igekötőféle (bontás nélkül); Ad₂: egyéb határozó, estenként pontosítva: Ad_{dat}: részshatározó. Vesd össze: *Vincet is az fejedelem elbeszéllette vala tőle* (129): O.p.S.Ik.Vvala.Ad₂. Az Ik igekötőfélet vagy igekötőt jelölhet, önálló használatban is (vö. még: iV, Ad₁). A: jelzői értékű melléknév, jelző. SEM PEDIG; NEM, INKÁBB stb.: alkalmanként kiírt (szórendileg fontos) mondatrészlet; s.: sorrend, r.s.: relatív sorrend, sz.s.: szoros sorrend; f.s.: feszes sorrend; t.s.: teljes szintaktikai sorrend; a.s.: alaki sorrend, szóalakezőfordulás-sorrend, fonológiai szavak sorrendje a mondatban. A p olyan mondatrészletet, szót jelent, amelyet a szórend minősítésekor statisztikusan nem veszünk figyelembe, illetve az adott helyen pontosan nem adunk meg, pl. kötőszót, partikulát; az x olyan mondatszintű mondatrészt jelöl, amelynek feltüntetésétől az adott képletben alkalmilag szintén eltekintünk, s amely a fő elemek relatív sorrendjén nem változtat. A t.s. teljes szintaktikai sorrendet, minden mondatrészt feltüntető szórendi képletet minősít. Az r.s. rövidítés relatív sorrendet, a kiválasztott mondat szintű mondatrészek feltüntetéséről tájékoztat. A f. s. rövidítés jelentése: feszes sorrend. Igei segédészónak az igei paradigmába épült *vala, volt, légyen* alakokat nevezem. Az *akar, kell, fog* ezektől megkülönböztetendő: segédigeszerű viselkedésük ellenére a képletben csak a V szimbólum képviseli őket. – A bevezető rész (topik) és az újságló rész (komment) valószínűsíthető határát estenként így jelölöm: *én @ csak egy ifiú le-gény szolgálva vagyok* (110).

4.1. A sorrend jelölésének lehetőségeiből

4.1.2. Szóalak-előfordulások, ill. fonológiai szavak sorrendje (sz.s.)

Lehetséges olyan részletességű sorrendi képletek használata, amelyek az önálló mondatrész-értékkel nem rendelkező szavakra (névelők, névutók, partikulák) is utalnak, s emellett feltüntetnek minden mondatrészt. Ezt a magyarrá vonatkoztatva nevez-

hetjük a szóalak-előfordulások mondaton belüli sorrendjének, szóalak-sorrendnek (a.s.). Az önálló mondatrészértékkal nem rendelkező és azzal rendelkező szóalakokra is utaló, minden elemet feltüntető képlet példái

- (1) *melyet / készítettet / vala / néki / a / fejedelem* (57):
O (acc.) – V-törzs – v-segédészó – Ad_{dat}, pr. – dART. – S-mag (a.s.)
- (2) *nem csinálták / volt / úgy / meg / az / fundamentumát* (73):
NEM – Vtörzs – v-segédészó. – Ad₂ – Ik – dArt – O.acc (a.s.):
Részleges konkrét behelyettesítéssel esetleg:
NEM – Vvolt. – Ad₂–meg – az – O.acc (a.s.)
- (3) *lövőszerszámokkal igen vesztegette az fejedelem őket* (41):
Ad_{eszk} – Ad_{fo} – V – dArt. – S – O (a.s.):

4.1.3. Szintaktikai sorrendek. A teljes sorrend

4.1.3.1. A teljes sorrend nem más, mint a teljes szintaktikai sorrend; a mondat teljes mondatrész-sorrendjének (t.s.) jelölése, úgy, hogy például az alanynak, a tárgynak, határozói szerepű névszóknak különféle jelzőit és azok határozóit is feltüntetjük.

- (4) *hoggy császártól □ negyvenezer tallér gratiát vött volt* (13).
ksz Ad₂ – [[J_{sz} + Fn] J + O] V (t.s.):
- (5) *Minthogy azért [az fejedelem halálának hírének ott érése] [engemet] [igen] [retteget vala]* (277).
ksz₁ ksz₂ [[birt₁ – birt₂ – birt₃ – Adv^γ] S] – [O] – [Adv] [Vvala] (t.s.)

4.1.3.2. Az alaki sorrend vagy szóalak-sorrend ehelyett áll: szóalakelőfordulás-sorrend. Jelölésénél és a teljes szintaktikai sorrend jelölésénél kevésbé részletező megoldások a mondat szintű sorrend jelölései.

4.1.3.2.1. A szoros szintaktikai sorrend, szoros sorrend. – A mondatszintű mondatrészek sorrendjének jelölése lehetséges a szoros szintaktikai sorrend (sz.s.) megadásával. 1) SOV (sz.s.): S: *Az fejedelem* O: *az Vág vizén lévő hidakat* V: *őriztette* (45).– SOV (sz.s.): *Hogy mivel* S: *én* V: *tudom vala* O: *az fejedelem életének reméltelenségét* (278) . – 2) SVO (sz.s.): S: *Ki* V: *procurálná* O: *az hadak fizetését.* (153). – 3) OSV (sz.s.): O: *Az kappant* S: *az kutyák* V: *kergették* (106). OSV: *Engemet* S: *az fejedelem* V: *küldözött* (57). OSV (sz.s.): MERT O: *az borított* S: *feje fájása is* V: *nem szenvedhette* (91). – 4) OVS (sz.s.): O: *Mely rebilliót* V: *causált* S: *az religiónak persecutiója.* (29). 5) „INKÁBB-VSO” vagy (csak) VSO (sz.s.): *inkább imponálta vala az fejedelem azt az tisztet* (179). Igekötővel bővült szoros sorrendet mutat (és

speciális is) az igekötőfélét tartalmazó, de ezen és az S, V (igetörzs) O elemeken kívül más elemet nem tartalmazó mondat képlete itt az iVOS (bővült sz.s.): *megváltoztatá tanácsát a gubernátor* (99). Szoros sorrend : Ad_{eszk} Ad_{fok} V S O (sz.s.): Ad_{eszk} *lövőszerszámokkal* Ad_{fok} *igen* V: *vesztegette S: az fejedelem őket* (41)

4.1.3.2.2. A relatív sorrend. – Másik lehetséges megoldás a fő elemek relatív sorrendjének jelölése. Gyakran egybevetik a következő fő elemek sorrendjét: a szerkezetes, jelzőtlen, névelős vagy névelőtlen, esetleg pusztá alanyét, a szerkezetes, jelzős, névelős vagy pusztá tárgyét és a mondat állítmányáét, illetve az állítmány ragozott igealakjáét. Szokás ezek szimbolizált megadása, ezek szórendi helyének jelölése, pl. SOV (r.s.), SVO (r.s.). Csak az igekötő hozzáadása (l. alább) az igeörzs jelöléséhez (pl. SiVO, OViS, stb.) kiegészített relatív sorrendet ad. (Rrövidítés: k.r.s.) . – A fő elemek relatív sorrendjét mutató képlet megenged, de nem feltétlenül követel akár hosszú kihagyásokat OSV_{volt}Ik → OSVi [→OSV]: *melyet mint azután de haszontalanul, megtudtam. egy Nagy Péter nevű udvari katona kerített volt el* (36).

A fakultatívan jelölt, de nem „számolt” elemeket, ha ki nem írom , esetenként p-vel jelölöm; a rendszerint nem is jelölteket itt és most alkalmilag x-szel szimbolizálom: xxVSO (sz.s.) vagy csak VSO (r.s.): *lövőszerszámokkal igen* V: *vesztegette S: az fejedelem O őket* (41); pSxxVO.p (sz.s.) vagy csak SVO (r.s.): *De S: I s t e n az útban meg* V: *gyógyítá az lépembeli O: nyavalyát is. OAd₂IkVO*(sz.s.) vagy OSiV (k.r.s.) vagy OSV (r.s.) : O: *engemet S: fejedelemasszony X: Fogarasban V: expediála* (116). OSV (r.s.): – O: *engemet S: az fejedelemasszony [Fogarasban] V: expediála* (116). Alább előfordul az is, hogy ugyan csak relatív sorrendeket közlök, de az igekötő helyét – mikor mint statisztikában is tükrözött elem szerepel, megjelölöm, (nem p hanem) i betűvel, ugyanakkor míg más elemeket jelöletlenül hagyok: ezt a megjelenítési módot nevezhetjük kiegészített relatív sorrendnek (krs.).

5. Az OSV sorrend különféle megfelelői. Átváltások

A következő, Kemény Jánostól például vett mondatok, mondategységek az OSV sorrend valamely lehetséges értelmezése szerint ennek a szórendi képletnek (OSV) egyaránt megfelelnek, de nem azonos értelmezés-változat szerint. Az OSV sorrend minden esetben relatív sorrend vagy relatív sorrend is; egyes esetekben viszont csak **relatív** sorrendként van érvényben, ilyenkor a mondat egység értelemszerűen tartalmaz a képletben nem jelölt elemeket is. Máskor a jelölt sorrend egyúttal **szoros** sorrend, esetleg **feszes** sorrend: a mondat fő részei ilyenkor bővítetlenek. A szoros sorrend (sz.s.) természetesen lehet egyúttal alaki sorrend, szóalakok sorrendje (**a.s.**) is, feltéve, hogy mondatrészeket egy-egy szóalak képviseli, más elemek pedig nincsenek. – **OxSxxxV** → **OSV (r.s.):** *kít akkor én magam eszemben sem vettem* (49). – **pOSpxV** → **OSV (r.s.):** *De ezt / római császár is jól tudta]* (60); OSV (sz.s.) *Ezt | jó német*

tisztviselő rabjaink | referálták (224). – OSV (sz.s.): *annak végét / egy német / fogta* (224); pOSpV → OSV (k.sz.s.) *noha ötet / senki nem iránzotta* (200); OSV (t.s.): *azt / Isten / tudhatja* [a.s., sz.s., r.s. is].

6. Aktuálisan tagolódo mondatok

A mondategység elején, a bevezető részen belül (a topikban) áll a mondategység vagy mondat kitüntetett témája: [*Bémenénk reggel és ebédet @ benn evénk* (255). *Az elektiónak napja előtt @ praemonealanak engemet is* (122). A téma kiemelt kezelésének a jele lehet mondatrészméltetés („tárgyra tárgy”, egyetlen jelzős tárgy „helyett”: *minthogy a németek gatyát @ nem, / inget @ hosszat, szük ujjút viselnek* (19) *révet találánk ugyan nem rosszat* (19). – Gyakori a mondat elején a korlátozó értelmű vagy kontrasztív téma: *Az kölcsön odavitt hétezer forintnak is @ ötezerét@@ elosztották* (122). Itt az újságoló rész (komment, propozitum) csak az igekötős ige (*elosztották*). A birtokos dativus (*hétezer forintnak*) az elsődleges téma, a birtok és tárgy (*ötezerét*) altéma. Hasonlóképpen: *Mely dolgot @@ a németek @ abdankolásnak hívnak* (265). Kontrasztív téma, nyomatékos téma végén áll (szembeállításban) gyakran a *pedig* kötőszó, melyet példánkban a főhír közvetlenül követ: *az gubernátor és több mi pártjaink pedig @ ellenkező tanúságot adtak vala* (112). *Az fejedelemszöveg pedig parancsolatokat küldözne ki* (115). – Potenciálisan tematikus elemek az ige után is lehetnek (vö. pl. Elekfi 1986), így pl. ilyen az utóbbi példamondat tárgya: *Mindazáltal az időnek elérkezett keménysége @@ az mezőről @ elszoríta bennünket.* (71).

A mondat főhíre (vö. Hukaya 1973) vagy kommunikatív csúcsa a mai magyarban gyakran megelőzi az igét, a mondat fókuszában van. Ilyen eseteket bőven találunk Kemény szövegében is: *kinek dajkám mindandazáltal leány volt* (32). *aztán jutalma az lőn, hogy disgustálá az császár* (243). Nuncupativusban áll a főhír itt. *Mert igen austriacusnak tapasztalta vala lenni* (63).

A főhír azonosítását nemegyszer a kizárólagosság, a korlátozás vagy szembeállítás jelölése is segíti: *noha én csak gyermek valék* (48) *az uram énreám nem tractát, hanem fegyvert bizott* (207); *melyeket ugyan én adtam vala szegénynek* (148). A magyar–latin kulturális kétnyelvűség fokát mutatja, hogy kódváltás a mondaton belül is lehetséges volt, mitöbb, latin szerkesztmény is kerülhet a fókuszba: *hogy ő nemcsak követ abban az állapotban, hanem örömatya képében, loco patris et fratris vagyon a fejedelemszöveg mellett* (56), *de reggelig mégis suspensio armorum* legyen (28). *kik mindenik morte ordinario halának meg* (256). Megesik, hogy a szerző tulajdonképpen alanyesetű név után külön határozószó betoldásával a főhír tartalmát, a második elem az első elem funkcióját tisztázza [OS.nom.Ad₂V]: *kit ők Kászim Gyűrő, úgy hívnak* (71).

Az igeörzset közvetlenül megelőző helyen, a mondat bevezető része és/vagy valamilyen kötőszó után, vagy a mondat elején leginkább szokásosak a kérdő névmá-

sok is, melyek mintegy a mondat lehetséges főhírére utalnak vagy annak helyét jelölik ki: *s ki fogadja az én parancsolatomat* (64). ...[...*megértettem, ki légyen*] (69); *azelőtt nem tudtam, mit tegyen azféle* (38), *Segíte, instruála is, mit lássak, mire vigyázzak* (48) – Egyenes vagy függő, fő vagy mellékmondati, valóságos vagy kommentált kérdésekben egyaránt lehet több kérdő névmás is, többnyire elég kötött (élő-élettelen), de tisztázandó sorrenddel. A névmások közül az egyiket vélhetjük: *ki mint forgott, van írott históriája* (21). *kikkel secrete mit tractált légyen, ő tudta* (65). Felkiáltó kérdésben a kérdő névmás a fókuszpozíciót talán tulajdonképpen megelőzi: *s mit nem vitt volna véghez?* (170).

A vonatkozó névmási értelemben használt névmások esetén hasonló eloszlásokat láthatunk: *az ki mit nem ött, nem tudja, mi izű* (241), de a vonatkozó névmás, mint ismeretes, gyakrabban szakad el az igétől: *indulna azon útra, melyre én is akarok vala* (223); *...igen nagy dolgokról akarna az fejedelemmel tractálni, melyet maga emberére is bízni nem akar* (271).

Gyakori eset, hogy az igét megelőző – feltehetően hangsúlyos – pozícióban már ekkor is szokásszerűnek vélhető igemódosítók állnak. – Lativusi határozó SOV(rs) ← [SAd₂ OAd₁V(sz.s.)]: *Az én emberem előbb jutván hozzája, intésemet is tekéntetbe vötte* (145); *ezt tempestive mind az lengyeleknek értésekre adta* (73); *kénálatlan is asztalhoz ültek* (76), határozói igenév: *sok esztendőki Kővárban fogva tartották* (13). *mint oda fel írva van* (26) *az kaput nyitva hadták* (9) Nuncupativus: *könnyű dolognak tartaná* (86). A szokásszerű elem (pl. *nyitva*) az ige mögé kerülhet, ha a fókuszba kérdőszó, tagadószó, valóságos (esetleg kontrasztív, hangsúlyozott kizárólagosságú) főhír kerül: *midőn csak az kis ajtó volt nyitva* (127).

Sajátos, beállóságot kifejező szerkezetek, igenévszerű alakulatok kerülnek a fókuszba itt: *az fejedelem szinte halólag van* (90) *és csaknem csöppenőleg vala az vérontás közöttünk* (105), Kiemelkedő gyakoriságú természetesen az igeörzs előtt álló igeikötő: *de nemsokára megholt* (105).

Igenlő válasz funkciójában Kemény szövegében is helyettesítheti igeikötő az egész igei egységet: [*ha Lengyelországa elküldötenek-é a követekhez; mondák, hogy*] *el*.

A hátravetett igeikötő előtti pozícióban is elmaradhat a tulajdonképpeni igeörzs: *bal csicsinél ment be az muskéta golyóbis, hátán ki* (14). 'hátán ment ki'.

A fókuszban álló igenév saját belső fókusza olykor szintén tartalmaz informatív vagy szokásszerűen használt nyelvi elemet, így a fókuszban álló igenév fókuszában igeikötő állhat: *Megköötözve tartat* (169).

Névelőtlen, egyes számú, pusztá tárgy áll sokszor az ige előtt: ez gyakran funkcióiige, így az ige és a tárgy gyakran állandósult szókapcsolat alkot. (SOV:) *Őccse is, István, fejedelemséget viselt* (11); [SOV r.s.:] ← [Ad₂ SAd₂OV (t.s.)] → *Ebédjét azért elhagyván az fejedelem, mindjárt dobot üttete* (39); SOV (r.s.) [← SOVAd₁ (sz.s.)]: *az fejedelem csatát bocsáta Érsekújvár felé...* (61) Többes számú pusztá tárgy itt SOV (r.s.) ← [SAd₁OV(t.s.)]: *az fejedelem az tractára követeket bocsáta* (45). Utalószói

szerepű jelző egyébként névelőtlen tárgyi szintagma hangsúlyos voltát gyakran alátámasztja SOV (r.s.) ← [(AZ) S.A OV (a.s.)]: *Az fejedelem ily választ tőn* (44); *de azért Isten jó véget ada dolgának* (44)

Határozatlan névelőszerű jelző, határozatlan névelő, tőszámnévi jelző és határozatlan számnévi jelző is gyakran áll az igét megelőző határozatlan tárgy előtt (SOV r.s.), *hogyan császár negyvenezer tallér gratiát conferált volt neki* (237); *ott néhány fejet vettek* (43); (SOV r.s.): *kiben azután én is néhány utakat tettem* (47); *Azok bennünk sok károkat tőnek* (40). – Specifikus a tárgy, s ezzel magyarázható a határozatlanság és határozottság jelölőinek vegyülése (határozatlan névelő és határozott igeragozás használata) itt: *ő is egy Baxi Mihály szolgáját, főembert, expedialta az fejedelem halálának hírével* (96).

A nyomatékos elem gyakran, mint fent is, a mondat teljes lexikális értékű igéje előtt áll. Sokszor azonban (már ekkor, sőt gyakran a korai ómagyarban is) nem a lexikálisan súlyos elem (ige vagy igenév), hanem a személyragozott segédige (*akar, kell, szokott, kezd*) előtt áll: SOVinf (r.s.) *az farkas csak szorit akarta változtatni* (279); *az oláhság pedig oly dolgot akar magának vendicálni* (286); *rabul akarsz tartani* (132); *télben, nyárban jeges vízben kellett italát tartatnunk* (85). Gyakorta főnévi igenévhez tartozó igekötő is a segédige előtt állt: *orcátlanságot kelle cselekiüdnöm barátságáért* (107). A főnévi igenév nem követi közvetlenül a segédigét: *és sokakban meg akarja vala az fejedelmet csalni* (247). Tudósítók, *hogyan meg kelljen békéllenünk római császárral* (261).

Határozott is lehet a tárgy SOV elrendezés esetén: *ki fejedelem képét repraesentálta az solennitasban* (53) *kik Homonnai pártját tartották* (23); *csakhogy atyja az fejedelmet uraságában szolgálta* (37) *az fejedelem az generált fejedelmi sátorokkal ajándékozta* (263); (többes számú tárggyal: *az fejedelem az követ urakat sok kegyelmességgel látta* (53). – Figyelemre méltó, hogy az előre vonatkozó *ki* vonatkozó névmás megelőzi a nem élő jegyű *mit* névmást: [*Szabad*] *ki mit hizelkedik* (11).

A mondat egység vagy a mondat főhíre, kommunikatív csúcса Kemény Önéletírásában gyakran az igét követő szegmentumban van, vagy akár a mondat végén áll: *Végtére concludálta az mulatságot az fejedelem bolondja Mihály bíró* (57). Feltűnő, hogy Keménynek nem egy házasságról vagy születésről írt vagy bemutatásszerű személyazonosítást kifejező mondatában a kérdéses személy megnevezése – alanyként, az állítmány névszói részeként, tárgyként, nuncupativusi határozóként, a mondat végére kerül. Ugyanezt elmondhatjuk a helyhatározóról vagy az időhatározóról a helyet vagy időt tisztázó mondatok kapcsán. – *Ez Nikolánai egyik fia volt Gyerő* (9) *Harmadik fia volt Radó* (9). *Negyedik fia Nikolának volt Kemény*. (10). *Ez második Péter mondatott Nagy Kemény Péternek* (10); *kinek voltak hét leányi*,... (10). *Ezek közül vötte egyiket Haller* (10)... *kinek özvegyét vevé gróf Csáki István* (10). – *Ennek az Bertalannak Katától való leányát @ vötte Gerendi János* (10). – *Lött pedig születésöm in anno 1606* (i. m. 16). *Térek azért az dologra* (238). *De térek az elhagyott dologra* (197). A

mondat végén a legmagasabb a hírérték – vagyis emelkedő hírértékkel van dolgunk – itt is: *Én fordultam tilzenkilencedik eszendőre csak **nemrégen*** (56). – Az állítmány névszói részének, az alanynak vagy igei bővítménynek a hátravetésére esélyt ad az is, ha a mondat tagadó, tiltó, felszólító vagy óhajtó, esetleg célhatározói, illetve ilyen jellege folytán felszólító módú, feltételes módú igét tartalmaz *Hogy lenne **generalis exercituum christianorum contra Turcam*** (77)

A mondategység főhíre hátravetésének ismeretesekek olyan estei is, amikor a főhír az igét követő ígekövető után áll. Erről később szólok.

7. A névszói szintagmák

A névszói szintagmákat illetően (vö. S. Hámori 1992) érdemes megemlíteni, hogy a nomen actionis (alapvetően) igei bővítményekkel is bővül. Lativusi funkciójú határozóval itt: *kévánák **közikben** menetelemet* (163), *Dóczi Andrást kezéhez adván **Erdélyben** hozásra* (31); hol kérdésre felelő helyhatározóval itt: ***Ugyanott létem alatt** vendéglett egy barátom* (76), *Ezen **Bécsben** lételemben egy vendégséggel meg is tréfálódtam* (107); a maitól elütő módon tárggyal itt: *reménkedett pedig mind **magamat** elbocsátásomkor, mind írott instructiójában* (225); itt is: *Lévén sokféle **vélekedés** Abazának **fejét elütés felől is*** (82). A minőségjelző, a kijelölő jelző megelőzi alapszavát, a jelzőt – annak határozója, az egész szintagmának gyakran élén áll, ha van, a mennyiségjelző és az esetleg azt is megelőző névelő. SOV (r.s.): *azon inas ott **egy igen jó gyalog kalauzt** szerze fizetésemért* (51); [SOV]. *az ellenség csak **az** Lengyelországból jövő **segítséget** várná* (221) *egy közönséges muskétásságot [sem]* (67) A személynév, tulajdonnév jelzőként megelőzheti a tisztségnévet (*Tepei Kovács Péter és Faragó András kapitányokkal*), de értelmezőként követheti is, igaz, idővel változó módon (vö. pl. S. Hámori 1992: 45). Az alapesetek kombinálódhatnak: ***az budai vezér is, Murteza pasa** Nógrádot obsideálá* (6). Sajátságos esetként többször előfordul, hogy határozatlan névelő előzi meg a tulajdonnevet (a beszélő ismeri, az olvasó nem ismeri még a megnevezettet: *Vala egy **Schultetis doctor*** (101). *Vala egy **Vay Péter, Szabolcs vármegei*** (107). Nomen actionis, elvont főnév (pl. *correspondentia*) kötött bővítményei (dativusi birtokosa, határozói jelzője) gyakran az igei állítmány előtt és után elhelyezkedve, a mondat különböző pontjain jelennek meg. A mondat aktuális tagolásának következtében a dativus birtokos sokszor elválik a birtokszótól, hol a mondat topikbeli témájaként, hol fókuszbeli főhírként. *Bethlen Gábornak @ volt **correspondentiája a lengyelekkel*** (26) *Egy **latrána** @ gerendi ablakon kiugratás miatt szakadott volt nyaka* (27). *Kinek @ én igen barátja voltam* (17).

Hasonlóképpen, a melléknév elválik vonzatszerű bővítményétől, az aktuális tagolás függvényében itt: *az gubernátor @ **azzal** **vala erős*** (100); ***keményebb** léssen az **tractában*** (45). – A birtokos és a birtok sorrendje (ha nem választja is el őket az ige)

eleve (feltételesen) szabad sorrendű. A birtokos megelőzi a birtokszót: *az postalovak fogyatkozása miatt* (95). *Nemzetemnek eredeti és genealógiámnak leírása [mostan nem derekasb céloom]* (9). – A birtokos követi a birtokszót: *vagy végin júniusnak, vagy kezdetin júliusnak* (46). – Hasonló, de bonyolultabb képlettel van dolgunk a következőben, ahol is az ugyancsak szerkezetes (maga is birtokszó értékű) birtokos (ti. az *ellenség táborának szerkezet*) áll, megszakítás után, a „felső” birtokos szerkezet második helyén: *Ez része azért az ellenség táborának confundáltatván... takarodtak az főtáborra Galgóchoz* (70).

8. Az igekötő az igetörzs vagy a segédzó után; hátravetett igekötő

Az igét az igekötő különféle esetekben követheti. Kijelentő, állító, nem kirekesztő mondatokban való igekötő-hátravetés példáit az ómagyarrá és a középmagyarrá nézvést bőséggel találhatunk, ilyeneket, más korú adatok mellett, Molecz (1900: 32–4), majd Simonyi (1903: 12) is bőséggel közöl (vö. még pl. Behrens 42; Wacha 1994: 379).

Okaink vannak feltenni, hogy az igekötő hátravetését olykor nem „kirekesztő” értelmű, az igetörzs elé, a fókuszba helyezett mondatrész okozza. *Akkor is mulattam el fertály esztendőt* (33). *Azután esmét értém meg ily practicájokat* (111). Mondategység belsejében azonban – a mai helyzet visszavetítésének veszélye folytán – nehéz igazolni, hogy a hátravetés nem az igét megelőző elem esetleges hangsúlyosságával függ össze. – Külön jelentőségük van ezért azoknak az eseteknek, amikor a mondattegység vagy igei szerkezetnek, szerkezetcsoporthoz az elején találunk igetörzs – igekötő sorrendet: *közlém az fennemlített bizodalmos jóakaróimmal is, kik is javalván, **adám bé** az fejedelemnek* (150); *köszönék el fejedelem egészségéért egy jókora pohárt* (151); *az ki későn indulván, **állott bé** pankotai pusztá váras helyében* (65). – *Ment vala bé Mikóval egy Szombathelyi Márton nevű nemes ember...* (79).

Többször találkozunk a *meghal* ige *meg* igekötőjének hátravetésével, mind olyan esetekben, amikor a főhír az igetörzset talán megelőzi, mind pedig egyéb esetekben. A főhír egyértelműen megelőzi az igetörzset (az igeelőző fókuszpozícióban áll) itt: *[többek között egy Gelei István], ki **püspökségben** hala meg* (32). Az *is* igekötő utáni előfordulás azt valószínűsítheti, hogy az igekötő s az ige maga is hangsúlyos volt ezekben az esetekben, esetleg az igét megelőző másik hangsúly ellenére; *vallásunkon való prédikátori hivatalban hala meg is* (109); *Désnél harcoltak meg és verték meg is az Homonnai hadát;*

*S ugyan **Erdélyben** hala meg is jó idő múlva* (28); *hala meg ott is* (128). Több hangsúlyozási lehetőség merül fel, véleményem szerint, ezekben: *nemrégen hala meg* (12) *sőt, csak lett állapotban hala meg is* (65). Valamint: *s ugyan Erdélyben hala meg is jó idő múlva* (128).

Tanulságosak azok az esetek, amikor a mondat nyomatékos, de főhíre az igét követi: *Nyomható le nehezen **azzal**, hogy nem ő kezeírása (78) tartottam vala meg **csak azokat** (194); De az feljebb említett Sarmasági genealógia vetethetik fel az levek tartása szerént **az nagy Szopolyai János királyra** (11).*

Hasonlóképpen az ige után, a mondat végén van a főhírként szereplő mértékhatározó itt: *ekképpen azért visszatérvén az derekával Egri István, maradánk **el Tepei Kovács Péter és Faragó András kapitányokkal csak valami három, vagy legfeljebb négyyszáz lóval** (68).*

Változás ugrópontjai lehetnek olyan mondatok, amikor az előzményből ismert elem fokozatosan (mégis) a fókuszba vonódik: *többi közt egykor Budára szökék, es ott vetek az Dunába ’...és ott levetették a Dunába’ → ? ‘Ott vették (le) a Dunába’; hasonlóképpen: ... ott veszett el Csillag Nurza nevezetes tatár (25). Az átértékelődés lehetőségét az igeikötő hátravetésének tágabb lehetőségei is magyarázzák, valamint az a tény, hogy az *ott* vonatkozása szinte mindig ismeretes a szöveg előzményből. (Vö. Deme 1959; Komlósi 1989).*

Megesik, hogy az igeikötő nem közvetlenül az ige törzs után áll, hanem még hátrább. A következő példában az ige törzset a főhír követi, majd ez után áll az igeikötő: *És elsőben is az fejedelem béjüveteli után hiteték **azt el** véle (142); és dobost **küldék hitre bé** (200). A főhír, illetve főhírt képviselő utalószó az ige törzs előtt áll, azt követi egy lativusi határozó, s csak az után következik az igeikötő emitt: ...estve olykor menék az várban bé, midőnn... (126, 127).*

Módosítószó áll az ige törzs és a hátra vetett igeikötő között itt: *..noha az fundamentumot **vettem** ugyan **fel** az scholában, de azután valló experienciákbaól tanultam többet (33).*

A szövegben 235 felszólító módú igét vettem számba, ezekből 33 negatív (pl. tiltó) mondategységben, mondatban szerepel. Az igeikötős igék felszólító – és feltételes – módja együtt járhat az igeikötő vagy lativusi határozó élen állásával. A felszólító módú igeikötős igét tartalmazó mondategységek között 38 olyat találtam, amelyben Ik V sorrend áll. Ezek részben célhatározó mondatokban vannak: *De hogy **dologra térítsem** írásomat (94); küldötték... Szénási Pétert, hogy **belé**szálljon (95), De hogy **megesmerjed** mind te keresztény fejedelmi indulatomat, Mind az urad **megetudja...** [menj el s mondd meg] (62); de közvetlen vagy közvetlen felszólításként is szerepelnek Ik V sorrendű felszólító alakok: *Megbocsássa **kegyelmed** (147) meggondold, micsoda dolog bízottat reád (185).**

Az esetek a közvetlen felszólítások és a maximák egy másik részében, mint már láttuk, a felszólító mód igeikötő hátravetésével jár: *menj el s mondd meg (62); **felséged hallgassa meg** (43); oda annakokáért **adjátok meg**, az mivel tartoztok (91). Függő idézetben, az idéző mondategység után (vö. Dömötör 2002: 60) pozitív és negatív felszólító (tiltó) mondatban hasonló a helyzet: *Mondá: **írjam meg** (167); **Kezde** ...sügni, ne hagyjam el (167).**

Független idézetben, pozitívan: *és mondá: Menj el bátor*. Az igekötőfélét még latívuszi határozó követi: *menjen vissza házához* (63). – A feltételes mód elvárását kifejező használata gyakran hasonló elrendezésű, például itt: *kényszerítvén,...hogyan vinném el* (108). A negatív felszólítás másik, még gyakori elrendezése az igekötő + be + igetörzs sorrend: *de meg[parancsolta az inasnak,] meg ne mondja* (93).

9. A mondat szintű mondatrészek sorrendje

A mondat szintű mondatrészek sorrendjét közvetlenül nem befolyásolja az összetett igealakok *volna, volt, vala, légyen* elemének sorrendi helye: ezek mindig az igetörzs követik. Megjegyzem, olykor több igetörzshoz egy segédszó csatlakozik, akár megszakításosan: *Oh vajha ne született, avagy örökké élt volna* (91). – Bánhidi az *ír vala* típusnak Keménynél 474 előfordulását találta, az *írt vala* típus szerint 266-szor fordul elő, az *írt volt* 81-szer, az *íra vala* négyszer az *írt legyen* 32-szer, a más típusú *írni fogna* 3-szor. A fókusz nem mozdítja el ezeket az elemeket, a latin főhírt az igetörzs majd a *vala* követi itt: *cum dispartita et disgustu bocsátotta vala ki tisztiből* (62, 63), nincsenek olyanok, mint ez volna: **ő vala írta, nem más*.

10. Az alany, a tárgy és az igei állítmány relatív sorrendje

A fentiek ismeretében vegyük szemügyre az alany, a tárgy és az igei állítmány relatív sorrendjeinek 703 fellelt előfordulását! Az **SOV** és változatai 229-szer fordulnak elő (32,6%); az **SVO** (és változatai) 221-szer (31,4%), az **OSV** és változatai 108-szor (15,45%); az **OVS** és változatai 88-szor (12,51%), a **VSO** és változatai 44-szer (6,3%), a **VOS** és változatai pedig (csak) 13-szor (1,8%) fordulnak elő. Így gyakorisági sor: **SOV > SVO > OSV > OVS > VSO > VOS**. Relatív mondategység-kezdő helyzetben leggyakoribb az alany, relatív mondategységzáró helyzetben leggyakoribb az ige, köztes helyzetben leggyakoribb a tárgy.

A 209 SOV elrendezést tovább vizsgálva a következőket látjuk. Igekötőtlen az ige 190-szer, vagyis az esetek abszolút többségében (84,1%) Az igetörzs előtt áll (SOiV) az igekötő 30 esetben, ez az összes esetek 13,3%-a, az igekötős igét tartalmazó mondategységeknek 83,3%-a. – Az igetörzs után áll az igekötő 6 esetben, ez az összesnek 2,6 %-a, az igekötős igét tartalmazó mondategységek 16, 6%-a.

Az SVO sorrend és változatai (SiVO stb.) 221-szer fordulnak elő, ebből 156 esetben a mondategység (70, 6%) igekötőt nem tartalmaz. Az igekötőtlen mondategységek aránya itt valamivel kisebb, mint az SOV sorrend változatai esetében (70,06 < 84,1). Az igekötőt tartalmazó 65 mondategységből 43-ban az igekötő az ige élén áll, az igetörzs megelőzi, ez az összes SVO sorrendű mondategységnek 19,5%-a, az igekötős eseteknek pedig 66,15%-a. Az igekötő követi az igét 22 esetben, ez az összes SVO elrendezés 9,9%-a, az igekötős igét tartalmazó SVO sorrendű mondategységeknek pedig 33,85%-a.

Az OSV sorrend és változatai (OSiV stb.) 108-szor fordulnak elő. A tárgy sok esetben a mondat egyik vagy fő témája. Példák: *mert egykorban az fejedelemnek kereszténység javára nézendő dolgokban communicált s ítatott levelét / ezen patatinus az portára küldte vala* (77), ... *édesanyját / bizony csak az félelem / böcsülteti vala* (283). *De ez ekkori tractát is Kassai elbontotta vala...* (178) Az OSV sorrend 108 előfordulásából 70 esetben (64,8 %) igekötőtlen ige szerepel a mondatban. A fennmaradó 38 esetből 32-ben az igekötő megelőzi az igetövet, illetve az igetörzset, ez az OSV sorrendű mondategységek 15,8%-a és az összes OSV sorrendű mondategység 5,9%-a.

Az OVS sorrend 88-szor fordul elő, ebből 76 esetben (86,4%) az ige igekötőtlen. 12 esetben a mondategységben igekötős ige szerepel. Tizenegy esetben (az igekötős igét tartalmazó mondatok 91,6%-ában, az összes OVS sorrend 12,5%-ában) az igekötő az igetörzset megelőzi. – Egyetlen esetben az igekötő az igét követi, ez az összes OVS sorrend 1,1%-át, illetve az OVS sorrendű mondategységekben megjelenő igekötős igék 8,34%-át jelenti.

A VSO sorrend 44-szer fordul elő. 34 esetben a mondategység igekötőtlen igét tartalmaz, ez a VSO sorrendű mondategységek 77,3%-a. 10 esetben van a mondategységben igekötős ige. Hat esetben (60%) az igekötő megelőzi az igetörzset: ez az összes VSO elrendezésnek 13,6%-a. Négy esetben (40%) az igekötő az igetörzset követi, ez az összes VSO elrendezésnek 9,1%-a.

A VOS sorrend 13-szor fordul elő. Kilenc esetben (82,9%) nincs igekötő. Három esetben van igekötő, ez az igekötős esetek 75%-a, az összes VOS elrendezés mondategység 23,1%-a. Egyetlen eset van, amikor VOS sorrend mellett az igekötő az igetörzset követi, ez az összes VOS sorrend 7,8%-a és VOS sorrendű mondategységek igekötős igéinek 25 %-a.

Általánosabb megközelítésben is igaz, hogy az igekötő és alativusi határozók gyakran állnak az állítmánybeli igetörzs előtt: *térdet hajtván, kimenének* (90), *megbe-tegedik s meghal*; Miképpen Ballingot lebeszélhetnök (113); *gallérunk alá pökik a német*; hogy elsőben *római császárhoz menjenek* (91). Kemény János önéletírásának egy összefüggő részletében 577 olyan igei szerkezetet vizsgáltam meg, amelyben igekötő vagy lativusi határozó szerepelt A statisztikába felvett adatok nagy többségben (555 esetben) vagy csak igekötő szerepel, vagy igekötő és lativusi határozó együtt. Csak 22 eset olyan, hogy az igét megelőző igekötő és az igét követő lativusi határozó együtt szerepel, mint itt: *megint visszamentem a császárhoz* (96); *s bemenék hozzája* (134), *s hát immár ott régen hozzáültenek az ebédhez* (107). Előfordul az egyik lativusz, illetve igekötőelőzmény előre helyezése is, megszakítással: *vissza úgy elhozta az ló, hogy...* (224).

A nagy fokot kifejező határozó sokszor megelőzi az igekötőt: **igen megveretének** (165), *Ez...szerencse...felette **igen ellankasztá** szívét az pogányságnak* (165); *ez **igen eltökoltatott** máig* (281).

A fent említett ötszázhetvenhét esetből huszonháromban az igekötő nem a lexikálisan hozzátartozó igét, hanem segédigeszerűen használt vagy fölérendelt igét előzi meg közvetlenül: *el kelle* bocsátani; én *el akarok* vala menni (47); **meg kezd** *betege-sedni* (85). Arra is van ritka példa, hogy az igekötő mégis a főnévi igenév előtt áll, alighanem főképp ha a segédigei szerepű vagy lényegű, pl. *az akar*, *a fog*, *a van* (*volt*, *lehet*), *kell* vagy a *talál* elé más nyomatékos elem került – alany, tárgy, hely- vagy egyéb határozó, mint ezekben: ... *az fejedelem tanált belé* ülni (93/94); *életét akarta elfogyotni* (25); ...*csudás magaeröltetésével lehetett felkelni* (106). A személyragozott igealak előtt álló tagadószó hasonló hatású lehet, például ebben a szenvedő szerkezetet tartalmazó mondatban: *nem lött volna elfelejtve* (97).

A **lativusi határozó** vagy **igekötő + ige** sorrend kijelentő és nem nyomatékos (vagy állítmányi nyomatékú) mondatokban rendkívül gyakori: *az keresztény hadakat meghaladták* (71), *engem is lebeszélé* (103). Előfordul célt, óhajt vagy felszólítást kifejező, felszólító vagy feltétels módú igét tartalmazó szerkezetekben is. – Célhatározói jellegű, illetve vonzatszerű mellékmondatokban is látunk hasonló elrendezést: *expediálá az fejedelmet ...: hogy elsőben római császárhoz menjenek* (47) *eltökéke, hogy mind Hispániákat, Indiákat megjárjak* (47); *..futkosott, bujkált utána, hogy megfoghassa* (106). – Mind felszólító, mind feltételes móddal, felszólításként és célhatározói mondatban egyaránt szokásos tehát bizonyos mértékben mindkét sorrend, akár egymás mellett is: *én magam szólítám magyarul... supplicatióját hogy elérkesné és adná oda* (107).

Az igekötő talán ritkuló mértékben, de korántsem kivételesen, követi az igét olyan esetekben, amikor csak az ige kifejezte cselekvés bekövetkezése állíttatik. Ma az ilyen eseteket nem mindig tudjuk biztosan vagy elég meggyőzően megkülönböztetni az alany vagy bővítményt kiemelő nyomatékos mondatoktól, mert az írott forma alapján szinte mindig lehetséges valamilyen mondatrészlet hangsúlyozására gondolni, netán tévesen is: *Ugyanekkor lövének meg* egy híres törökre járó katonát, Becskereki nevűt, gyalogpuskával... vagy: (249) *Ugyanekkor lövének meg* egy híres törökre járó katonát... (249). Az újratagolódás vagy átértékelődés a valóságos nyelvtörténetben (többször is, esetenként is) ismétlődhetett.

Az *is* partikula nagyon gyakran követi az igekötőt, ha az igekötő az igét (az igeetövet) megelőzi. A partikula beékelődik az élen álló igekötő és az ige közé, attól függetlenül, hogy követi-e paradigmatisz segédszó az igét: azok megjárása után ugyan *ki is bontakozék* (85); kire nézve **meg is indulánk** (86); *el is készültem vala*; *meg is túrosodék...*; *meg is kehesedék* (47, 48). Az *is* az igét követő igekötő után is előfordul: Désnél harcoltak meg és verték meg *is* az Homonnai hadát (27); sőt, csak letöltött állapotban *hala meg is* (65). Valamint: *s ugyan Erdélyben hala meg is* jó idő

múlva (128). Az *is*-nek ezekkel a használataival szembeállítható a megengedő modalitás kifejezésére használt elrendezés.

A mondatrésztagadás esetén a tagadószó (vö. pl Pólya. 1992: 40–2) mondat szintű mondatrész előtt szokásos, föltétlenül közvetlenül a tagadott szó vagy a tagadott szerkezet alaptagja előtt, példánkban a témákat tartalmazó bevezető rész után: *mert az borított feje fájása is nem szenvedhette* (91). Ha a tagadószó vagy tiltószó az egész mondatra vagy az állítmányra vonatkozik, az állítmány igéje előtt áll, olykor még akkor is, ha az igével együtt a mondatnak egyik vagy másik, az igen kívül eső vagy az igét magában foglaló részletére szintén vonatkoztatható.

A paradigmatismszerű igealakhoz tartozó ragozatlan igei segédszó, a *volt, vala, volna* és *legyen* (Keménynél is) a ragozott igealakrészeket követi: *de magokat igen emberül defendálják vala* (255).

Én máig is sem nem tudom, sem hallottam, sem hiszem, hogy... semmi reábizonyosodott volna.(153) Az igei segédszó több ige törzsre is vonatkozhat. Az ige kötő, ha nem az ige törzs előtt, a segédszó után áll. Példánkban az ige kötő is két ige törzshöz kapcsolódik egyszerre: *esmét az urakat ölette s fosztatta volna meg* (29). Tagadás esetén a helyzet e tekintetben nem változik, az ige kötő a *nem (ne, se, sem)* előtt és a ragozatlan igealakok után lehet, fakultatív módon: *el nem élhetett volna*; ill. *nem maradt volna meg*.

A *nem* és a *sem*, mint látjuk, állhat ***nem + állítmány***ként szereplő ige vagy névszó helyett is: i. h.: (*sidot e 'szidott-e' vagy sem*). A hozzátoldó tagadó mondatokban az ige előtt álló *sem* továbbra is elő-előfordul önmagában (második tagadószó, nevezetesen egyazon mondat egységben, egyazon igéhez kapcsoltan előforduló *nem* nélkül is: *az írás pedig ezen szókkal fala, kinél többet sem irt, sem szólott annakutána szegény...* (90). Máskor a *sem* mintegy bevezeti a mondat egység témáját vagy altémáját, majd az újságoló részben, az állítmány előtt a *nem* tagadószó is megjelenik. *Mert az törököt @@ sem általszállásra@, sem annál inkább ostromra@ nem veheté* (41).

A mondatvégi tagadás és az IK+NEM+V sorrend példáit láthatjuk itt: *az ellenség ma harcot adni nem akarna* (65); *mert még az Manszfeld hada is vélink meg nem egyezett vala* (65). Ezekhez hasonló a páros tagadás lezárása a következő esetben is, ahol a *hírrrel tart* állandósult sémájú szerkezet határozói eleme a tematikus tárgyat is megelőzve, igéjétől elszakadva a mondat egység bevezető részébe kerül: *sem hírrrel a fejedelmet nem tartotta* (65). A mondat egységet végző tagadó blokkok körében minden mód képviselve van. Feltételes móddal: az ilyen s ilyen nemzetével *derék dologhoz nem kezdene* (17, 41). Kijelentő móddal (múlt időikkel): *meg nem várhatták* (25) *bé nem bocsáták* (95). Felszólító móddal: egyszerű tiltás vagy óvás esetén, de célhatározói mellékmondatban is: *érette meg ne ítéltesem* (17).

A kötőszók, a kötőszói szerepű vonatkozó névmások, névmási határozószók, ezeknek egyéb tagadó, módosító elemekkel, gyakori határozókkal való kapcsolatai

sokszor a mondat egység élén állnak, jellemző lehet e blokkokon belül az elemek egymáshoz viszonyított sorrendi helye: *azmint hogy* (143), *és bizony* (164), *és ha* (165), *és mivel* (165), *hanem mivel* (97), *hanem ugyan* (93), *hogy midőn* (42), *hogy mellyek* (77), *hogy pedig* (97), *hogyha mit* (69), *holott* (165), *kik noha* (70), *ki ugyan* (75), *kitől midőn* (75), *kiváltképpen pedig* (93), *hanem ugyan* (93), *egyébiránt* (78), *hanem mivel* (97), *hogy, avagy hogy... avagy nem* (176), *mert midőn* (67), *midőn pedig* (82), *noha* (77), *mely noha nem* (18), *merthogy* (16), *mint s hogy* (74), *mintsem* (16). – Ez a felsorolás sejtetheti, hogy a mű szórendjének elég alapos áttekintése további munkát kíván.

HIVATKOZÁSOK

- E. Abaffy Erzsébet 1992: Az igei személyragozás, in Benkő Loránd – E. Abaffy Erzsébet: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 120–238.
- Bánhidi Zoltán 1961: Bethlen Gábor és Kemény János nyelvéből, *Magyar Nyelv* **57**, 58–66, 194–207.
- Behrens, Leila 1989: *Textanalyse und Sprachwandel. Historische Syntax des Ungarischen: ein empirisches Modell*, Frankfurt am Main – Bern – New York – Paris, Peter Lang.
- Berrár Jolán 1967: A mondattani jelenségek testetlen kifejezőeszközeinek története, in Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán: *A magyar nyelv története*, Tankönyvkiadó, Budapest, 425–9.
- Deme László 1959: A nyomatéktalan mondat egy fajtájáról. Az *ott* határozószó igekötőszerű használata, *Magyar Nyelv* **55**, 185–98.
- Dömötör Adrienne 2002: Tendenciák az idéző főmondatok alakulásában a kései ómagyarban és a középmagyar kor elején, *Magyar Nyelv* **98**, 59–74.
- Elekfi László 1986: *Petőfi verseinek mondattani és formai felépítése*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Gyenis Vilmos 1962: Hermányi Dienes József és Kemény János önéletírása, *Irodalomtörténeti Közlemények* **66**, 75–7.
- S. Hámori Antónia: Az alárendelő szerkezetek. A főnévi szerkezetek, in Benkő Loránd – Rácz Endre: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2: A kései ómagyar kor. Mondattan. Szöveggrammatika*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 426–73.
- Horn Ildikó – Nagy Levente 2006: Kemény János, *Magyar művelődéstörténeti lexikon. Középkor és kora újkor V*. Balassi Kiadó, 284–7.
- Hukaya Sitosi 1973: *A magyar nyelv cím-hír szerkezete*, kézirat, Budapest.

- Kemény János – Szalay László 1856: *Kemény János fejedelem önéletírása*, kiadta Szalay László. Pest.
- Kemény János – V. Windisch Éva 1986: *Kemény János önéletírása*, Szépirodalmi, Budapest. A szöveggondozás és a jegyzetek V. Windisch Éva munkája.
- Komlósy András 1989: Fókuszban az igék, *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XVII*, 171–211.
- Kovács Sándor Iván 1998: Kemény János (1607–1662), in *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból I: Késő-renaisszánsz manierizmus és kora-barokk*, 529–30.
- Lengyel Balázs 1960: Egy lappangó regény, *Kortárs* 607–11.
- Molecz Béla 1900: *A magyar szórend történeti fejlődése*, Budapest.
- Pólya Katalin 1995: A mondat és fajtái, in Benkő Loránd – Rác Endre szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2. A kései ómagyarkor. Mondattan. Szöveggrammatika*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 19–42.
- S. Sárdi Margit 2002: Kemény János önéletírásának műfaji mintáiról, *Iris* 17/5–6.
- S. Sárdi Margit 2006: Emlékirás, in *Magyar művelődéstörténeti lexikon. Középkor és kora újkor II*, Budapest, Balassi Kiadó, 327–9.
- Simonyi Zsigmond 1903: *A magyar szórend*, Budapest, Az Atheaneum Irodalmi és Nyomdai R.-T. Könyvnyomdája.
- V. Windisch Éva (kiadja) 1980: *Kemény János és Bethlen Miklós művei*, Szépirodalmi, Budapest.
- Wacha Balázs 1994: A Jókai-kódex szórendjéhez, *Magyar Nyelv* 90, 377–84.
- Wacha Balázs 1999: Az *Érdy-kódexről és a magyar nyelv szórendjéről*, in Büky László – Forgács Tamás szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei I: Magyar és finnugor mondattörténet*, József Attila Tudományegyetem, Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged, 175–88.

TARTALOM

Bevezető	7
Szabó József: Nyíri Antalra emlékezve	9
Dömötör Adrienne: A főnévi névmási kijelölő jelző a középmagyar korban	17
Forgács Tamás: Morfoszintaktikai változások a frazeologizálódási folyamat során	27
Gerstner Károly: A lexikológiai helyzetváltozás tükröződése A magyar nyelv nagyszótárában	41
Haader Lea: A Nyulak szigeti kódexmásoló műhely két korszakáról	51
Hegedűs Attila: Normahiány, avagy spontán sztenderdizációs tevékenységformák a XVI. század első felének magyar nyelvében	61
Horváth Katalin: Az etimológia elvei	67
Horváth László: Alapnyelvi örökség és új etimológiai összefüggések	81
Juhász Dezső: Korai nyelvméleink nyelvjárástörténetéhez	87
Kalcsó Gyula: A digitális korpuszokon alapuló nyelvtörténeti vizsgálatok korlátai	95
Károly László: <i>Toboz</i> és <i>doboz</i> . Két vitatott eredetű szavunk	113
Kozmács István: Az udmurt nem láthatósági múlt paradigmájának történetéhez ...	127
Mokány Sándor: Nyíri Antalt olvasgatva (<i>Kurca</i> és <i>Kundura</i>)	137
Németh Miklós: Egy szintaktikai váltakozás tipológiája és szociális terjedése	141
Nyirkos István: Az irányhármasságról és a névszói ragrendszerről (a magyarban és az uráli nyelvekben)	157
G. Orosz Renáta: A vízi élet nyomai Szentesen – egykor és ma	165
Pólya Katalin: Adalékok a <i>csak</i> partikula történeti változásaihoz	177
Schirm Anita: A sárospataki hitvita diskurzusjelölőiről.....	185
Sebestyén Zsolt: Kárpátalja történeti helyneveinek nyelvjárás-történeti tanulságai	193
Sinkovics Balázs: A suksükölő igeragozás történetéből	203
Szabó Tamás Péter: Diakronia a nyelvhelyességi szabályok közvetítésében	215
Varga Éva Katalin: „ <i>Székelyeknek személyeket és képeket viseljük</i> ”	227
Wacha Balázs: Kemény János önéletírása (1657/1658) és a magyar szórend	237